

कुललक्ष्मी उमला

प्रमाणित. ७. दीक्षित.
२५/११

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૮૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુંભાવધૂતી ડાહ્યા

વિષય ૬૩૫૦:૩

કુલલદમ્બી કમલા

યાને

એખલાસ વિના બધું એ ખલાસ !

(શ્રી બંકુ બિહારીચર કૃત 'કાડીમા'નો અનુવાદ)

અનુવાદક તથા પ્રકાશક

અપ્પાજીવન છબીદારામ નીકિત

અ પ્રિંટિ પહેલી

પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

ગ્રજાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગ્રજાતી ડોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૮૮૮

પ્રાપ્તિસ્થાન:—

(૧) અનુવાદક: પ્રસન્નવંદન છ. દીક્ષિત.

ડૉ. આમલીરાન-મુરત.

(૨) ઉરસનદાસ નારણદાસ બુકસેલર

ડૉ. નાણુવટ-મુરત.

[પુરતક પ્રકાશનના સર્વ હક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે]

છાપનાર:—ભદ્રશંકર મંછારામ ભટ્ટ.

કળામય પ્રિન્ટીંગ વર્કસ, ખાંડગમ્ભર-મુરત.

અર્પણ

ગુજરાતના

આધુનિક

સર્વ શ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર,

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

બી. એ.: એલ. એલ બી.: એડવોકેટ

ને

સાદર સમર્પણ

અનુવાદક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
સાહિત્ય-સંગ્રહ
૧૧૮૮૫

ઉપોદ્ધાત.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાનો વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ એટલાં બધાં ઓછાં થયાં છે કે પ્રસ્તુત નવલકથાને આવકાર આપવાનું મ્હને સહજજ મન થાય છે. જો કે આ નવલકથા મૂળમાં બંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે, છતાં તેથીજ કાંઈ તે ઓછા આદરને પાત્ર થતી નથી. ઉચ્ચ પ્રતિભાવાળા લેખકો તદ્દન અપૂર્વ ‘નવલકથાઓ,’ લખી ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરે, તેના કરતાં બીજું વધારે મજા કાઢી હોઈ શકેજ નહિ; પરંતુ તેની સાથે તેટલી ઉંચી પ્રતિભા વગરના પણ સાહિત્યપ્રેમી લેખકો અન્ય ભાષામાં લખાયેલી સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓનો અનુવાદ કરે, તો તે પણ ગુર્જર સાહિત્યની સેવાજ ગણી શકાય. માત્ર જરા ઉતરતા પ્રકારની. ફક્ત એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, અન્ય ભાષાની ઉત્તમ નવલકથાનો અનુવાદ પણ ઘણીવાર સાધારણ ક્ષાત્રિની તદ્દન નવીજ નવલકથા કરતાં વધુ સ્તુતિપાત્ર છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કેમ પણ કૃતિનો અનુવાદ સાધારણ માણસની તદ્દન નવી કૃતિ કરતાં વધુ સારો હોયજ. ટુંકામાં, ‘અપૂર્વતા વા નવીનતા’ એજ આદરનું ધોરણ નહિ રહેવું જોઈએ. ‘નવલકથા’ વાંચવાનો ઘણા માણસોને બહુજ શોખ હોય છે. ઘણાના અનુભવની વાત છે કે, પરીક્ષા માટે ઉપયોગી પણ નીરસ પુસ્તકો ન વાંચતાં ઘણા નિઘાર્થીઓ રાત્રિના બાર-એક વાગતા સુધી ઘણાજ આનંદથી નવલકથાઓ વાંચે છે. કેમ પણ અન્ય પ્રકારના પુસ્તકો કરતાં નવલકથાની અત્યંત વધારે પ્રતો અને આકર્ષિતઓ જોનારને તેની લોકપ્રિયતા માટે ખીલકુલ સંશય રહેશે

નહિ. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસ જે “ નાટ્યં મિન્ન રુચેર્જનસ્ય
 ચક્રુષાપ્યેકં સમારાધનમ્,” એ પ્રમાણે લખે છે, તેજ નવલકથાના
 સંબંધમાં પણ ખરું છે. સદાયરણના પાઠો નવલકથાદ્વારા સારી
 રિતે શીખવાય છે. નીતિના સિદ્ધાન્તોના સાક્ષાત્ ઉપદેશ નીરસ
 લાગે છે, અને ધારેલી અસર કરતો નથી. પરંતુ રસમય નવલ-
 કથાનાં પાત્રોનાં આચરણદ્વારા તેના તેજ સિદ્ધાંતો વાંચકનાં મન
 ઉપર ઉઠી અસર કરે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા વાચકવર્ગ સમક્ષ હિન્દુ સંસારનું એક રમ્ય
 ચિત્ર ખડું કરે છે. અને જાતૃભાવ, પરોપકાર, સંપ વગેરે અનેક
 સદ્ગુણોનો ઉપદેશ કરે છે સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાની વિરુદ્ધ પણ
 ઘણું કહી શકાય તેમ છે, છતાં તેની અંદર રહેલી સ્વાર્થ
 ત્યાગની વૃત્તિ અને ઐક્ય ખરેખર પ્રશંસનીય છે. ભાષા સરળ
 અને શુદ્ધ છે; લાંબાં અને કંટાળો આપે તેવાં વર્ણનોના અંતરાય
 વગર વાર્તા અસ્પષ્ટિત રિતે આગળ ચાલે છે, એટલે વાચકના
 રસમાં વિચ્છેદ થવા સંભવ નથી.

અનુવાદકર્તા રા. દીક્ષિત ગુર્જર સાહિત્યના સાચા સેવક
 છે. સંસ્કૃત ભાષાનો તેમનો અભ્યાસ સારો છે, તથા તેમનો
 સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ તેમના આવા પ્રયાસથી વ્યક્ત થાયછે.
 હું આશા રાખું છું કે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરોના વખણાયલા ગ્રંથોનો
 અભ્યાસ કરી, ભવિષ્યમાં તેઓ નવીન કૃતિઓ તેમજ અનુવાદ
 પ્રસિદ્ધ કરી, ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરશે.

સુરત, નાગરક્ષણીયા.
 તા. ૨૭-૧૦-૧૯૨૪.

{ કમળાશંકર સુંદરજી ત્રિવેદી.
 વાર્ધસ પ્રિન્સિપાલ
 ધી સાર્વજનિક આર્ટ્સ કોલેજ.

નવલ-કથા વિષે મળેલા કેટલાક અભિપ્રાયોમાંથી કુંક નોંધ.

તમારું પુસ્તક ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો છું. અસલ વાર્તાનો રસ અખંડીત રહ્યો છે, તેમજ તમે શૈલી પણ એટલી બધી સહેલી વાપરી છે કે સાધારણ રીતે ડુંગવાએલ માણસો પણ તમારી નોવેલ વગર મહેનતે વાંચીને સમજી શકે આજ એની ખરેખરી ખુબી છે.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

*

*

*

આ પુસ્તક વાંચી મને ઘણો આનંદ થયો છે. એ એક બંગાળી નવલકથાનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર છે. એમાં હિંદુ સાંસારિક જીવનનાં ચિત્રો છે. ગ્રન્થકારે કમલાના ચિત્રમાં આદર્શભૂત આર્ય લલનાનું અને ગોવિન્દ ચન્દ્રના ચિત્રમાં આદર્શભૂત આર્ય બ્રાતાનું ચરિત્ર ઉત્તમ રીતે આલેખ્યું છે, તેમજ ગુણગ્રાહી, ઉપકાર શીલ આદર્શભૂત મિત્રનું ચરિત્ર શરત્પ્રાણના ચિત્રમાં દોર્યું છે. ભાઈઓ ભાઈના કલહથી તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના હિતકારક બંધન અને પતિના યોગ્ય શાસનથી વિમુક્ત અને નિરંકુશ બની, સ્વતંત્ર અને સ્વાથી જીવન નિર્ગમન કરવા ઇચ્છતી તરૂણ કુલ વધૂઓની કેવી દશા થાય છે તેમજ દારૂના વ્યસનથી કેવી હાનિ થાય છે તેનું પણ ઉત્તમ ચિત્ર પુસ્તકમાં આલેખ્યું છે. એકંદર પુસ્તક ધણું જ મોધદાયક છે.

ભાષાન્તરની ભાષા સિષ્ટ, સંસ્કારી, અને તેજસ્વી છે. બંગાળી ભાષામાં ગુજરાતી ભાષા કરતાં સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ બહુ ઘટ્ટથી કરવામાં આવે છે. આથી ઘણા ખરા બંગાળી પુસ્તકોનાં ગુજરાતી અનુવાદોમાં અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોના તેમજ સમાસોના

પ્રયોગથી ભાષા કઢંગી ને કિલ્લિ થાય છે આ ભાષાન્તર આ દોષથી તદ્દન તો નહિ, પણ ઘણે ભાગે મુક્ત છે, એ આનંદની વાત છે.

પુસ્તક બધી રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

સુરત
૧૧-૧૨-૨૪

} કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

*

*

*

*

*

‘કુત્રકક્ષ્મી કમત્તા યાને એખત્રાસ વિના બધુંએ ખત્રાસ’ એ નવલકથા હું ઘણા હર્ષથી વાંચી ગયો છું. પુસ્તક ઘણું રસ પાડે એવું છે. બંગાળી ગ્રંથકારોની ઉત્તમ કૃતિઓનાં ભાષાન્તરો વડે આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય ઠીક સમૃદ્ધ થવા માંડ્યું છે અને એ સાહિત્ય સમૃદ્ધિ વધારવાના કાર્યમાં રા. પ્રસન્નવદન જીવિલાલ દીક્ષિતે પોતાની તરફનો જે ફાળો આપ્યો છે તેને માટે હું તેમને અભિનન્દન આપું છું. ભાઈઓ ભાઈમાં એખત્રાસ ન હોવાને લીધે કેવાં લયંકર પરિણામો આવે છે અને એકત્ર કુટુમ્બની આર્થ ભાવના ઊભલિત થવાથી કેવી ધોર અવનતિ થાય છે તેનો ચિતાર આ પુસ્તકમાં ઘણા સારો અપાયો છે. બંગાળામાયા ભાષાન્તર કરતાં એક મુશ્કેલી એ નડે છે કે બંગાળીમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ છૂટથી થતો હોવાને લીધે ગુજરાતીમાં પણ લાંબા અને “જડખાંતોડ” શબ્દો દાખલ કરવાને ભાષાન્તર કર્તા લલચાઈ જાય છે; પણ આ પુસ્તક તયાર કરતી વખતે ભાષાન્તર કર્તાએ એ લાલચથી વેગળા રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે, અને એ પ્રયત્ન બહુધા સફળ થયો છે તે ઘણું ખુશી થવા જેવું છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રા. પ્રસન્નવદન આવી ઉપયોગી સેવા બજાવતા રહે એમ હું અંતઃકરણથી ઇચ્છું છું.

પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતિશંકર દવે.

રા. પ્રસન્નવદન. છ. દીક્ષિતે 'કાકીમા' નામની બંગાળી નવલ-કથાનો અનુવાદ કીધો છે તે અથથી ઇતિ સુધી હું વાંચી ગયો છું. આ નવલકથા રસ અને બોધથી ભરપૂર છે એટલે વાચક વર્ગને આનંદદાયક અને ઉપયોગી થઇ પડશે.

અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા હિંદુ જ્ઞાનસંસ્થાના જેટલુંજ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. એ સંસ્થામાં બાઇબાઇ તથા દેરાણી જેઠાણી વચ્ચે કલહ થવાથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવેછે અને જીવન કેવું દુઃખમય થઈ જાય છે તેનું પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં બહુ અચ્છું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને ગોપિન્દચંદ્ર, અને ગોપાળચંદ્ર, પ્રતાપચંદ્ર, અને શરતચંદ્ર તથા મોહિની અને કમલા એમ ત્રણ વિરોધી પાત્રોનાં જોડકાંનાં ચિત્રો બહુ ખૂબીથી દેખાવામાં આવેલાં છે. વળી કેટલાક સંવાદો પણ ઘણા અસરકારક રીતે મૂકવામાં આવેલા છે. જ્યાં અમુક બોધ આપવાની જરૂર મૂળ લેખકને જણાઇ છે ત્યાં સારગ્રહણ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મૂળ વાંચ્યા સિવાય અનુવાદ આભેદૂળ છે કે નહિ તે કહી ન શકાય. પરંતુ આ પુસ્તક પરત્વે તેમ કરવાની ખાસ જરૂર નથી. કારણકે સમજીકોઈ ભાષાતર કરવું હોય અથવા તો યુરોપની કોઈ ભાષાનાં પુસ્તકનો અનુવાદ કરવો હોય તેમાં અનુવાદકને જેટલી સાવધાની રાખવી પડે છે અને મુશ્કેલીઓ ઓળંગવી પડે છે તેટલી હિંદી બંગાળી કે મરાઠી ગદ્યનાં ભાષાંતર કરતી વખતે અડચણ પડતી નથી. સંસ્કૃતની અન્ય પુત્રીઓમાં રૂઢ થઇ ગયેલા કેટલાક તત્સમ શબ્દો ગુજરાતીમાં અપરિચિત હોય છે તે આપણી ભાષામાં હિતારવા કે નહિ એ બાબત પર મતભેદ હોવાનો સંભવ છે. છતાં રા. પ્રસન્નવદન દીક્ષિતે વચ્ચે માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હોવાથી સૈદ્ધી સરખ, શિષ્ટ અને તેજસ્વી બની છે.

૨૧. પ્રસન્નવદન દીક્ષિત બંગાળી તેમજ હિંદીના સારા અભ્યાસી છે. ‘બાળકાલિદાસ’ નામનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યા પછી ‘કુલલક્ષ્મી કમલા’ નામનું આ બીજું પુસ્તક બહાર પાડી આપણા સાહિત્યની એમણે સારી સેવા કરી છે. તે બદલ એમને અભિનંદન આપવું ઘટે છે. આ પ્રમાણે પરભાષાનાં બીજાં ઉત્તમ પુસ્તકોનાં અનુવાદ એઓ કરતા રહે, તો સારું એમ દરેક સાહિત્ય રસિક વાંચકને આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી, ઈચ્છા થયા વગર નહિ રહે.

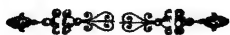
પ્રો. ડો. એમ. શ્યામ્ દ્ર જનનાર્દન પાઠકજી

૨૧. પ્રસન્નવદને પ્રકટ કરેલી “ કુલલક્ષ્મી કમલા ” નામક વાર્તા વાંચી હું ખરેખર પ્રસન્ન થયો છું. વસ્તુ ધરણ્યુ હોવાથી તે આંખ આગળ આપણો રોજનો સંસાર આત્માદ ખડા કરે છે અને હૃદયમાં સચોટ ઉંડી છાપ પાડે છે. બંગાળી સાહિત્યની એ ખૂબી છે અને એ ખૂબી જળવવામાં કાઠી પણ જતની ઉણપ લાઈ પ્રસન્નવદને રાખી નથી. બાહ્યાવસ્થાથી બંગાળી ભાષાના એમના અભ્યાસનો લાભ આપણી માનુષાપાને આપવા માટે લેખકને ધન્યવાદ ઘટે છે. અને તે સહર્ષ આપતાં હું આશા, રાખું છું કે એવાં અવનવાં પુષ્પો આપણી આગળ મૂકી લેખક એ હારમાળાની ગુંથણી કરે. પ્રકરણોને મથાળે મુકવામાં આવતાં અવતરણો ગુજરાતી કે સંસ્કૃતમાં હોય તો વધારે સારું એવો મારો અભિપ્રાય છે.”

રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ.

પ્રાસ્તાવિક એ બોલ.

આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનું રા. ચીમનલાલ ર. દેશાધ્ત તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના અક્ટોબર માસમાં અમોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અનુવાદ તૈયાર થયા પછી રા. ચીમનલાલને અનેક પત્રો લખ્યા; પરંતુ હજી સુધી એમનો પત્રો પણ મળી શક્યે નથી. ત્યાર પછી લગભગ એ વર્ષ સુધી એ પુસ્તક રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠીની પાસે પડી રહ્યું. કેટલોક વખત ‘વર્ધમાન એન્ડ સન્સ’ને ત્યાં પણ એ સહેલગાહે જઈ આવ્યું. છતાં એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામે છે, તે પરમાત્માની પરમ કૃપાજ !

સમાનતાના શિખરપરથી વિશ્વઅન્ધુત્વની ખૂમ પાડવા છતાં, અન્ધુ અને અન્ધુ વચ્ચેના ક્ષણે આપણે શાન્ત પાડી શક્યા નથી. સગા અન્ધુનું અન્ધુત્વ ન નિહાળી શકે, એવા હૃદયને વિશ્વઅન્ધુત્વનો આદર્શ પઢાવવો, એ શું અરણ્ય-રૂઢિત સમું નથી ? એકજ વર્ણની ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પરમપદે વિરાજતી પ્રજાને ધોર સંગ્રામ હજી હમણાંજ પૂરે થયો—લડતાં લડતાં એ પ્રજા થાકી ગઈ તેથીજ, નહિ કે પરસ્પર વૈરભાવ ઘટ્યો તેથી. ઈર્ષ્યા ને દ્રેષઃ સાહંબળુતા ને પ્રેમઃ એક કેન્દ્રાપગામી આસુરીસંપત્તિ, અને બીજી કેન્દ્રગામી દૈવીસંપત્તિ, એ બન્ને મળીને માનવજીવનનો મહા-ઇતિહાસ રચાયો છે. એ ભાવે માનવીના સર્જન જેટલા જૂના ને સૃષ્ટિના પ્રલય જેટલા સનાતન છે. માનવ હૃદયના એ સનાતન ભાવોની આ એક દૂંડી કથા છે.

‘પાપમાં પુણ્ય સરિખડું’ બળ છે, પણ પુણ્યનાં બાણ લક્ષ્યવેધી છે, હેવાં પોતાનાં તીર લક્ષ્યવેધી નથી. પાપનાં શર છરકાતાં

છીછરાં વાગે છે. પાપનાં તીર પણ જો આત્મવેધી હત, તો માનવ સંસાર આત્મવિહોણોજ અત્યારે હત. શયતાન કરતાં પ્રભુ મ્હોટા છે, તેટલાં પાપ કરતાં પુણ્ય મ્હોટાં છે.” એ આ ‘કથાની મન્ત્ર ચાપણા’ છે.

ઈર્ષ્યામાંથી કુસંપ, કુસંપમાંથી ગૃહ-વિચ્છેદ અને ગૃહવિચ્છેદ-માંથી આત્મહાનિ : તેજ પ્રમાણે પ્રેમ અને સહિષ્ણુતામાંથી ઉત્પન્ન થતી શ્રદ્ધા, અને પોતાનું તેમજ અન્યનું શ્રેય સાધવાનું સામર્થ્ય : ઉત્તરોત્તર વધતી જતી માનસિક અધોગતિ અને પ્રગતિનો ખ્યાલ પણ આ પુસ્તક પરથી આવી શકશે. સ્વાર્થાન્ધ વિષય-વિજ્ઞાસિતા, અહમદમિકા-મિથ્યા હુંપદ, સર્વોપરિપદ પ્રાપ્ત કરવાની નીચ લાલસા તથા વિશુદ્ધ સસ્કારી હૃદયની ઉદારતા, નિર્મલ શુચિતા, અનુપકારીને પણ ઉપકાર પરંપરાથી વશીભૂત કરવાની દૃઢતા, સ્નેહાદ્ર સરવ્રતા અને સહૃદયતા એ પરસ્પર વિરોધી ભાવોનું નવલકથાકારે રમણીય અને બોધપ્રદ ચિત્ર આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે. એ આસુરી અને દૈવી સંપત્તિ વચ્ચેના સત્રામે કેવાં સાધનોવડે થાય છે, અને તેનું શું પરિણામ આવે છે તે:-મલિનતા અને કુટિલતાનો પરાજય; સાત્વિકતાને સહૃદયતાનો વિજય; ધર્મેજય અને પાપેજય; સંપ ત્યાંજ જંપ, એખલાસ વિના બધુંએ ખલાસ એ સૂત્રોનોજ ઉપદેશ એમાં પદે પદે પ્રતીત થશે.

બન્ધુમિહારીધરનું નામ બંગાળામાં સામાજિક નવલકથાકાર તરીકે ઘણું જાણીતું છે, ‘દીદીમા’ ‘પીશીમા’ વગેરે એમની સામાજિક નવલકથાઓ બંગાળી સાહિત્યમાં સુવિખ્યાત છે. એમન આ પુસ્તક “કામીમા”નું ભાષાન્તર હિન્દી, મરાઠી, તથા કાનડી વગેરે હિન્દુસ્તાનની જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં થઈ ચુક્યું છે. મૂળનો ભાવ અનુવાદમાં પુરેપુરો ભાવવો, એ બહુ કઠિન છે. છતાં કોઈ પણ ગુર્જર વાંચકને આ પુસ્તકમાંથી બોધ-અથવા આનંદ મળશે, તો અનુવાદકનો કામ સાર્થક થશે.

મહારાં સંસ્કારી અને સુશીલ ભગિની ગંધનવિદ્યાગૌરીની સહાયથી મહારાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. રાજેન્દ્રલક્ષ્મીએ આ નવલ-કથાનો ઉત્સાહભરે ઉપક્રમ કર્યો હતો, એ જાણવના મહત્ત્વ આનંદ થાય છે. શરૂઆતનાં કેટલાંક પ્રકરણોની પ્રાસાદિક સરલતા એમનાજ પ્રયાસનું સુરસ પરિણામ છે. રા. ચીમનલાલ દેશાઈ પાસેથી મળેલાં “આદર્શ ચાચી”ની ભાષા ઉર્દુમય હોવાથી મૂળનો ભાવ સમજવાનું દુર્ઘટ થઈ પડતાં મહારા કાન્નગર નિવાસી બંગાળી મિત્ર શ્રીચુત લલિતમોહન દોષાલ પાસેથી “કાકીમા”ની મૂળ બંગાળી નકલ મેળવવાની મહત્ત્વ ફરજ પડી હતી. કહેવાની જરૂર નથી કે અનુવાદ મૂળ બંગાળી ઉપરથીજ મોટે ભાગે કરવામાં કરવામાં આવ્યો છે; “આદર્શ-ચાચી” વાળું હિન્દી ભાષાન્તરનું પુસ્તક અક્ષયત મૂળનો ભાવ સમજવામાં માર્ગદર્શક થઈ પડ્યું છે ખરું.

આ પુસ્તકનો વ્યવસાયનિમગ્ન હોવા છતાં પણ ઉપોદ્ધાત લખી આપવા બદલ પ્રો. કમળાશંકર સુંદરલાલ ત્રિવેદીને મહારા પર ઘણો ઉપકાર થયો છે. તેમજ મહારા પ્રત્યેના કૃપા-ગાળું સદ્ ભાવથી પ્રેરાળને, જે સજ્જનોએ ઉત્તમ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરી, મહત્ત્વ પ્રોત્સાહિત કર્યો છે, તહેમનો પણ મહારે આ સ્થળે ઉપકાર માનવો જોઈએ. મહુવાના ન્યાયાધીશ સાહેબ શ્રીમાન નટવરલાલ માણેકલાલ મુરતીએ મહત્ત્વ કીર્મતી સૂચના કરવાની જે ખરે વખતે ખરી સદાય કરી છે, તે ખાતર તેઓશ્રીનો પણ જેગેરો આભાર માનું તેટલો ઓછોજ છે. મુક્ત-સંશોધન વગેરેમાં સહદાય સહાય કરવા બદલ રા. જ્યોતીન્દ્ર લ. દવેનો પણ હું ઝણી થયો છું. છેવટે, કલામય પ્રેસના સંચાલકો, જેઓ સુભાગ્યે એક વખત મહારા સહયોગી હતા, તહેમનો ઉપકાર માનવાનું પણ મહારે ભૂત્રી જવું જોઈએ. વખતોજ ખત અને ઉત્સાહથી આ પુસ્તકના પ્રકાશનું નામ નક્કી થયેલું અને સુંદર બન્યું છે.

(૧૪)

રા. ચીપત્રાજી દેવદાસ તથા રમણીયરામ ત્રિપાઠીનો પણ એક
રીતે ઉપકાર મનાવેા ઉચિત છે. કર્તવ્યની સુચેત્વ દિશાનું
સૂચન કરવા બદલ રા. ચીપત્રાજીનો ઉપકાર મનુ' હું.
અનેક વિપત્તિઓ વચ્ચે પ્રાપ્ત થએલી પરવશતા તથા પ્રતિકૂળતા
વડેજ આ કાર્યમાં ઉત્સાહચુકત અ.ત્રાક તથા ચીત્ત રીઠાં થઇ
દેવાયાં છે, અને છેવટે શીત્ર પ્રકાશનનો નિશ્ચયજ અમત્રમાં મુકાયો છે.

આમલીરાન,
મુરત.
તા. ૧૯-૨-૧૯૨૪

પ્રસન્નવદન છબિતારામ દીક્ષિત.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	એજ વાત	૧
૨	પરિચય	૩
૩	ભાઈ-ભાઈ	૬
૪	જુદા-જુદા	૧૩
૫	ઉપાધિનો ઉપસાગર	૧૮
૬	નૂતન સંસાર	૨૬
૭	સખી	૩૨
૮	એ શું ?	૩૭
૯	સહચરી	૪૧
૧૦	ગોપાળચન્દ્ર ઓદિસમાં	૪૫
૧૧	ધ્યાત્રીજ્ઞાન	૫૦
૧૨	ગોવિન્દચન્દ્ર ઓદિસમાં	૫૫
૧૩	મૃતક સંસ્કાર	૬૨
૧૪	દાન ધર્મ	૮૧
૧૫	મોહિનીની મસજીત	૮૬
૧૬	પડ્યાન	૮૫
૧૭	ભીપણુ અતારણ્ય	૧૦૧
૧૮	સન્દેહ	૧૭
૧૯	ડોશાનાં લગ્ન	૧૧૭
૨૦	ત્હમે કોણુ છો ?	૧૨૪
૨૧	ગોપાળચન્દ્રનો અધઃપાત	૧૩૫
૨૨	ધ્યાત્રીજ્ઞાનનું પરિણામ	૧૪૦
૨૩	જાહે પ્રતિ જાઝગમ્ !	૧૪૮
૨૪	સતીત્વ-રક્ષા	૧૫૩
૨૫	વગર ભાડાની ફોટડીમાં	૧૫૭
૨૬	પાપનું પ્રાયશ્ચિત	૧૬૩
૨૭	સંપિયન	૧૬૫

શુદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૮	૮	શીશીમાં	શીશામાં
૯૯	૩	મા	નાહિ
૯૯	૪	નાહિ	મા
૯૯	૨૧	વિશેષ	વિશેષ
૧૦૨	૨૦	બાળ	બાળ
૧૦૨	૨૪	પુરતુંજ	પુરતુંજ
૧૦૩	૭	ચુકિતપૂર્વક	ચુકિતપૂર્વક
૧૦૬	૧૩	સુધામયી	સુધામયીને
૧૦૬	૧૫	સુધામયી	સુધામયીની
૧૦૮	૧૩	સુખ	સુખ
૧૦૮	૧૪	રહ્યા	રહ્યો
૧૦૮	૨૮	દોહોહો	દોહો
૧૦૮	૩	તેમ તેમ	તેમ

કુલલક્ષ્મી કમલા

યાને

એખલાસ વિના બધુંએ ખલાસ

પ્રકરણ ૧

એજ વાત.

“ Words do well, when he that speaks them,
pleases those that hear. ” *Shakespeare.*

“કુમ ! શો વિચાર કર્યો ? પેલી વાત મ્હેં ત્હમને કરી હતી,
તેનું શું થયું ? ”

“ જોઈ લેવાશે હવે; અત્યારથી તેને માટે આટલી બધી ધમાક
કરવાની શી જરૂર છે ? ”

“ ત્હમારે મ્હેંએ તો રોજ એની એજ વાત ! પણ એમને
એમ આજ કાલ કરતાં બે વરસનાં બ્હાણાં વાયાં. તે વખત તો
ત્હમે કહેતા કે બહુ માતાની હયાતીમાં જૂદાં પડવું એ કાંઈ હીક ના
દેખાય. પણ હવે તે પરિસ્થિતિ ક્યાં રહી છે ? સાસુજનું તો વરસીયે
વળાઈ રહ્યું. હવે તો મ્હારી વાત માનો; કાંઈક એવી વ્યવસ્થા કરો
કે આપણે સહેલાઈથી જૂદાં રહી શકીએ. ”

“ ત્હને ક્યાં લાગે છે કે લોક લગ્ન તે કાનું નામ ? ગમે
તેમ હોય, પણ હું રહ્યો મોટો ભાઈ, અને તું તો કહેવાશે એની
બોબાઈ. એટલે આ વખત જો ગોવિન્દને જૂદો કાઢીશું તો લોકો

ત્હને દુપી ખાશે કે ગૃહતંત્રની લગામ હાથમાં આવતાં વારને નવી શેઠાણીએજ આ કારસ્થાન કર્યું છે.”

“તેમાં ગદાર શું જતું રહેવાનું હતું? આપણે આપણા સ્વાર્થનો વિચાર કરવો ખરો કે નહિ? યસો રૂપીયાના પગારમાંથી મહિને દહાડે કેટલું બચાવાય છે? આપણે આપણું સમાલવું કે અમુક આમ કહેશે અને તમુક તેમ કહેશે તેની ગણતરી કરવા રહી, આખરે અદ્વત્તા એક બદામ બની જતું? મ્હારી બા તો રોજ કહે છે કે ત્હારા બાપને જે એટલો પગાર હતો તેટલામાં મ્હેં તો અડધું રાજ્ય ખરીદી લીધું હત.”

“તું ત્હારા બાપની એકની એક દીકરી હતી. ત્હમની પાસે જે કાંઈ હતું, તે બધું ખરચી નાંખીને તે બીચારા ત્હને સારે ઘેર પરણાવી ગયા છે.”

“તેથીજ ત્હમને સંભાળીને ચાલવા હું કહું છું; ત્હમારે પણ ચેટે બે દીકરીઓ પડી છે, તેની ત્રવડમાં રહેવું પડશે. બીજાને ખાતર આપણું શા માટે બગડવા દેવું વાર? બે મહિના થયાં ત્હમારા ભાઈની નોકરી જતી રહી છે, તેથી ખર્ચનો બોજો બધો ત્હમારા માથા પર આવી પડ્યો છે. અને એ ભાઈ સાહેબ તો નોકરી નથી, એમ કહીને છૂટી જાય છે. બાવાનું તો મળે છેજ, એટલે પછી બીજા એને ચિન્તા શાની હોય?”

“ધર્મ અને ન્યાયથી એનું પૂરું કરવાને હું બધાએલો છું. તું હજાર વાત કરે, પણ એ રહ્યો મ્હારો નાનો ભાઈ. અને એને ન્યારે નોકરી હતી, ત્યારે સઘળો પગાર એ મ્હારા હાથમાં ઠાલવી દેતો હતો, પાઈ સરખી પણ પાસે રાખતો ન હતો.”

“ત્હમારી એ બધી વાતો હું કાંઈ સમજું નહિ; ત્હમને કેટલીએ વાર કહ્યું અને પાછી ફરી કહું છું કે કાલને કાલજ નમારા ભાઈને બોલાવીને જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દો.”

“ જુદાં પડવાની વાત મારાથી આ ઘડીએ એની આગળ ના કાઢી શકાય. ”

“ તમારાથી નહિ થઈ શકે તો નાની વહુને બોલાવીને હું જતેજ એ વાતનો નિકાલ આણી દઇશ. ”

“ ના, ના, આ વખત તો તું કહે તે પણ હીક ના દેખાય. ”

“ ત્યારે, ભલે તમે એ લોકોને લઇને રહો; હું મ્હારે પીયેર ચાલી જઇશ. ”

“ કોષ શું કરવા કરે છે ? એ ચાર દિવસ હજી ખમીજ, પછી બધું થઇ રહેશે. ”

“ જુઓ ત્યારે એક કામ કરો; તમારા ભાઇએ આધેનાં સમાં-એની ઘરમાં જે આવડી મોટી ભીડ કરી દીધી છે, તે બધી બલાએને કાલે ને કાલેજ વિદાય કરી દો. એ બધી ધાડ અહિં શા માટે જોઇએ ? અરે, કાણુ ક્યાનું છે, તેનાય પતો નથી. શું એ લોકોનાં પણ ભય લગ્ન રાખવાનાં કે ? ”

“ હીક છે, એ લોકોને બોલાવીને એ સંજ્ઞમાં ઘટતું કહી દઇશ. એ વાત કાંઇ અયોગ્ય નથી. ”

“ અયોગ્ય વાત હું તમને કોઈ દલાદો કહેતીજ નથી. મારી વાતો જો તમે લક્ષમાં લેતા હોત, તો અત્યારે કશી વાતની મારે ચિન્તાજ નહિ રહેત. બસ, કાલેજ એ વાતનો નિકાલ કરી દો. તમારા ભાઇને એ વાત ના રૂચે તો તેમને પણ પોતાનું સૂઝતું કરવા કહી દો. ”

પ્રકરણ ૨

પરિચય.

Learning by study must be won.

'T was ne'er entailed from Son to Son ૧૭૫

પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિએ બીજા માળની સુશોભિત મેડીમાં આગળ વણવેલી વાતો ચાલી રહી હતી. રમણી ગોપાલચન્દ્રની સ્ત્રી હતી. ગોપાળ બાણ વર્ધમાન જીલ્લાના સોનાપુર ગામના શ્યામ સુંદર બન્દોપાધ્યાય નામના એક સમૃદ્ધિશાલી શ્રીમંતના જ્યેષ્ઠ પુત્ર થતા હતા. દાન, ધ્યાન, પરોપકાર, દયા વગેરે ઉત્તમ પ્રકારના ગુણોને લીધે શ્યામ સુંદર બાણના ઉપર લોકોનો સારો ભાવ હતો. એમને ઘેર અનેક આશ્રયરહિત અનાથ વિધવા સ્ત્રીઓનું પાલન થતું હતું. પોતાની પાછળ સારી કીર્તિ, એ પુત્ર, એક પુત્રી તથા પ્રિયતમા પત્ની મૃદ્ધીને પચાસ વર્ષની વયમાંજ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તહેમના મરણને એ વરસ વીત્યાબાદ તહેમની સ્ત્રી પણ સ્વર્ગવાસી થઈ. શ્યામ બાણના મોટા પુત્રનું નામ ગોપાલચન્દ્ર બન્દોપાધ્યાય અને નાનાનું નામ ગોવિન્દચન્દ્ર બન્દોપાધ્યાય હતું. શ્યામબાણ સ્વનામધન્ય પુરુષ હતા. પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કરી. તહેમણે તેનો સદ્વ્યય કર્યો હતો. તહેમના મરણ બાદ તહેમની સમગ્ર સીલકતનો વારસ મોટા પુત્ર ગોપાલચન્દ્ર થયો. ગોવિન્દચન્દ્ર શુશિક્ષિત તેમજ મુશીલ હોઈ, મોટા ભાઈનું બધામાં માન રાખતો. ઘરના માલીક તરીકે ગોપાલ-બાણ જે કાંઈ કરતા, તેમાં તે કદી માથું મારતો નહિ. શ્યામ બાણ કલકત્તામાં કાંઈ શરાફની પેઢીમાં મહત્તિ ત્રણસો રૂપિયાના પગારવાળી ઉંચા દરજ્જાની નોકરી ઉપર હતા. ખંત અને ખર્ચ-દારીથી તેમણે જે નોકરી બગાડી હતી, તે ખાતર તેમને પેન્શન સુધ્ધાં આપવામાં આવ્યું હતું. મોટા સાહેબની આગળ લાગવગ લગાડીને પોતાનીજ ઓશીસમાં તેમણે બન્ને છોકરાઓને નોકરીએ વળગાડી દીધા હતા. મોટા સાહેબ અત્યંત દયાળુ તથા સહૃદય હતા. શ્યામ બાણના મરણ બાદ તહેમનું પેન્શન બંધ થતાં, ગોપાળને બસે રૂપિયા અને ગોવિન્દને સો રૂપિયાનો તેમણે પગાર કરી આપ્યો હતો. એકાએક આવડો ભારી પગાર મળતાં, ગોપાળ બાણ

આકાશમાં ઉડવા લાગ્યા. પતિ વિયોગથી પીડિત થઈ રહેલી વૃદ્ધ માતાની સેવા શુશ્રૂષા કરવાને બદલે ગૃહપત્નીની નુનન વાસનાઓ તૃપ્ત કરવાનું તહેમણે નિલનું ત્રન આરંભ્યું હતું. નાનો પુત્ર માતાની મરણ અનુસાર વર્તતો. તહેણે પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રને માતાની સેવા કરવાનું શીખવ્યું હતું. પોતે જાને પણ માતાના પગની રંજ નિત્ય માથે ચઢાવ્યા વગર પાણી સરખું પીતો નહિ. મોટી વહુને એના પતિએ મ્હંડે ચઢાવેલી હોવાથી તે સાસુથી ડરતી નહિ, તેમ તહેની સેવા ચાકરી પણ કરતી નહિ. સાસુ પણ નાની વહુની સેવા-ભક્તિથી તહેના પર ઘણી પ્રસન્ન રહેતી. આ બધું મોટી વહુની આબમા ખુશ્તી લાગ્યું; અને તેને લીધે નાની વહુ ઉપર તે દાયે તેવાં આળ ચઢાવવા લાગી. સાસુ ઉપર પણ પક્ષપાતનો આરોપ મુકાયો. શ્યામ આખુના પુણ્યમય સંસારમાં તે આમ નકલ-હતી આગ સળગાવવા લાગી. પિતાના મરણ બાદ હેઠાપાળ આખુજ વરના સર્વતનન માત્રીક હતા. ઘરમા ટંટાના આ લગ્ન જોઈ, કાંઈ તહેમને કાઈ કહેવા જતું, નો તેના તહેના ઉપર સખત ધૂનરો કરી હતા.

એ કારણને લીધે ઘરના કંટાળેલા અગ્નિન દેવતાજના ધીરે ધીરે પત્તાયત કરી જતા હતા. જે સવજો આત્મીય વર્ગે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગયા હતા, તેમ શ્યામ આખુની એકની એક દીકરીનો નંબર પહેલો તો. મોટી ભાભીએ અ-ચાય કરતા જોઈને, નણું-દના મ્હોડામાંથી અતનક વારે પડતા શખેડો નીકળી પડતાં, ગોપાળ આખુએ પત્નીનો પક્ષ ઝઠી બહેનનું અપમાન કર્યું. ત્યારથી તહેણે પિતાના ઘરને નવ ગજના નગસ્કાર કર્યા હતા. આરે માસ સાસરેજ પડી રહેતી. માતાનું બીકું મુખ જોઈ, ગોવિન્દ આખુ કાઈ કાઈવાર બહેનને પાછી બોલાવી લાવવા પ્રયત્ન કરતો. પણ એ પોતાના અપમાનની વાત યાદ દેવડાવી તહેને ટાઢો પાડતી. એ જોઈ વૃદ્ધમાતાના મનમાં ઘણું લાગી આવતું. પોતાની હયાતી

દરમ્યાન બન્ને બાઈઓ માંડોમાંલ વઢી મરે નહિ તેટલા ખાતર તે બન્નેને રાજ શીખામણ દયાં કરતી. એ શીખામણ ગોપાળ બાણુને મળે ઉતરી હતી. પરન્તુ હવે એ ધરડી માતા પણ રહી ન હતી, તેમજ એવી શીખામણનાં પણ સાંસાં હતાં. દાન ધ્યાનની ખ્યાતિને સ્વપ્નને અક્ષમ્ય દીન દુખીયાંનો સમાયમ પણ હવે પહેલાંની માફક મળી શકતો નહિ. હિંસા, દ્રવ્ય, મનોમાલિન્ય વગેરેનું જ એના ધરમાં હવે સામાન્ય ફેલાય રહ્યું હતું. કુટુંબીજ જનોના ઉપર પોતાનો અમલ એસાડવાની મોટી બાબીની ઇચ્છા મોટી હોવાથી, ગોપાળ બાણુને રાત દિવસ તે જૂદાં રહેવાની ઉધરાણી કર્યાં કરતી. ગોપાળ બાણુ પણ ત્હેના ઉપદેશ મન્ત્રમાં મુગ્ધ બની ત્હેની હાથે હા બંધીને “નાસ્તિક કમ્પુસમોરિયુઃ” એ સૂત્રનું વિષખીજ વાવવા લાગ્યા હતા. પત્નીના ઉપદેશના પરિણામે કનિષ્ઠ સહોદર ગોવિન્દના પ્રત્યે ત્હેમનું વર્તન દુષ્ટ બનવા લાગ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩

બાઈ-બાઈ

*Vessels large may venture more,
But little boats should keep near shore.*

Benj Franklin.

આજે રવિવારે પ્રાતઃકાળમાં રયામ બાણુના દીવાનખાનામાં નાનાં નાનાં બાલક બાલિકાઓ, સમાન વયના યુવકો તેમજ દીન દુખીયાં આંધળાં લૂલાં આદિ એક પછી એક આવ્યાં જાય છે. સુકુમારમતિ બાલક બાલિકાઓને આશા છે કે હમે હમારા પાઠ

સારી રીતે સંભળાવી, ગોવિન્દચન્દ્ર પાસેથી કાગળ, કલમ, કાપી પેન્સીલ વગેરે ઈનામ મેળવીશું. યુવાનોના મનમાં આશા છે કે આજે હમે નાના પ્રકારના વાર્તાવિનોદ કરી આનંદ ઉપભોગ કરીશું. દીન દુઃખીયાં પોતાના દુઃખની વાત સંભળાવી, સારી બિજા મેળ-જવાની આશા રાખી રહ્યાં છે. દીન દુઃખી તથા બાલક બાલિકા-ઓનું એ પ્રકારનું આગમન કાંઈ આજે નવું નથી. બલકે શ્યામ બાલુની છવિત અવસ્થામાં એથીયે અધિક બાલુસોની મેદની મચી રહેતી. ગોપાળચન્દ્રને દાન પુરુષ કશું પસંદ ન હોવાથી આ પ્રકારની મેદની ક્રમે ક્રમે ઓછી થઈ ગઈ હતી. કેવળ ગોવિન્દચન્દ્રના આગ્રહને લીધે પૂર્વ પ્રથા નામમાત્રનીજ રહી હતી. ગોવિન્દ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર બાલક બાલિકાઓમાંથી કોઈને બાલુાવે છે, તો કોઈને પાઠ ન તૈયાર કરવા બદલ ઠપકા આપી રહ્યો છે. એ દરમ્યાન કેટલાક બીખારી એની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા:— “બાલુજી ! હમને કાંઈ અપાવે; હમે બહુવારથી બેસી રહ્યા છીએ.” એ સાંભળી. ગોવિન્દ બાલુએ એમને સહજવાર થોભી જઈ કહી, પોતાના પુત્રને કહ્યું:—“ અરે રામચરણ ! ત્યારા મોટા કાકાને કહે કે બીખારીઓ સધળા ક્યારના આવીને બેસી રહ્યા છે; શચીન્દ્રને પણ બોલાવતો આવજે, ને એને પુછજે કે આવે બાલુવા કેમ નથી આવ્યો !” એ સાંભળી રામચરણ ધરમાં જઈને કાકાને કહેવા લાગ્યો:—“ કાકા ! બીખારીઓ બધા ક્યારના આવીને બેસી રહ્યા છે; બાપાએ કહાવ્યું છે કે ત્હમે આવીને પૈસા આપી જાઓ. અને આજે ભાઈ, બાલુવા કેમ નથી આવ્યો ! બાપાએ એને બોલાવી લાવવા કહ્યું છે.” એવામાં શચીન્દ્ર-એકા એક ત્યાં આગળ આવી પહોંચતાં રામચરણે ત્હને કહ્યું:—“ ભાઈ ! ત્હમે આજે બાલુવા કેમ નહિ આવ્યા ! ત્હમે પાઠ તૈયાર કર્યો નહિ તો બાપા ત્હમને મારશે હો !”

એ સાંભળી, સચીન્દ્ર બોલ્યો:—“હું કાંઈને કહીશ. બાપે બાપે મહેને આવવાની મના કરી હતી, ને મહેને આવવાનું નહિ દીધા.”

રામચરણ:—“કેમ, કાકી ! લાઇને બાપે લાવવા કેમ ના આવવા દીધો ? હું બાપે કહીશ કે કાકી લાઇને લાવવા આવવાની ના પાડે છે, અને તું તો મહેને રાત દીવસ લાવવાનું કહ્યાં કરે છે.”

કાકીએ કાંઈક ખીજવાટની સાથે જવાબ દીધો:—“એ કાંઈ હવે લાવવા નથી આવવાનો; ત્યાં લાવવાનું શું ધૂળ છે ? છોકરાએને ખાસી બેસાડીને ધીંગા મસ્તી કરાવ્યાં કરે છે. ત્યારા બાપને જાણતે કહે કે એ બધું હવે નહિ ચાલશે, અને બહાર જે બીખારાં એકા છે ત્યારેને કહે કે ‘ચાલ્યા જાઓ,’ અને ત્યારા બાપને એમ પણ કહેજે કે ત્યારે જ્યારે ફરી કમાતા થશે ત્યારે સદાવત ચાલુ થશે.” ગોપાળ ચન્દ્ર અત્યાર લગી આ બધી વાત સાંભળી રહ્યા હતા, તે કાંઈક ખેદ સહિત બોલી ઉઠ્યા:—“અરે, એવો છોકરો છે; એની આગળ આ બધી વાતો કરવાની શી જરૂર છે ? અરે, રામા ! ત્યારા બાપને મ્હારી પાસે બોલાવી લાવ, મ્હારે એમને કાંઈક કહેવું છે.”

રામચરણ:—“કાકા ! બીખારીઓ ખૂબ પાડી રહ્યા છે, આપ જાણે ત્યારેને કાંઈક આપી આવો.”

ગોપાળ:—“ત્યારા બાપને બોલાવી લાવ; હું બધા બહોષસ્ત કરું છું.” એ સાંભળી, રામચરણ બાપને બોલાવવા ચાલ્યો ગયો. મોટી વેલુએ ગોપાળને કહ્યું:—“જુઓ ! બાપે ત્યારે બધું ચોખ્ખું ચક્ર કરી નાખ્યો; એ તો કાંઈ કામચધો તો કરતો નથી, ને ખીજની કમાણી પર ફાંચેરી બની બેસે છે.”

ગોપાળ:—“અરે, તું આમ મ્હીકાણ છે, શા મોટે ? બાપ જોઈ હું કે મામલો ક્યાં સુધી પહોંચે છે.”

એ બંને વચ્ચે આમ વાત ચાલી રહી હતી. તેવમાં ગોવિન્દ આંખુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને કહેવા લાગ્યા:—“ભાઈ! મને શું કહે છે?”

ગોપાળ:—“હાં, તમને આવી પહોંચ્યા? કહેવાનું એ છે કે દર રવિવારે ભીખારીઓની આ ધમાલ હવે ના બેઠાં; તમારા આવાં દાનેશ્વરીપણાથી હવે તો હું ગભરાઈ ઉઠ્યો છું. બુદ્ધિ તો છેજ કે તમારે હાલ નોકરી નહિ હોવાથી, ખર્ચનો બધો ખોળે મહા-ગજ માથા ઉપર આવી પડ્યો છે:—આજે એ બધાં ભીખારીઓને વિદાય કરી દેા.”

ગોવિન્દ:—“ભાઈ, હું સઘળું સમજું છું; મ્હારી નોકરી જતી રહી છે, નોકરી વગર મને ખાવાનું પણ ભાવતું નથી, તમને કુટુંબની સંભાળ રાખો છો, એટલે મને કાંઈ ખાસ અકળામણ થતી નથી.”

ગોપાળ:—“અત્યાર લગી નહોતી થતી તો હવે કરજો; એ લોકોને પાછા કાઢો, ને પછી દિવાનખાનું બંધ કરીને પાછા અહીં આવો; મ્હારે તમને કાંઈક ખાસ એ ત્રણ વાત કહેવાની છે.”

ગોવિન્દ:—“ભીખારીઓને આલ્યા જતો કાઢું? એ બીચારા ત્રણીવારથી ખોટી થાય છે. હું આજે શું કહીને એમને પાછા કાઢું? ભાઈ, આજે તો એ લોકોને કાંઈક પણ આપો. મ્હારાથી એમને જતાં રહેવાનું તો નહિ કહેવાય.”

ગોપાળ:—“ના કહેવાય તો તમારી પાસેથી આપજો; મ્હારાથી કાંઈ પણ આપી શકાશે નહિ.”

ગોવિન્દ:—“મ્હારી પાસે તો એક કુટી બદામ પણ નથી; એ વાત કાંઈ આપને અજણી નથી. નોકરી હતી, ત્યારે પણ મ્હારી પાસે પાઈ સરખી રાખતો ન હતો. અત્યારે મ્હારી કેવી કેંગાળ હાલત થઈ ગઈ છે, તે પણ અમ્મ જાણે છેજ.”

ગોપાળ:—“અત્યારે મ્હારાથી કાંઈ મળુ નહિ, આપી શકાય; મ્હારે રૂપીઆની ભારે તંગી છે.”

ગોવિન્દ:-“કુપા ફરી આજે તો એ લોકોને કાંઈ પણ આપો. અમર આપો. કાંઈ પણ પ્રકારે માન-મયોદા તો જળવવાં જોઈએને ?”

ગોપાળ:-“વળી, માન-મયોદા કેવાં ? તહમે જ્યારે કમાતા હતા, ત્યારે આપતા હતા. અત્યારે નથી કમાતા તો સારું કહી દો કે મ્હારી પાસે કાંઈ પણ નથી. હું તો તહમને પહેલેથી જ કહેતો આવ્યો છું કે હવે આવાં સદાવત બંધ કરવાં પડશે. નાહક એ ત્રણ રૂપીયાનો ખર્ચ વધી જાય છે.”

ગોવિન્દ:-“બાઈ ! એ ખર્ચ કાંઈ નકામો નથી; બાપાજી જીવતા હતા, ત્યારે તો રોજ આઠ દસ રૂપીયા ખર્ચી નાંખતા. આપણે તો ફક્ત એ ત્રણ રૂપીયામાં જ કામ પતાવીએ છીએ. બીજા માંસનારા આપની વાટ બેઈ રહ્યા છે.”

ગોપાળ:-“મ્હારી વાટ જોઈ રહ્યા છે ? બીજા આપું છું હું પણ મ્હારું તો એ લોકો કાંઈ દહાડો નામ સરખુમે દેતા નથી; હંમેશાં ત્હારું જ નામ દયાં કરે છે.”

બન્ને બાઈઓ આ પ્રમાણે રકઝક કરી રહ્યા હતા, તે દરમ્યાન રામચરણ ત્યાં આવીને કહેવા લાગ્યો:-“બાપા ! બીજારે ચાલ્યાં જાય છે; તેઓ કહે છે કે આ ઘેર હમે હવે કદી પણ આવીશું નહિ. દાન આપવાની દાનત નહોતી તો પહેલેથી તેમ કહેતાં શું થતું હતું ? નકામા ખોટી ચવાને બદલે હમે હમારે ચાલ્યા ગયા હતા.”

ગોપાળ:-“શું જતા રહે છે ? ચાલો, બહુ સારું થયું. હવેથી એ લોકોને કાંઈપણ આપશો કરશો નહિ.”

રામચરણ:-“એમ કેમ, કાકા ? એ લોકો તો ગમે તેમ બકવાટ કરી રહ્યા છે; માગો સુદાં દયાં કરે છે.”

ગોવિન્દ:-“બાઈ, એ લોકોને કાદી મૂકવા, એ કાંઈ ઠીક ના કહેવાય.”

ગોપાળ:-“સારું ના કહેવાતું હોય તો ત્હમારો જળવામાંથી આવ્યો, મારી પાસે તો હવે એક પૈસો પણ નથી.”

રામચરણ:—“મારી પાસે એક પૈસો છે, કાકા ! આપે તે દિવસે મહેને જે ચળકતા જે પૈસા આપ્યા હતા, તે મહેને મારી બાને રાખવા આપ્યા છે, કહો તો, એ બન્ને પૈસા દોડતો લઈ આવું.”

એમ કહી, પોતાની માતા પાસે દોડી ગયો,

ગોપાળ:—“ જા જા, એજ પૈસા આપી આવ.”

એક લાંબો નિસાસો નાંખી, ગોવિન્દ દીવાનખાના તરફ પાછો ફરવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં ગોપાળ બાણુએ કહ્યું:—“ જતા રહો છો ? જરાક થોભી જાઓ; હજી એક વાત કહેવાની છે.

“ આવું છું.” એમ કહી ગોવિન્દચન્દ્ર ત્યાં આગળથી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા બાદ મોટી વહુએ ગોપાળ ચન્દ્રને કહ્યું:—“ જોયું ? ત્હમારા બાઈનું તેજ ? બોલાવવા છતાં નહિ આવ્યા. દાન આપવાની પોતાની જાતમાં તો સત્તા નથી, છતાં ‘ આ સારું નથી, ’ અને ‘ તે સારું નથી, ’ એમ કહેતાં આચક્ષે ખતા નથી. આજે ને આજેજ એ સઘળી બક્ષાઓથી છુટા થઈ જાઓ. જેટલી દૂરની સગી ડોશીઓ ભરાઈ છે, તેટલી બધીયને પોતાને ખર્ચે ચાલ્યાં જવાનું કહી દો.

ગોપાળ:—“ ગોવિન્દ આવશે ત્યારે આ બધી વાત એને કહીશ, જમવાની કેટલી વાર છે ? એક વાર અંદર જઈને તું બજાર કાઢી આવ, એટલી વારમાં હું બજાર જઈ આવું છું.”

મોટી વહુ:—“ રસોઈની બાબતમાં કાંઈ કહેવા જેવું નથી. નાની વહુ તથા બધી ડોશીઓ મળીને રસોઈનું કામ આટોપી બેઠે. આજે બજાર જવાની કાંઈ જરૂર નથી. સરમાં જે જે વસ્તુઓ છે, તેનાથીજ ચલાવી લઈશું.”

આણી તરફ ગોવિન્દ બાણુ દીવાનખાનામાં આવીને બુએ છે તો બધાં નાનાં છોકરાં ચાલ્યાં ગયાં છે. બીજારીએ પણ બીજા તરફ ચળવાથી હલાસ થઈને ચાલ્યાં ગયાં છે. ફક્ત એક ભૂલો ડોસો પડસો પડ્યો થોભ્યો કરે છે. રામચરણે મા પાસેથી બન્ને પૈસા લઈ

આવી. ગોવિન્દ બાબુને કહ્યું:—“બાપા ! બીજા માંગનારા કયાં ગયા ? હું પૈસા લઈ આવ્યો છું.”

ગોવિન્દ ચન્દ્રે જવાબ દીધો:—“લઈ આવ્યો ? સાહે કયું ? પેલા સૂઈ રહેલા ડોસાને આપી આવ. રામચરણની ઉમ્મર માત્ર ચાર વર્ષની હતી. તેણે તે સૂઈ રહેલા લંગડાને જગાડ્યો, અને તેના બન્ને હાથમાં બન્ને પૈસા મૂકીને કહ્યું:—“લે ! આ ત્હારી માને આપી દેજે, તે પેટીમાં રાખી મૂકશે.” બીજારી હસતો હસતો રામચરણને આશીર્વાદ આપી ચાલતો થયો. રામચરણે તેણે દીધેલી આશિષનું રટણ કરતાં કરતાં ગોવિન્દ બાબુને કહ્યું:—“બાપા ! ધીર ચાલો. આ રડ્યાં કરે છે. કાકી કાંપે તેમ બકવાટ કયાં કરે છે. જમના માએ કાકાને બગ્ગર જવાનું કહ્યું હતું, પણ એ કામ ગયા નથી.”

એ સાંભળી ગોવિન્દ ચન્દ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો:—“આ ને કાંઈ મામલો આરા જણાતો નથી. પ્રભુ કહે તે ને તુ જમનાં એ હશે તે થશે. ત્યારબાદ રામચરણને કહ્યું:—“તું ત્હારી બા પાસે જા; હું થોડીવારમાં આવું છું. એ સાંભળી રામચરણ ચાલ્યો ગયો.”

ગોવિન્દ બાબુ પોતાના હિત મિત્રાની સાથે ઉપલી ઘટનાનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરી પોતાના કારામત પર અફસોસ કરી રહ્યો હતો, તે વખતે શચીન્દ્રનાથે ત્યાં આગળ આવીને કહ્યું:—“કાકા બાપાજી આપને બોલાવે છે, જલદી આવો.”

ગોવિન્દ બાબુએ જવાબ વાળ્યો:—“બહુ સાહે ત્યાં જઈને તું કહેજે કે કાકા હમણા આવે છે.”

ત્યાર પછી, ત્યાં એડેલા મિત્રાને કહ્યું:—“ભાઈઓ ! હમણાં હું બહુ ધું: જે કાંઈ થશે તે બીના સંધ્યા કાળે ત્હમને કહીશ. ત્હમે લોકો મ્હારે માટે કાંઈ નોકરીની શોધ કરો; કામ લાંબા વગર હવે ચાલવાનું નથી.” એને ધીરજ આપી, બંન્ને મિત્રો સાલ્યા ગયા, ત્યાર પછી, દિવાન બાબુ બેસી ગયો ગોવિન્દ ચન્દ્ર મોટાભાઈની પાસે ગયો.

પ્રકરણ ૪

જુદા-જુદા.

*Mankind are unco' weak,
And little to be trusted;
If self the waverin' balance shake,
It's rarely rightly adjusted.* Burns.

ગોવિન્દ ગમગીન ચહેરે ઘરમાં પ્રવેશ કરીને જુએ છે તો દશ વાગી ગયા છે, પણ હજી ચૂલો સરખોએ સળગ્યો નથી, કે, રાંધવાની બીજી કાઠી સામગ્રી પણ તૈયાર થએલી જણાતી નથી. ઘરની આવી દશા જોઈ, તેનું કારણ જાણવાની ત્હેને ઈચ્છા તો બહુ થઈ, પણ તેમ કરવામાં કાઠી પણ પ્રકારે વિલંબ થાય તો ભાઈ નારાજ થાય, એ ભયથી પ્રથમ ભાઈની પાસેજ જવાનું મન પર લીધું. ત્યાં જઈને જુએ છે તો ગોપાલચન્દ્ર ગૃહપત્નીની સાથે વિશ્રંભાશાપ કરી રહ્યા છે. એને જોઈને ભાઈ સાહેબ કાંઈક સંકાચાઈને દૂર જઈને બેઠાં. ગોવિન્દબાબુએ કહ્યું:—“બાઈ! શરીન્દ્રને ત્હમે રહેને બોલાવવા મોકલ્યો હતો?”

ગોપાળ:—હા, કહેવાનું એ છે કે હાલમાં તમારે કાંઈ નોકરી ચાકરું નહિ હોવાને લીધે, કુટુંબનો અધો અર્ધ મારે ભોગવવો પડે છે. એવા વખતમાં, જમના મા, ગંગા દેાઈ, કાશીબા, એ અધા બાપદાદાનું ઘર હોય તેમ અટ્ટા જમાવીને અહીંજ પડી રહ્યાં છે, ત્હમને બધાંને વિદાયગીરી આપ્યાથી મદારા માયાનો ભાર ઘણો ઓછો થશે, તેથીજ કહું છું કે આજે રવિવાર છે તો એ લોકોને કહી દો કે સહુ સહુને રસ્તે પડી જાય. હું મ્હારી જાતે કહી દઉં, પણ એના જીવર નાગાર એવાજ વધારે દેખું છું, માટે ત્હમને કહેવા કહું છું.

આજે જો કાંઈ નહિ થાય, તો પછી સાત દિવસ સુધી કાંઈ નહિ થઈ શકે; કેમકે ઓપીસના કામમાં હું રોકાએલો રહીશ. તમારી શું સલાહ છે ?”

ગોવિન્દ:-“ હું સારી પેઠે સમજું છું કે મ્હારે નોકરી નહિ હોવાથી બધી બાબતુ તમારે સમાલવી પડે છે. હું નોકરીને સારૂ પ્રયત્ન તો કરી રહ્યો છું; બહુ જગ્યાને કહ્યું છે; તમને પણ સોંપમાં જ છે, એટલે આશા છે કે જલદીથી કોઈ કામ હાથ લાગશે. આઠસા દિવસ નીલાબ્યું છે તેમ હજી થોડા દિવસ નીલાવશે તો કાંઈ પડશે. એ લોકોને વિદાય કરવાથી આપણો ખર્ચ ફટલો કમી થવાનો હતો ?”

ગોપાલ:-“ અરે ધણો કમી થઈ જશે. તમારાથી એમનો ખર્ચ ચલાવી શકાતો હોય તો રાખો; હું કાંઈ એ લોકોને ખાતર વૃથા ખર્ચ વધારીશ નહિ. ”

ગોવિન્દ:-“ વૃથા શાનો, બાપ ? એ લોકોનો કાંઈ આપણા ઉપર ઉપકાર થોડો છે ? રાત દીવસ આપણું ફેટલું બધું કામ કરે છે ? એમને જો આજે વિદાય કરીશું તો તેથી એમને શું ખાસ નુકસાન થવાનું હતું ? આજે આપણે ત્યાં છે, કાલે બીજે ઠેકાણે જઈને રહેશે. લગવાન કાંઈને ભુખ્યાં સુવાડતો નથી. આજે એમને વિદાય કરીશું, તો કાલથી રસોઈઓ તથા બાપ રાખ્યા વગર આપણું કામ ચાલી શકશે નહિ, તેથી તો ખર્ચ ઘટવાને બદલે ઉલટો વધશે. ”

ગોપાલ:-“ હું જેવું છું કે હમણાં હમણાંના તમને બહુ હિસાબી થયા છે. મ્હારો ખર્ચ શાથી ઘટશે કે વધશે તેની મ્હને ખબર છે. તમારે તેમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. હું જાણુવા માંડું છું કે તમને એમને કાઢશો કે નહિ ? ”

ગોવિન્દ:-“ આ જીંદગીમાં તો નહિ; નાનપણથી જ જેમણે મ્હારું પુત્રની પેઠે પાલન કર્યું છે અને દશ પંદર વર્ષથી બાપા-

જાએ જેમને આશ્રય આપ્યો છે, તેઓને આ જાંદગીમાં તો કું
નેરાશિત નહિજ કરે. મહેને જે ખાવાનું મળશે તો એમને માટે
પણ મળી આવશે. કૃપા દૃષ્ટિથી મહેને જે ખાવાનું આપતા હોતો
એમને પણ આપજો. ”

ગોપાળ:-“ ત્યારે જે એમને કાઢવાં ના હોય તો કાલથી ત્હમારા
પણ ખાવા પીવાનો બદોબસ્ત જૂદો કરો. હવે મ્હારી પાસેથી કશું
મળશે નહિ. એ લોકોને કહી દેજો કે હવે મ્હારા ઘરમાં ત્હમારે
માટે સ્થાન નથી. કાલથી ત્હમે પણ જૂદા થઈ જાઓ. કાલથી
ત્હમારે પણ મ્હારા કુટુંબ સાથે કાંઈપણ પ્રકારનો સંબંધ રહેશે નહિ.

ગોવિન્દ:-ભાઈ ! મહેને શું કરવા જૂદો કાઢો છો ? મ્હારી એક
વાત સાંભળો. આપ મહેને સદા સ્નેહ દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છો,
હું પણ આપને આજ્ઞાધીન થઈને રહું છું. જૂદા થવામાં આપણે
એમાંથી એકનું શ્રેય થવાનું નથી. આજ પર્યન્ત આપણે બન્ને
ભાઈઓ એકઠા હોવાથી ગામમાંથી તો શું પણ દેશ પરદેશથી જે
કાંઈ આમંત્રણ આવે છે તે શ્યામ બાળુના નામથી આવે છે, અને
આપણે બન્ને ભાઈઓ જઈએ છીએ. કાલ અલગ થઈ જવાથી
નિમંત્રણ પણ અત્રગ અત્રગ આવશે. અને આપણે જે પૃથક પૃથક
નિમંત્રણ નહિ કરીશું તો તે સ્થળે આપણી ધજગત નહિ રહે.
અને જૂદા જૂદા ખર્ચ કરવાથી બન્નેના પરનો બોજો વધી જશે
અને આપણે ઊલટા નુકસાનીમાં આવી પડીશું. ”

ગોપાળ:-“ ઓહો ! ત્હમે તો હવે કાંઈમોટા પડિત બની ગયા
છો ! એ બધી વાત તો હું સમજતો નથી. કાલથીજ તમે જૂદા
થઈ જાઓ, અને ત્હમારો ખર્ચ પણ જૂદો કરો. આજનો દિવસ
એકઠા ખાઓ; કાલથી બસ જૂદા-જૂદા. ”

ગોવિન્દ:-“ આપ શું મહેને ખરેખર જૂદોજ કાઢો છે ? ”

ગોપાળ:-ખચીતજ; ત્હમે ત્હમારો ખર્ચ કરો, હું મ્હારો કરું.
ત્હમને અચાઉ પણ અનેકવાર કહી ચૂક્યો છું કે એ લોકોને

અલગ કરી દે. પણ ત્હમ્હે ગળે એ વાત ઉતરતીજ નથી એથી અંજ લાચારીથી ત્હમ્હે સુદાં અલગ કરવા પડે છે. કાલથીજ ત્હમ્હે જૂદા થઇ જવાનું છે. ”

ગોવિન્દ:-ભાઈ ! જો મ્હને જૂદાજ કાઢવા માંગતા હો તો હજી થોડાક દિવસ કૃપા કરીને થોભી જાઓ; મ્હારી પાસે અત્યારે કુટી બદામ પણ નથી. મ્હારું ગાડું શી રીતે ગમડશે ? ”

ગોપાળ:-“ શી રીતે ગમડશે ? એની મેજે ગમડશે. ત્હમારા મગજમાં બહુ ફાંકો છે; જાનની વાતો પણ થોડી હાંકતા નથી. હજીમાંજ કહેતા હતાને કે ભગવાન કોઈને ભ્રષ્ટ્રમાં સૂવાડતો નથી. ”

ગોવિન્દચન્દ્ર તો આ સાંભળી આભોજ બની ગયો. દિલ્લમ્હ જેવો થઈને વિચાર વમગમાં પડી ગયો. એને વિચારમાં ગરક થઈ ગયેલો જોઈને ગોપાળે કહ્યું:-“ જુઓ, સાંજે મડોલાના પાંચ માણસોને ખેલાવી, આપણે ભાગ પડાવીશું. ”

ગોવિન્દ:-“ એમાં પારકાની શી જરૂર છે ? આપ મ્હને જે કાંઈ આપશો, તેનાથી હું સંતોષ માની લઉંશ; આપણા ઘરની પંચાત માં પારકાઓને વચ્ચે પડવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

ગોપાળ:-“ બહુ સાફ. ત્યારે દિવાનખાના વાળું મકાન હું ત્હમ્હે આપું છું, તેમાં રસોડું બનાવી લેજો હું ત્યાં આમળા ભીંત કરાવી દઉંશ. આ વખત બેસાંઓમાં પણ બહુ કલેશ વધી ગયો છે. ”

ગોવિન્દ:-“ એ બધું આપની સંમતિથીજ થએલું છે. આ પ્રકારની ભાભી સાહેબની જૂદાં રહેવાની ઇચ્છા આજ કાંઈ નવી નથી. આટલા દિવસ હું જો ચૂપ આપ રહ્યો ન હતો તો આપે મ્હને ક્યારનો એ જૂદા કરી દીધો હત. ”

મોટી ભાભી ઇચ્છી ઉઠ્યા:-સાર દીધેરજી સાર; કંકાસ કરનારી તો એક હુંજ છું ત્હમારાં એ તો કાંઈ જાણતાંજ નથી. ”

ગોવિંદ:-“એ, બાબી ! મુસ્લે શું કરવા માગે છે ? તમને શું વાંક ? તમે લોકો તો પારસી જાણીએ છો. આઠી આઠવાણી સંબંધ જોડાયો છે. એથી તમારામાં માંદોમાંદો કંઈક થયો, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કંઈ નથી. પણ હમે બન્ને તો સહોદર બાઈએ છીએ; બન્ને સાથે ઉછર્યા છીએ; એક માળાપથી ઉત્પન્ન થયા છીએ; છતાં કલેશ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો પછી તમારી બેરાં લોકોની તો વાતજ શી કરવી ? તે દિવસ તમે ‘મહેને પીરરખું’ નહિ.’ એમ કહીને જે નાહક મિથ્યા ગ્રંથો મચાવ્યો હતો તેમાં એનાં શું વાંક હતો ? તમારી બેરાં લોકોમાં હું કરું બોલતો નથી; પણ આજે તમે પ્રકરણ ઉપસ્થિત કર્યું, ત્યારે કહેવું પડે છે.

મોટી બાબી:-“એણે તો બધું તમને બેરબુનું હશે; વાર ત્યારે સઘળો વાંક મ્હારોજ છે.

ગોવિંદ:-“એણે નથી કહ્યું, બાબી ! એણે નથી કહ્યું. સુવર્ણા બહેન, જમના માથી વગેરેને મ્હોંચેથી સાંભળ્યું છે. સાંભળવા છતાં હું કરું બોલ્યો નથી.”

મોટી બાબી:-“એ લોકો તો બધુએ કલાંજ કરે છે તો; હું તો એ લોકોની વાતજ કાને ધરતી નથી.”

ગોવિંદ:-“એટલા મારેજ તમે એમના ઉપર લાલપીળાં થઈ રહ્યાં છે.”

ગેપાળ:-“જવાદોને એવી નકામી વાતોનું શું પ્રયોજન છે ? તમને હમણાંજ કહ્યું તે પ્રમાણે કામ કરો; તમારી સઘળી સ્ત્રીજ સમેટી લઈને જૂદા થઈ જાઓ. થોડાંક વાસણ કુસણ તો તમારા લોકોમાં આવશેજ, તેમાંથી તમારું રાંધવા કરવાનું કામ ચાલશે. તમે જાણો તો હોજ કે અપાજી પાસે આ ઘર સિવાય કંઈ રોકડ નથી.”

“તમને જેમ રહે તેમ કરો, હું કાંઈપણ બોલવાનો નથી.” એમ કહી, ગોવિંદ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

હિના ગયા પછી મોટી વહુ બોલ્યાં:—“એવો, તમારા બાઈની રોડ?”
ગોપાળયન્દ્રે સ્થિત હાસ્ય કરીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“એ રોડ કેટલા
દિવસ રહેશે?”

પ્રકરણ ૫.

ઉપાધિનો ઉપસાગર.

*Goodness consists not in the outward things we do,
but in the inward thing we are. Chapin.*

અગાઉ નિશ્ચિત થએલા મત પ્રમાણે, ગોપાળયન્દ્રે આજે પોતાના
અનુગત સહોદર ગોવિન્દયન્દ્રને અત્રગ કરી દીધો છે. મોટાબાઈની
આવી વર્તણૂંકથી ગોવિન્દયન્દ્ર ગમગીનીના ગહન સાગરમાં મરક
થઈ ગયો. અને પોતાના પિતાશ્રીની આશ્રિતા અનાથ વિધવા સ્ત્રીઓ
સહિત પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રને લઈને જૂદો રહ્યો. આજે એના ઘરમાં
નથી અજ કે નથી વસ્ત્ર. કેવળ બાઈએ આપેલાં થોડાંક રસોઈનાં
વાસણ, એક બે ખાલી પેટી, અને એક ભાંગ્યું તૂટ્યું કપાટ-એટલા
ચીજ એનું ઘર શોભતું હતું. ગોવિન્દયન્દ્રે આશિત વિધવા સ્ત્રીઓને
બોલાવીને કહ્યું:—“તમારી બધાની મદદારા પ્રત્યે બધી લાગણી
છે; મદદારા દુઃખે તમે દુઃખી થાઓ છો; મદદારે ખાતર તમે અહિ
મદદારી સાથે આવ્યાં છો; તમારા આવ્યાથી હું બહો ખુશી થયો
છું; પરંતુ તમે બધાં જાણો છો કે અત્યારે હું ધન, બળ, તથા
બુદ્ધિ-હીન થઈ ગયો છું. આ સમયે મદદારી એવી સ્થિતિ નથી કે
હું તમને સુખ મહેનમાં આનંદ પૂરક રાખી શકું. હા, હું જે
આમળ, તે જમને ખવડાવીશ, મદદારા ઘરમાં તમને સુખ કરતાં

હું: ખ થવાનો વધારે સાંભર છે, કારણ આ વખતે હું જાનેજ દુ:ખી છું. તેથી કહું છું કે મોટા ભાઈને સમજાવો, ત્યાં રહેશે તો સુખ પામશે.”

એ વાત સાંભળીને સુવર્ણા માથે કહ્યું:—“ના ભાઈ! હમે મોટા ભાઈની સમજાવી વાત સાંભળી છે. અમે બધાંયે નિશ્ચય કર્યો છે કે અંહિ બુખ્યા રહેવું પડેતો બને, પણ ત્યાં તો જવું જ નહિ. હવે ધણો દિવસ ચઢી ગયો છે, ત્હમે નાહી લ્યો. રામાએ કાંઈ ખાધું છે કે નહિ?”

ગોવિન્દ:—“શું ખાવાનો હતો સુવર્ણામા ? મ્હને સમજ નથી પડતી કે મ્હારે શું કરવું ? પાસે એક પૈસો નથી. દશ વાગી ગયા છે, છતાં છોકરાએ હજી કાંઈ ખાધું નથી. એ ગયો છે ક્યાં તેની પણ મ્હને ખબર નથી.”

એ સાંભળી ગુણવંત નામની એક વૃદ્ધાએ કહ્યું:—“એ તો હજી સૂતો છે; કદાચ એનું દીક્ર તથ્યું હશે.”

ગોવિન્દ:—“સૂઈ રહેવાદો. મ્હારી પાસે તો પૈસો સરખાયે નથી. ઉઠતાં વારને કદાચ એ ખાવાનું માંગે. એટલા માટેજ મ્હને લાગે છે કે જગદીશ્વરે મ્હારા ઉપર દયા આણીને એને સૂતાડી રાખ્યો છે. પણ હવે વિશ્વંય કરવો ઉચિત નથી; હું કાંઈને ત્યાં જઈને કાંઈક ગીરો મૂકીને પાંચ પચીસ રૂપિયા લઈ આવવાની યોજના કરું છું.”

સુવર્ણા:—“ગીરો મૂકવાની શી જરૂર છે ? મ્હને આ મહો-લામાં કોણ નથી ઓળખતું ? હમણાં જઈને ઉંચાર લઈ આવું છું.”

ગોવિન્દ:—“ના, જશો નહિ સુવર્ણામા ! આપણી આવી દુર્દશા બીજાંને ના જાણવા દેતાં કે જૂઠાં રહેતાં વારનેજ ઉંચાર લાવવું પડે છે. હું શ્યામ બાણનો છોકરો બીજાનો કરજદાર નહિ અહિં. કાંઈ ગીરો મૂકીને લેવું તેજ સારું છે. છોડવી શકશે તો છોડવીશ, નહિ તો મદાજન એ ચીજ વેચી પોતાના પૈસા વસૂલ કરશે.

સુવર્ણા:—“ભાઈ ! શું ગીરો મૂકશે ? નાની ભાભીનાં ધરેણું હતું તે વેળી સાદીને તો ત્હમે માનું વરસી વળાવ્યું. મોટા ભાઈની ઈચ્છા એટલી બધી ધામધૂમ કરવાની ન હતી, એટલા માટેજ ત્હેમણે ખર્ચમાં કશી મદદ કરી ન હતી અને બધો ખોળે ત્હમારા માથા ઉપર આવી પડ્યો હતો.”

ગેવિન્ડ:—“હવે એ દિવસ કયાં રહ્યા છે ? તે વખતે તો સ્વપ્નમાં પણ મ્હને ખ્યાલ ન હતો કે મ્હારે અચાનક આવા ઉપાધિના ઉપ સાગરમાં ડૂબકાં ખાવાં પડશે. એ સુખ સ્વપ્ન તો નષ્ટ થઈ ગયું. અત્યારે તો હું એક દીન-દીન કંગાલ માણસ બની ગયો છું. મુઠી અનાજને માટે વલખાં મારવાં પડે છે. જે થયું તે ખરું, ધીમે ધીમે દહાડો ચઢી રહ્યો છે. હું એક વાર બહાર તો જઈ આવું ! એને અંદી બોલાવો.”

સુવર્ણા:—“ કેમ ? એનાં ધરેણાંને માટે ? એની પાસે હવે રહ્યું છેજ શું ? ફક્ત એ સોનાનાં કડાં અને એક દાર છે ; ત્હમે મ્હારા હાથને આ અનંતનો દોરો લઈ બાંધ્યો, અને જે મળે તે લઈ આવો.”

ગુણવંત:—“ ના, ભાઈ ! ત્હમે રહેવા દો ; મ્હારા મળાની આ કંઠી છે તે મુઢા આવો ; અરે, નાની ભાભી તો હજી ધરેણાં પહેરવા જેવાંજ છે.

સઘળી સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે પોત પોતાનાં ધરેણાં આપવા તૈયાર થઈ હતી. તેવામાં રામચરણે આવી, પોતાની માનો દાર ગેવિન્ડ આણને આપીને કહ્યું:—“ બાપા ! બાપે આ દાર આપ્યો છે, હો ભો ; અને કહાવ્યું છે કે બીજા કોઈ કનેથી કશું લેશો નહીં, ને એ દારજ ધરેણું મુકી આવો ; હો બાપા ! આપ રડો છો કેમ ? આ કેમ રડે છે ? આ બધાં શું કામ રડે છે ? મોટી કાઠી ક્યાં છે ? મ્હને ક્યાં છે ? એ બધાં ત્યાં રહ્યાં, ને આપણેજ એકલાં કેમ અંદી ચાલ્યાં આવ્યાં ?

ગળગળા સાદે ગોવિન્દ બાણુએ કહ્યું:—“હમણાં પું ત્હારી બા પાસે જા; જમી બધી ખખર પડશે.”

ગોવિન્દ બાણુને ડર હતો કે રખેને છોકરો કાંઈક ખાવાનું માંગશે, પણ એ તો કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એની મા પાસે ચાલ્યો ગયો. ગોવિન્દચન્દ્રે તે હાર હાથમાં લઈને, જદા સીએને સંબોધીને કહ્યું:—“ત્હમારા વર્તનથી હું ધણો રાજ થયો છું; ત્હમે જો કે ત્હમારાં ધરેણાં ગીરો મુકવા પિના સંકષ્ટે આપવા તૈયાર છો; પણ હું તે લઈ શકતો નથી. માતા વરસી વખતે એનાં ધરેણાં વેચ્યાં ત્યારે મ્હને આશા હતી કે અનુકૂળતા થતા વારને હું નવાં કરાવી આપીશ; પણ હમણાં જોઉં છું કે જે લઉં છું તે પાછું આપી શકાતું નથી. એવી દશામાં જેનું અગાઉ લીધું હોય, ત્હેનીજ પાસેથી લેવું ઉચિત થઈ પડશે. ત્હમારાં ધરેણાં હમણાં નહિ જોઈએ. પાછળથી ખપ પડશે, તો જોઈ લેવાશે.” એમ કહીને, તે ધરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. બહાર નીકળ્યા બાદ વિચારવા લાગ્યો કે:—“આ હું કેને ત્યાં મુકીશ? જ્યાં લગી મહોલ્લામાંથી રૂપીઆ મળી શકતા હોય, ત્યાં લગી ખીજે ક્યાંઈ જવાની જરૂર નથી.”

એ એમ વિચાર કરી રહ્યો હતો, તેવામાં ગોપાળ બાણુને તે તરફજ આવતા જોઈને, બોલી ઉઠ્યો:—“કેમ, લાઈ! આજે એવિસ નથી આવે?”

ગોવિન્દ:—“નાના મુકારની જંગલમાં સુંધાયો હતો, એટલે એટલી જવાની કુરસદ મળી નથી; ત્હમારો ખદોબસ્ત થઈ ગયો?”
ગોવિન્દ:—“ખદોબસ્ત તે ખીજે શું થવાનો હતો? રસોઈનું જ હજી મુકી કાંઈ ટેકાણું પડતું નથી; ધરનાં બધાંજ ભુખ્યાં બેસી રહ્યાં છે; આંસી પાસે શીથકમાં કશું નથી, તે ક્યાં ત્હમને ખાવડું છે? આપણે કહીની કે હવે મ્હારે શું કરવું? ખરેખર, આજે મ્હને કંઈપણ નથી.”

ગોપાળ:-“ જૂજ્યા શી રીતે છે ? ગુણવન્ત માશીને હમણાંજ દહીયામાં કાંઈક ખાવાની ચીજ લઈને જતાં જોયાં છે; પૈસા વગર ખાવાની વસ્તુ ક્યાંથી આવી ? ”

ગોવિન્દ:-“ મ્હને એની કાંઈ ખબર નથી; હમણાંજ હું ત્હમારી પાસે પૈસાને માટે આવવાનો હતો; પણ મ્હને ખબર ન હતી કે આપે ઓશીસ નહિ ગયા હો. ”

ગોપાળ:-“ હવે વળી પૈસાના સંબંધમાં શું બાકી રહ્યું છે ? કાલે તો બંધી વહેંચણી કરી દીધી છે; ત્હમે પણ બધું સમજી લીધું છે. ”

ગોવિન્દ:-“ એ બધું ખરું છે; પરન્તુ મ્હારી પાસે રોકડ સીલક કાંઈ પણ નહિ હોવાથી, આપની પાસે માંગવું પડે છે. ”

ગોપાળ:-“ત્રીનું ઘરેલું તો છે ને ? તે મ્હકાને રૂપિયા લાવી શકાય તેમ છે. ”

ગોપાળ:-“ ત્રીનું ઘરેલું મુકવા માટેજ નીકળ્યો છું, પણ કોની પાસે જાઉં ? જેની પાસે જઈશ, તેને શક પડશે. શ્યામ-બાણુના પુત્રની પાસે પાઈ સરખી પણ નહિ હોય; એમ કોણ માનશે ? તેથી આપજ દયા આણીને કાંઈક આપો તો ઘણું સારું થશે. ”

ગોપાળ:-“ શું છે ? જોઈ તો ખરો. ”

ગોવિન્દ:-“ એક હાર છે; એનું જે ઉપજશે, તેના વડે થોડાક દિવસનો ખર્ચ નીકળી રહેશે. ”

ગોપાળબાણુએ મનમાં ને મનમાં ગોવિન્દની પ્રશંસા કરી, અને કાંઈક સહાય કરવા મન પીગળ્યું પણ ખરું; પણ બીજાજ પણ એનો ભાવ બદલાઈ ગયો, અને મોલી ઉઠ્યો:-“ એનું શું આપું ? એ તો પિતળનો છે. ત્હમે બીજો કશો પ્રયત્ન કરી જુઓ, ” એમ કહીને જલદીથી ત્યાં આગળથી ફૂચ કરી ગયો.

ગોવિન્દ બાણુ દુઃખિત અન્તઃકરણથી પેલાના પ્રતિચિત્ત મિત્રોને ત્યાં હાર લઈને ફરવા લાગ્યો, પરન્તુ દુર્ભાગ્ય વશાત કોઈએ કહ્યું,

કે શેઠ ઘરમાં નથી, તો કોઈએ કહ્યું કે આજ કાલ હાથ ખાલી છે, એમ કહીને એને પાછો વાળ્યો. ગોવિન્દનાથની દશા એના મિત્રોને અબળાઈ ન હતી. એના ખુશામતીયા સ્વાર્થી મિત્રો સઘળું જાણતા હતા. આ પ્રમાણે હતાશ થઈને ગોવિન્દનાથ ઘર તરફ પાછો ફરતો હતો, તેવામાં એના એક મિત્રે એને ખૂમ પાડી. ગોવિન્દનાથએ પ્રાછાં ફરીને જોયું, અને બોલી ઉઠ્યો:—“ બાઈ શરત ! તમે અહીં ક્યારના આવ્યા છો ? ”

શરત:—“ આજે રહવારેજ; તમે સારા તો છો ને ? ઘરનાં બધાં મઝામાં છે ને ? ”

ગોવિન્દ:—“ શરીરતો સારું છે, પણ મન તેવું નથી. ”

શરત:—“ તે તો તમારી મુખ મુદ્રાજ કહી આપે છે; અને વળી હમણાંજ તમને મળવા તમારે ઘેર ગયો હતો, ત્યાં આગળ તમારા બાઈ મારફત સઘળા સમાચાર સાંભળ્યા છે. ”

ગોવિન્દનાથે ધાર્યું હતું કે શરતને હાર આપી, થોડાક રૂપિયા માંગીશ; પણ એ બાઈ મોટા બાઈની પાસેથી હકીકત સાંભળી આવ્યા હોવાનું સાંભરી આવતાં એ પણ વિરક્ત થઈ ગયો હતો, એમ વિચારી કાંઈ પણ કલ્પા વગર ચાલવા માંડ્યું. એને ચાલી જતો જોઈને, શરતે કહ્યું:—“ કેમ બાઈ ! ક્યાં જશો ? ”

ગોવિન્દ:—“ બાઈ મોડું બહુ થઈ ગયું છે, હજી સુધી ખાવા પીવાનો પણ કશો બંદોબસ્ત થયો નથી; કાંઈક તો કરવું જોઈએને ? ”

શરત:—“ કેમ, હાર મૂકવા ગયા હતાને ? તેના રૂપિયા મળ્યા હશેને ? ”

ગોવિન્દ:—“ એ વાત પણ તમારા જાણવામાં આવી ? કોણે કહ્યું; બાઈ ? ”

શરત:—“ તમે એ બાઈ હકીકત મ્હારાથી શું કરવા ઇચ્છો રાખો છો ? થોડીકવાર મિત્રોને મળવા માટે ત્યાં આવ્યાં હતાં. ”

ગોવિન્દ:—“ ત્યારે તો તમેજ એમને ખાવાનું આપ્યું હશે. ? ”

સરતઃ—“હા, મહેં કશું આપ્યું નથી; જરમાંથી કાંઈ આપ્યું હોય ને લઈ ગયાં હોયે તો ખેલુ જાણે.”

ગોવિન્દઃ—“ભાઈએ કશું હતું કે સુવર્ણા મા હડીયામાં કશુંક આવડાનું લઈને જતાં હતાં; રામચરણે લેજ આપું હશે તેથી મહારી પાસે માંચુ નહિ હોય. જે હોય તે ખરું; ભાઈ! ત્હમે જ્યારે મહારી સર્વ અવસ્થાથી વાંકી છો તો આ હાર ગીરે રાખીને મૂને થોડાક રૂપીયા આપો.”

સરતે હાર લઈને કહ્યુંઃ—“કેટલા રૂપીયા જોઈએ છો? ત્હમારા ભાઈ એના કેટલા રૂપીયા આપતા હતા?”

ગોવિન્દઃ—“એ વાલ પણ ત્હમે જાણો છો.”

સરતઃ—“હા, ત્હમારા ભાઈએજ કહી છે.”

ગોવિન્દઃ—“ભાઈએ તો આ હારને પિત્તળનો કહીને મૂને પાછો વાળ્યો, પણ એ હાર મહેં મહારી જાને કરાવ્યો હતો, તેથી મૂને એકસ ખચર છે કે એ પિત્તળનો નથી, પણ સારા સોનાનો છે. એ હાર રાખીને ત્હમારી જે કાંઈ ઇચ્છા હોય તે આપો, હમણું મહારિ સરસામાન લાવવો પડશે, અને મહારી પાસે શીલકમાં કાંઈ નથી.”

સરતઃ—“ગીરે મુકવાનું શું કામ છે? વેચી કેમ નથી નાંખતા?”

ગોવિન્દઃ—“તેનીયે ક્યાં ના છે? ત્હમારે વેચાતો જોઈતો હોયતો તેમ જ્યો અને જેટલા રૂપીયાની સવક હોય તેટલા આપો.”

સરતઃ—“ત્હમે કેટલા રૂપીયાનો કરાવ્યો હતો?”

ગોવિન્દઃ—“ભગભગ સો રૂપીયામાં એ હાર ગયો હતો.”

“હીક ત્યારે, સો રૂપીયે એ હાર હું ખરીદું છું. ત્હમે દીવસભાનામાં જરાકવાર એસો, હું હમણું આવું છું.” એમ કહી સરતભાઈ થોડાવા સરમાં ગયો અને થોડાક સમય રૂપીયાની કલનેટો ધરવાંથી આવ્યો અને ગોવિન્દભાઈને ચણી આપી.

“શરત બાણુ ! એ હારના મ્હને જુગ સો રૂપીઆ નથી બેઠા ; એથી એના સો રૂપીઆ લેવા એ મ્હને વ્યાજખી લાગતું નથી ; ત્હમે મ્હને એથી રૂપીઆ આપો.” એમ કહી ગોવિન્દ બાણુએ બે નોટો એના હાથમાં પાછી સરકાવી દીધી.

શરત:—“બલે, ત્હમે એટલામાંજ રાજ હો તો આપણે તે પણ કપૂસ છે.” ગોવિન્દ ચન્દ્રે એ રૂપીઆ લઈ, શરત બાણુને કહ્યું:—“લાઈ ! આજે ત્હમારો મ્હારા ઉપર બારે ઉપકાર થયો છે. મ્હારી આ ઉપાધિના ઉપસાગરમાં ગોથાં ખાતી નાવને તમેજ કહ્યુંધાર બનીને પાર ઉતારી છે. આવો, લાઈ એકવાર સ્નેહલિંગન કરીએ આપણે.” ત્યાર બાદ બન્ને જણા એકમેકને બેટયા, અને પછી શરત બાણુએ કહ્યું:—“દીક, લાઈ ! હવે ત્હમે ખાવા પીવાનો બદોબસ્ત કરો ; હું આજે સન્ધ્યાકાળે ત્હમને મળીશ. નારાયણજી માને ત્હમારે ઘેર મોકલી આપું છું. ત્હમારા નૂતન સંસારમાં જે કાંઈ સહાય બેઠતી હશે, તે એ પુરી પાડશે, અને તેમ કર્યાથી એ સંતુષ્ટ પણ થશે.”

ગોવિન્દ:—“બહુ સારું, એમને મોકલી આપો; એમના સમાગમથી મ્હારી એ પણ ઘણી આનંદ પામશે ; અને લાઈ ! ત્હમે સાંજે જરૂર આવજો. આજે ભોજનનું આપણે ત્યાંજ રાખજો.”

શરત:—“બહુ સારું ; એને માટે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. લાઈ ! ત્હમારા લોકોનુંજ ખાધને હું મોટો થયો છું. મ્હારે સારું ભોજનની કાંઈ ખાસ ખટપટ કરવાની જરૂર નથી.”

પ્રકરણ ૬.

નૂતન સંસાર.

*Every dawn that breaks, brings a new world,
And every budding blossom a new life.*

(Lewis Morris)

ગોપાલચન્દ્રને આજે નૂતન સંસારનો અનુપમ દ્વારો લેવાનો છે. મોરી બાળીના આનંદનો પાર નથી. એ બન્યાં છે આજે સર્વમથી મુક્તિથી. નથી રહ્યું હવે કોઈ એને રોક ટોક કરનારું કે એની સર્વત્ર સ્વત્ર સત્તાની સામે થનારું. આજે એના ધરમાં એનું જ એકલીતું રાજ છે. પરંતુ એથી પણ એને સુખ નથી. સાસુ સસરાનો એના હિપર સદા સારો ભાવ હતો; એથી કામ કાજના બોલનમાંથી ધણું ખરું મુક્તજ રહેતી. ચૂલાની સામું જોવાનો પ્રસંગ પણ એને જવલજેજ પ્રાપ્ત થતો. પણ આજે ધરમાં કોઈ એવું નથી કે ચૂલો સળગાવી રસોઇ કરે. એથી કછોડા મારી, આજે પહેલવારકાંજ મોઢી વહુએ રસોઈ બનાવવા કેસરીયાં કર્યાં છે. એક વાર એ વાર ત્રણ વાર ચૂલો સળગાવવા બહુ બહુ મથ્યાં, પરંતુ લાકડાં મૂઆં કેમે કર્યાં સળગતાં નથી. પંખો નાંખવાથી થોડો થોડો ધૂમાડો નીકળવા માંડ્યો, એટલે એને લાગ્યું કે જરૂર લાકડાં સળગશે. તેથી એણે ધાયું કે થોડીવાર બહાર નીકળી, જરાક પવન ખાંઝે તો ખરી. કેમકે ચૂલામાં કુંક મારતાં મારતાં એની કેડ મેવડ વળી મઈ હતી. એની આંખોમાંથી મોઢાર પાણી વહી જતાં હતાં; આ અણધાર્યું સંકટ એમને અસહ્ય થઇ પડવાથી વહેલાં વહેલાં બહાર નીકળી આવ્યાં, અને આજે રસોઇ શી બનાવવી તેની મન સંગાથે ગડ-મથલા કરવા બાંધ્યાં. તે દરમ્યાન ગોપાલચન્દ્રે ત્યાં આવીને તાકીદ કરવા માંડી:—“ કેમ દાળ બાતને હજી કેટલી વાર છે ? ઉકારાએ તો બાવાનાં માટે તોડાવી રહ્યાં છે. ”

મોટી વહુ:-“ હું તો ચૂલો ફૂંકી ફૂંકીને થાકી । રાંડ બધી બલાઓ જતાં જતાં ફોણુ જાણે કેવેક ધૂમંતર મારી ગઈ છે ? મહા કથાવટીયે લાકડાં તો ચેત્યાં ખરાં આખરે; હવે અધરણુ મૂકું છું. ”

ગોપાળ:-“ ઓહો ! હજી હવે અધરણુ ચઢાવશે ? એક વાગવાની તૈયારી છે. કાલનો કાંઈ ખાવાનો તાલ પડતો નથી; બજારનું ખાઈ ખાઈને તખીયતનો જુકો નીકળી ગયો. મૂને ચિન્તા રહે છે કે છોકરાં પણ બીચારાં આમ તો પછડાયા વગર રહેશે નહિ. ”

મોટી વહુ:-હવે ચૂલો સળગી ગયો હશે; પ્રભા ! એકવાર ચૂલો તરફ નજર કરી આવ, જા બેટા ! શયી અને પ્રભા એ બંને જણાં ક્યાં ગયાં હશે વાર ? ”

ગોપાળ:-“ મૂને બજાર નથી; કદાચ એનેજ ત્યાં ગયાં હશે. ”

મોટી વહુ:-“ બહુ જખરાં છે ! એકવાર ના કહેવા છતાંય એ મુઆં ત્યાં ગયા વગર રહ્યાં નહિ ! ત્યાં જઈને હવે એ મુઆં નક્કી ભાતખાત ખાવાનાં. ”

ગોપાળ:-“ ત્યાં હમણાં ખાવાનું ક્યાં કરી રાખ્યું છે ? હજી તો બજારમાંથી સરસામાન પણ આવ્યો નથી. એ કલાક ઉપરજ ગોવિન્દ મજમે હતો. એતો એક દાર લઈ પૈસાની પ્રીકરમાં ધુમતો હતો. પૈસા ક્યાં રસ્તામાં પડ્યા છે કે જતાં વારને એને કાંઈ આપી દેશે ? આજ ત્યાં રસોઈનું કાંઈ ઠંકાણું જણાતું નથી. ”

પ્રભા:-“ હા બા, એ તો કાકીને ત્યાં ગયો છે; ત્યાં એણે એ ચાર જાતની મીઠાઈ ખાધી છે, મૂને પણ આપી હતી, તે મૂને સુદાં ખાધી છે. કાકીમાનું હમારા પર કેટલું બધું હેત છે ! ”

ગોપાળ:-“ હવે જવા દે એ વાત, અને રસોઈનો કાંઈ બંદોબસ્ત કર. ”

મોટી વહુ:-“ જા, પ્રભા ! જોઈ આવ ચૂલો સળગ્યો કે નહિ ? ”

માની આજ્ઞા પ્રમાણે રસોડામાં જઈને જુએ છે તો ચૂલો હોલવાઈ મયો છે. લાકડાં વેરમ ઊરમ પડ્યાં છે, એ જોઈ ત્યાંથી દોડી આવેલી માને કહેવા લાગી:-“ બા ! ત્હેં કયો ચૂલો સળગાવ્યો છે ? રસોડાનાં ચૂલાનાં લાકડાં તો જેમનાં તેમ પડ્યાં છે. ”

મેટી વહુ:-“ કેવી નવાઈની વાત ? હમણું તો જુઓડા નીકળતો હતો, ને એટલામાં હોલવાઈ ગયો ?

ગોપાળ:-“ ક્યાં છે ? ચાલો, જોઈ તો ખરે એકવાર. થોડુંક ફેરાસીન તેજ લઈને આવ, હું ચૂનો ધમધમાવી દઉં છું. પહેલેથીજ મહેને કહેવું હતું ને ? પ્રભા ! આવ તો જુનો સળગાવીએ.

મેટી વહુ:-“ ત્યારે ત્હમે ચૂનો સળગાવો; હું દાળ ચોખા કાઢું છું ને શાક સમારી લઉં છું.” એમ કહી મેટી ભાભીએ દાળ ચોખા વગેરે રાંધવાનો સામાન તૈયાર કર્યો. અને આંફળાં ફાંફળાં શાક સમારવા માંડ્યું. રથવાટમાં શાક છીનતાં છીનતાં આંગળી કપાઈ ગઈ. અબ્બાસજ કાર્ય તત્પરતાનો હેતુ છે. કામ કાજ કરવાનો મહાવરો ન હોવાથી મેટી વહુની આજે આ દશા છે. શાક છીનવાતું રહેવા દઈ, બીનું ચીથરું કરી હાથે બાંધવા લાગી. આ તરફ રસોડામાં ગોપાળચન્દ્રે ધણી માથાફાડ કરવા છતાં ચૂનો સળગ્યો નહિ ત્યારે વ્હીણું મ્હોં કરી બહાર ચાલ્યો આવ્યો, અને મેટી વહુને પાટો બાંધતાં જોઈને કકળી ઉઠ્યો:-“ કેમ, શું થયું ? આ લોહી કેવું ? આંગળી બાંગળી કાપી કે શું ?”

મેટી વહુ:-“ હા, એવા જોરમાં પાળી વાગી કે આંગળી કપાઈ ગઈ; હશે, પાટો બાંધ્યાથી લોહી બાંધ થયું છે; કેમ, ચૂનો સળગ્યો ખરો ?”

ગોપાળ:-“ ના, ચૂનો તો કેમે કર્યો નથી સળગતો; બહુ મોટું થયું છે ને પેટમાં તો કુકડાં બોલે છે. તું બજારમાંથી ચેવડો વગેરે કાંઈક કાચું કાઢ મંગાવ; આજ એજ ખાઈ લઉં છું. ત્યારે આટલે પ્રસન્ને પણ ચૂનો ન સળગ્યો ત્યારે લાચાર. ચેવડાનોજ ફળાકાર કરવો પડવાનો અરે પ્રભા સચીને તો ત્યાંથી બોલાવી સાજા, એ આજીર્ણ પાંચ વર્ષનો મરો પણ હજી કાંઈ સમજતો નથી.” એમ કહી મેટી ભાભી ચેવડો, કંઈક કુચ વગેરે મંગાવવાની આજ્ઞામાં શુભચાં.

પ્રભાવતીની ઉંમર આઠ વર્ષની હતી. એણે પોતાની માના કથા પ્રમાણે કાઢીને ત્યાં જઈને જોયું તો સ્ત્રીન્દ્રનાથ કાકાની સાથે દાળભાત ખાવા બેઠો છે. એને ખાતો જોઈ, પ્રભાવતીએ ધૂળરો કર્યો:—“અરે ભાઈ! ત્હમે હજી અંહી બેસી રહ્યા છો? આ ત્હમારા ઉપર બહુજ ખીજવાઈ છે; ચાલો, નહિતો આજ ત્હમારો બોળકૂટો થઈ જશે.”

ગોવિન્દ:—“નહિ, પ્રભા! ત્હારી બાને કહે જે કે કાકાએ આવવા દીધો નહિ, તેથી આવ્યો નથી. ત્હેં દાળ ભાત ખાધાં કે નહિ?”

પ્રભા:—“ના, કાકા! બાનાથી ચૂલોજ સળગતો નથી, એટલે રસોઈ શી રીતે થાય?”

ગોવિન્દ:—બેસ, ત્યારે તું પણ ખાઈનેજ જજે.

પ્રભાવતીને જોઈતુંજ હતુંને પેટે કશું હેાય તેવુંજ થયું. ઘણી-વાર થયાં જૂખી હતી એટલે બેઘડક જમવા બેસી ગઈ. પેટ ભરીને ખાઈ લીધા પછી ભાઈને લઈને પુશી થતી થતી ઘેર ગઈ. એ ભોકાને આથેથી આવતાં જોઈને મોટી વહુએ કહ્યું:—“કેમરે પ્રભા! આટલી બધી વાર કેમ થઈ? હીક, આજ ત્હમને કોઈને ખવડાવવાની નથી.”

બન્ને જણાં સાથે મોલી ઉઠ્યાં:—“વાર, ત્યારે ના ખવડાવતાં! કાકાએ હમને બરશી પુરી, દાળ, ભાત શાક, અઠાણું, મીઠું, ને રાઈતું સુદ્ધાં પેટ ભરીને ખવડાવ્યું છે.”

મોટી વહુ:—“આટલાં ખંધાં વાનાં જમી આવ્યાં? એને ત્યાં રાંધવાનું તો કશું દેકાણું ન હતું,”

પ્રભા:—“અરે, રસોઈ તો એવી બની હતી કે હજી સ્વાદ મ્હોંમાં રહી ગયો છે.”

ઝેપાળ:—“બહુ જાર, જાઓ, રમો! ખરેખર ગોવિન્દે મ્હને ઉંધાપાટા બધાંબ્યા છે; ગ્હારી સાથે ચાલાકી ચલાવી છે.”

મેટી વહુ:—અરે, એની પાસે રૂપીયા હોવા નેહએ. ત્હમે તો સ્ત્રીધા સાદા માણસ પડ્યા એટલે ત્હમે એણે જે કહ્યું તે ખરું માની લીધું કે ‘દાગીનો ગીરો મુકી પૈસા લાવીશ, ત્યારે રસોઇ થશે.’” એટલી વારમાં દાગીનો ક્યારે ધરણે મુક્યો, બબ્બરમાં ક્યારે ગયા ને સોદો એટલી વારમાં ખરીદાયો ! અત્યારે તો ખાઈ પીને પરવાર્યા છે; એણે ત્હમને જરૂર છેતર્યા છે.

ગોપાળ:—ના, એના મ્હેં પરથી તો એ જુદો લાગતો ન હતો. એણે એક હાર પણ બતાવ્યો હતો. જે હોય તે ખરું, પણ એ ચાલાક તો ખરોજ, કેમકે આટલીવારમાં સઘળી વસ્તુ બબ્બરમાંથી આવી પણ ખરી, ને આટલી જગદી રસોઇયે થઈ ગઈ ! પોતે જમ્યા અને આપણા છોકરાંએને પણ જમાડ્યાં ! હશે, મ્હારે તો આજે પણ કાચું કાંઈ ખાઈને દહાડો કાઢવો પડશે. હવે, એવો ઉપાય કર કે કાલે તો હું દાળ લાત ખાઈને ઓદિસ જઈ શકું.

મેટી વહુ:—મ્હેં કાલેજ બાને કાગળ લખ્યો છે. આજે શચીન્દ્ર તથા પ્રભાને બાને તેડવા મોકલીશ. મ્હારી બા બે ચાર દીવસ અંહી રહી બરાબર ધર માંડી આપશે. પછી પાછી ચાલી જશે; પોતાનું ધર મુકી વધારે દિવસ એનાથી અહીં નહિ રહી શકાય.

ગોપાળ:—એજ હીક પડશે; આજેજ છોકરાંએને મોકલી દેજે; છોકરાંએની સાથે જનાર કાંઈ નહિ હશે. તો હુંજ એમની સંગથે જઈશ.”

મેટી લાભી:—ત્હમે જાઓ તો તો સદુથી સારું થાય; જરાક સમજાવી કરીને કહેજો કે બે ચાર દીવસ રહી પાછા ચાલ્યાં આવજો.

એ દંપતી આ પ્રમાણે મસલત કરી રહ્યાં હતાં, એટલામાં રામ-ચરણે ત્યાં આવીને કહ્યું:—“ મોટા કાકા ! ત્હમે ને મોટી કાકીએ હજી સુધી ખાંડું નથી, તેથી ત્હમરે સારૂ બા બાપાનું લઈને આવી છે. ”

મેટી કાકી:—“ કમ, અધ્યા ! ત્હારે ઘેર આજે બહુ વધ્યું છે કે શું ? ”

રામચરણુ:—“ ના, કાકી ! બાને સુવર્ણા ફાઇએ તો હંજી ખાધું પણુ નથી; ખાવાનું લઇને પેલી ઉભી રહી બા, ભુખ્યાં ! ”

એકવાર ભૂખાં કરી ગોપાળ સામું વાંકી નજરે જોઇ, મોટી કાકી છછણી ઉડ્યાં:—“ હમારું નકારું દેખાડવા શું કામ ખાવાનું લઇને આવ્યાં ? હમે ખાઇ કરીને ક્યારનાંયે પરવાયાં છીએ.

ગોપાળ:—“ કાંઇ હરકત નહિ ! નાનાં લાભી ખાવાનું લઇ જતે આપવા આવ્યાં છે તો હું જરૂર ખાઇશજ. રામા ! ત્હારી બાને કહે કે અંદીયાં મૂકી જાય; હું થોડીવારમાં ખાઇ લઇશ. બસ, હવે બીજું કશું લાવશો નહિ, ને હવે ત્હમે બધાં જમી લેજો.

નાની વહુ એના કલ્થા પ્રમાણે ઢાંકીને, રામાને સાથે તેડીને ચાલી ગઇ. ત્યાં જઇને સુવર્ણા ફાઇને એ સર્વ બીના જણાવી. પતિ ઉપર જરાક નારાજ પણુ થઇ, કેમકે એમણેજ મોટા લાઇને ખાવાનું આપવા મોકલી હતી. સ્ત્રીનું અપમાન થયું એમ સમજવા છતાં ગોવિન્દે બેઘડક જણાવ્યું:—“ સુવર્ણા ફાઇ ! મ્હેં તો મ્હારી ફરજ બજાવી છે. મ્હને શું ખબર કે મોટી લાભી આમ ગુસ્સે થઇ જશે. હું બાણું છું કે ભાત વગર મોટા લાઇને ચાલતું નથી, એની તબીયત બગડી આવે છે. તેથીજ મ્હેં એમને ખાવાનું મોકલ્યું હતું.”

સુવર્ણા ફાઇ:—“ ત્હમે તો એને પોતાના સમજો છો, પણુ એ લોકો તો ત્હમને પોતાના દુશ્મન ગણે છે. બે એવું ન હોય તો આવા કીંમતી દારને પિત્તળનો દાર કેમ કહે ? ”

ગોવિન્દ:—“ જવાદો એ વાત, હવે એકવાર અપમાન થયું તો છો થયું. ભવિષ્યમાં આપણે એવું નહિ થવા પામે તેવી ખાસ સાવચેતી રાખીશું. ત્હમે હવે શરત બાબુના ખાવા પીવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કરો તો સારું થાય. ”

સુવર્ણા ફાઇ:—“ એમને સારૂ હમારે કાંઈ કરવું પડે એમ નથી; એમણે પોતાની વહની સાથે એગ્રી બધી વસ્તુ મેંચવી છે કે બે

દેવસ્ય સુધી આપણે બધા પૂરી ન કરી ચકીએ; ફક્ત રાંધવાનીજ છે. અહા ! એની વહુ કેવી ચાલાક છે ! આવતાં વારને કેવી સુ-તિથી સજાળી વસ્તુઓ એણે સજ્જાઈબંધ ગોઠવી દીધી !”

સુવર્ણી:—“ આવા કરોકટીના વખતમાં ત્હમારી સાથે કેવી સલુકાઈ વાપરે છે ! એનો બદલો વખત આવ્યે ત્હમે એને આપજો.”

ગોવિન્દ:—“ ફાઈ ! શું ભગવાન બ્હને એવો દીવસ બતાવશે ?”

સુવર્ણી:—“ અવશ્ય બતાવશે. ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છેજી. ધર્મમય વાતાવરણમાં શોક-સંકટને સ્થાનજ નથી. ત્હમે ત્હમારે “ ધર્મ તણી વ્હારે ધાઓ સીધાવો સદા જેથી થાયે કલ્યાણ ”

પ્રકરણ ૭.

સખી.

Rare as is true love, true friendship is the still rarer.
Le Rochefoucauld.

“ બહેન ! ”

“ કેમ બહેન ? ”

“ હવે તો હું જાઉં, બહેન ! રાત પડી ગઇ. ”

“ કેમ, આઠલી વારમાંજ ચાલ્યાં જશો ? કેમ મન દર્શનને માટે આતુર થઇ રહ્યું છે કે શું ? જેના દર્શનને માટે અધીરાં બન્યાં છો, તે તો અહીંયાંજ છે. ”

“ હા એ તો અહીંયાંજ છે; પણ ધણીવારથી આવી છું ને ધરમાં હજી દીવા બત્તી પણ નહિ થયા હોય. ”

“ વાર બહેન, જાઓ ત્યારે, હવે ક્યારે આવશો ? ”

“ જ્યારે ફરમાવશો ત્યારે. ”

“ અંહાં ! ફરમાવવાનું કેવું જ્હેન ! ”

“ તો સરજત હશે ત્યારે. ”

“ જ્હેન, સરજત તો આવીને કલાક છે. જ્હેન, સરજત હતું તો ત્હમે અંદિ આવ્યાં અને અધી વાનીઓ તૈયાર થઇ, નહિતર શી ગિથિતિ થાત તે પરમાત્મા જાણે. ”

“ ભગવાનેજ દયા કરીને હમેને અહીં મોકલી આપ્યાં; એમ જો નહિ હત તો આટલે દલાડ, એમની અહીં બદલીજ ક્યાંથી થાત ? ”

“ હમારા સુભાગ્યેજ બદલી થઇ છે, ને ખાસ કરીને આપણે બન્નેને જ્હેનપણાં થવાને માટે. ”

“ ખરું કહો છો જ્હેન, હ્યો, ત્યારે હવે હું જાઉં છું. ”

“ જાઓ છો તો આ ત્હમારો હાર પાછાં લેતાં જાઓ. ”

“ એ હાર ત્હમને આપવાનો મ્હને હુકમ થયો છે; હું તો એમની દાસી છું, મ્હેં કેવળ એમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે. ત્હમે એમાં કાંઈપણ ન કહેશો, જ્હેન ! ”

“ ના, ના, જ્હેન ! એ હાર તો એમણે શરતબાબુને વેચી દીધો છે; એ ત્હમારી વસ્તુ છે. મ્હારી પાસે એ હાર જોશો તો મ્હને શું કહેશે ? ”

“ વળી, કહેવાના શું હતા ? ત્હમે મ્હારું નામ દઈને કહેજો કે એ તો મ્હને વેચાતો આપી ગયાં છે; ત્હમે મ્હારી પાસેથી એ ખરીદી લીધો છે. ”

“ મ્હેં શું આપી ખરીદ્યો છે ? ”

“ મ્હારી પ્રિય સખી બની ત્હમે કેવળ એ હારજ ખરીદ્યો નથી, પણ સાથે મ્હને પણ ખરીદી લીધી છે. ”

“ ત્હમે મ્હને હાર આપ્યો, પણ તેના બદલામાં આ વખતે તો હું કશું આપી શકું તેમ નથી, એટલા માટે, હમણાં તો મ્હારી તરફથી આ હારજ ત્હમારી પાસે રાખો તો શી હરકત છે ? ”

“એ શું, પ્રિય સખી ? આ તુચ્છ હારના બદલામાંજ મ્હને ત્હમારો પ્રેમ મળ્યો છે; એ પ્રેમની તુલનામાં હાર એક સામાન્ય પદાર્થ છે. ત્હમારો પ્રેમનું મૂલ્ય હું એ હારના કરતાં બેશક વધારેજ આંકુ છું.”

“મ્હારી બહાલી બ્હેન ! હું ત્હમને વધારે શું કહું ? ત્હમે મ્હને ક્ષમા કરો, હું તો ત્હમારી દુઃખિયારી સખી છું;”

“અરે, રામ, રામ ! એવું ના બોલો. મ્હને બધી ખબર છે; એમણે આજે મ્હને બધી વાત કરી છે. તમારા સસરાનું અન્ન ખાધનેજ એ મોટા થયા છે, અને એમનાજ અનુગ્રહથી એ લણ્યા ગળ્યાને આજ આવી સારી નોકરી ઉપર છે. ત્હમે મનમાં કાંઈ પણ લાવશો નહિ, બ્હેન ! એ કહેતા હતા કે ત્હમારા જેઠે ત્હમને જૂદા કરવામાં ઘણાજ અન્યાય કર્યો છે. પણ તેથી શું ? માથે ઇશ્વર છે, તે ન્યાયને અન્યાય બધાનો વિચાર કરે છે. બ્હેન, ત્યારે હવે હું જાઉં છું. બ્હેન ! જે વાત મ્હને કહી છે તે જરૂર ગોવિન્દ બાબુને પૂછી જોજો.”

“બ્હેન ! આગલા જન્મમા ત્હમે મ્હારાં શું સગાં થતાં હતાં?”

“આગલા જન્મની વાત તો ખબર નથી; પણ આ જન્મમાં તો હું ત્હમારી સખી થઈ છું, અને હમણાં ત્હમે બેઠવ છો, તો ત્હમને જો છોકરી આવે તો મ્હારા નારાયણની સાથે વિવાહ કરીને ત્હમારી બહેવાણી બનીશ. ત્હમારો શું અભિપ્રાય છે, બ્હેન ?”

“શું બ્હેન ! એવો દિવસ પણ આવશે ?”

ઉપર પ્રમાણે ગોવિન્દચન્દ્ર તથા શરતચન્દ્રની સ્ત્રી વચ્ચે સંભાષણ ચાલી રહ્યું હતું, તેટલામાં ગોવિન્દબાબુ શરતચન્દ્રને લઈને ઘરમાં આવી પહોંચ્યા, અને સુવર્ણા ફોઈને શરતબાબુને માટે જમવાની તૈયારી કરવાનું કહ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે જરાવારમાં ભાગ્યનની તૈયારી થઈ ગઈ. અને ઘણા વિનયથી ગોવિન્દબાબુને શરતબાબુને જમાડ્યા. જમી રવા પછી શરતે કહ્યું:—

“ભાઈ ગોવિન્દ ! ત્હમે મ્હારે માટે આટલી બધી તકલીફ કેમ લઈ રહ્યા છો ? હું કાંઈ ત્હમારા ઘરમાં નવો નથી. શું ત્હમને નથી સાંભરતું કે ત્હમારે ઘેર ખાધું પીધું, બણ્યો ગણ્યો ને આજે હવે આ જીલ્લાનો હેડ પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર થયો છું ? બીજા લોકોની આગળ માન પામવા જોગ ઇન્સ્પેક્ટર છું, પણ ત્હમારી આગળ તો અગાઉ જે હીન દીન હાલતમાં આવતો હતો તેજ શરત છું. ત્હમે મ્હને આટલું બધું માન આપો છો, તેથી હું શરમકિ છું. ત્હમે આટલી બધી તરદી ના લ્યો ! ભાઈ ગોવિન્દ ! નાનપણમાં ત્હમેજ રફલની શી તથા ચોપડીઓ મ્હને અપાવવા સાર કાકાને કેટલું કહેતા હતા ? ત્હમારા કહુંવાથીજ કાકા મ્હારા ઉપર પુત્રના જેવો પ્રેમ રાખતા હતા. અને એમની કૃપાથી, એમના આશીર્વાદથી, તથા એમનીજ ભક્તિભર્યા મ્હને પોલીસમાં નોકરી મળી હતી. એ બધું શું ઘણે દલાડે મળવાથી ત્હમે ભુલી ગયા ? ”

ગોવિન્દ:-“ ના ભાઈ ! ત્હમે આજે જે ઉપકાર કર્યો છે, તેથી તો હું હંમેશને માટે ત્હમારો ઋણી થઈ રહીશ. ”

શરત:-“ એ શું બોલ્યા, ભાઈ ! ત્હમે નાનપણમાં જે ઉપકાર કર્યો છે, તે આ જીંદગીમાં તો ભુલી શકાય તેમ નથી. તેની તુલનામાં આ વાત કાંઈ વીસાતમાં નથી. ભાઈ ગોવિન્દ ! આ એ ઓરડા ને એક ચોક એમા કેવી રીતે ત્હમારો સમાસ થશે ? આ એક દીવાનખાનું છે, એને અંદરના ઓરડાઓ સાથે કરી સંબંધ નથી; તેથી ત્હમને ફાવટ કેમ આવશે ? ”

ગોવિન્દ:-“ ભાઈ, જેમ તેમ ચલાવ્યા વગર છૂટકો છે ? આ ચોકમાં રસોઈ થશે ને આ ઓરડામાં સવળા જેમ તેમ કથાવરીયે સૂઈ રહેશે, પેલી નાની ઓરડીમાં સરસામાન મૂકાશે અને હું કચેરીમાં સૂઈ રહીશ. ”

શરત:-“ ભાઈ, એથી ત્હમને બહુ અવગત પડશે. ત્હમે ગુલુવંત માગીને મ્હારે ઘેર મોકલી આપો, નારાયણની માને એ બહુ ખપ

લાગશે; ને અંહી સુવર્ણા ફોઈ રહેશે તેથી ત્હમારું કામ મજામાં ચાલશે. ”

ગોવિન્દ:-“ અથવા તો કાંઈ પડવાની નથી. ફાણુ કોના નશીબનું ખાય છે ? હા, જો ત્હમને ખપમાં આવે એમ હોય ને ગુણવન્ત માશી આવવા ખુશી હોય તો એમને તો જેવું મ્હારે ત્યાં રહેવાનું છે, તેવુંજ ત્હમારે ત્યાં પણ રહેવાનું છે. ”

ગોવિન્દની વાત સાંભળી, ગુણવન્ત માશીએ ત્યાં જવાની હા કહી. એને આવવાની હા કહેતી જોઈ, શરત બાબુએ કહ્યું:-“ જેવો ત્હમારો ગોવિન્દ છે, તેવોજ મ્હને ગણજો. દોઢ એ વરસને માટે મ્હારી અંહી બદલી થઈ છે. આ વખતે ત્હમારી સહાય મળે, તો નારાયણ પર અને એની મા ઉપર ત્હમારો મોટો ઉપકાર થશે. કેમ, એ ઘેર ગઈ ? ”

સુવર્ણા:-“ ના, હજી નથી ગયાં. આવા પીવાનું પત્યું છે. હવે જાય છે. નારાયણ ઉંઘી ગયો છે; હું એને લઈને મૂકવા આવું છું. ”

શરત:-“ ના, ત્હમારે મૂકવા આવવાની જરૂર નથી, મ્હારી જોડે આવશે. રાતના નવ વાગી ગયા છે. ત્હમે લોકો હજી જમ્યાં પણ નથી, એટલે ત્હમારે મૂકવા આવવાની જરૂર નથી. એને બહાર મોકલી દો; હું અંહીયાં બેઠો છું. ”

ઘરની અંદર શરત બાબુની વડુ પોતાને ઘેર જવા તૈયાર થઈ રહી હતી. ત્હેણે આ વાત સાંભળી એટલે નારાયણને કેડમાં લઈને કહેવા લાગી:-“ ત્યારે તો હવે હું જતું છું, બહેન ! ”

ગોવિન્દ બાબુની સાથે કહ્યું:-“ સારું બહેન, આવજો. ”

નારાયણને કેડમાં લઈ, બહાર આવીને સુવર્ણાએ શરત બાબુને કહ્યું:-“ ચાલો, બાઈ ! રાત બહુ ગઈ છે; વડુ પણ જવા તૈયાર થયાં છે. ” શરત બાબુએ સુવર્ણા ફોઈ પાસેથી પોતાના ત્રણ વર્ષના બાળકને લઈ લીધો, ને પોતાની સ્ત્રીને લઈને ઘેર જવા નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૮.

એ શું ?

*Glories, like glow-worms, afar off shine bright,
But looked at near, have neither heat nor light.*

(Webster.)

અનેક વ્યક્તિ પ્રયુક્તિથી ગોપાળચન્દ્ર પોતાની સાસુને ઘેર લઈ આવ્યો. પ્રથમતો તહેજે વાંધા સાંધા કાઢ્યા, કેમકે એના ઘણીની મીલકત તેમજ થોડું ધણું જે કાર્જ રોકડ નાણું હતું તે તથા ઘરની દેવ સેવા, એ સઘળું કાને મોપવું, એવી એવી વાતો કરી આવી શકાશે નહિ એમ બદનાં તો ઘણું કાઢ્યા, પરંતુ જમાઈના આગ્રહ અને અનુરોધ આગળ એનું એકપણ બદનાં ચાલ્યું નહિ. કાર્જ પાડોશીને ઘેર દેવ સેવા સંપી, પોતાનો જીવનગાળો લઈ એ ચાર દીવસને માટે જમાઈને ઘેર આવી. તહેનું નામ હતું ક્ષેમાસુન્દરી. ક્ષેમાસુન્દરી જે દિવસે આવી, તે દીવસે મોડી રાત સુધી જાગીને તહેજે સઘળું ઘરમાં ફિક્કાક કરી દીધું. સહવારમાં રસોઈ બનાવીને જમાઈને જમાડીને વખતસર ઓપીસ મોકલ્યો.

એ દિવસે ગોપાળને રસ્તા પરથી જતા જોઈને એક બાળક બીજા બાળકને તહેના તરફ આંગળી કરીને કહ્યું:—“ આ પેલા ગોપાળબાળુ જાન્ય છે તહેમણેજ હમને ગયા રવિવારે લણુવા દીધા ન હતા. ” બ્રહ્મ માણસો એક બીજાને કહેવા લાગ્યા :—“ જુઓ ! પેલા બાળુ સાહેબ ઓપીસ જાન્ય છે ! તહેમણે પોતાના નાના ભાઈને જૂદા કાઢી, સાસુને ઘરમાં મોત્રાસીને, ઘરની માલીક બનાવી છે. ”

સ્ત્રીઓ માંહોમાંહ વાતો કરવા લાગી:—“ અરે આ ગોપાળ બાળુ જાન્ય છે, તહેમણે પત્નીની વાતોને વેદવાક્ય માની લઈને,

પોતાના નાનાભાઈ તથા સુવણી અને ગુણવન્તને કાંઈ પણ આપ્યા વગર જુદાં કાઢ્યાં છે. ભગવાન એમનું ભણું કેમ કરશે ? ” એ પ્રમાણે આજ ગોપાળબાણુને જોઈને ચોતરફથી લોકો એની નિન્દા તથા એના નાના ભાઈની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. ગોપાળચન્દ્ર આ સ્થિતિ જોઈ પોતાના નાનાભાઈ પર બહુ નારાજ થયો. એને લાગ્યું કે એણે મહોલ્લે મહોલ્લે રૂપીઆ ઉધાર માંગીને ચારે તરફ મ્હારી નિન્દા કરી હોવી જોઈએ, અને ઓફીસથી પાછા ફર્યા બાદ તેનો બદલો વાળવા મનસંગાથે નક્કી કર્યું. એ પ્રમાણે તરેહ તરેહની ચિન્તા કરતો, એ ઓફિસ ગયો. એને એકવાર પણ એ વિચાર ન રહ્યો કે મનુષ્યની ભલાઈની કદર થતાં વાર લાગે છે; પરંતુ ભુરાઈ તો હવાના ધોડા ઉપર સ્વાર થઈને ગાઉના ગાઉ સુધી પહોંચી જાય છે.

ખરેખર, ‘A man’s virtues we write in water, but his vices on brass,’ મનુષ્યમાં વિવેકબુદ્ધિ કરતાં ઉપહાસની વૃત્તિ વધારે હોવાથી સામા મનુષ્યને ન્યાય આપવાને બદલે ઘણી વખત તે અન્યાય કરી બેસે છે. આ તરફ ગોપાળચન્દ્રની સાસુને જોઈને લોકો ત્હેની પણ એજ આશયથી મશ્કરી કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું:— ‘જમાઈનો ગૃહસ્થાશ્રમ સંભાળવા ક્યારથી આવ્યાં છે?’ કોઈએ પૂછ્યું:— ‘છોકરીને સાસરવાસો કરવા આવ્યાં છે કે શું?’ આવી રીતનાં વાંકાં વચનોથી એ બીચારી બહુ શરમાઈ ગઈ. ક્ષેમા-સુન્દરીએ ધાયું હતું કે લગાર પાડા પાડોશીઓને મળીશ. પરંતુ ઘરમાંથી નીકળતાંજ આવાં વાંકાં વસમાં વેણ સાંભળી, એ પાછી ઘરમાં ભરાઈ ગઈ અને બોલી:— ‘અરેરે મોહિની ! ત્હેં મ્હને આવું અપમાન ખમવા સાડજ અંહી બોલાવી હતી કે કેમ ? મહોલ્લાના બધાજ લોકો સાથે ત્હારે લડાઈ થઈ છે કે શું ? કેમ કાંઈ સંસારમાં તું એકલી અટલીજ રહેવાની છે ? ત્હેં બહુજ ઉતાવળ કરી; જરાક સમજ વિચારીને પગલું લીધું હતતો સાઈ થાત. ”

મોહિની:—“ પાડા પાડોશીના પેટમાં કેવી બ્હાડ કાપ થઈ રહી છે, તે તું જો તો ખરી બા કે એ લોકો મુઝાં કેવું ફાવે તેવું બસી રહ્યાં છે ! ”

ક્ષેમાસુન્દરી:—“ બેટા ! તું નથી જાણતી; એ તો જનશ્રુતિ કહેવાય. પાંચ માણસ જે વાત કરે, તે પછી સાચી હોય या જુડી હોય, પણ લોકો તો તેને સાચીજ માનવાના. પંચે કહ્યું તે પરમેશ્વરે કહ્યું. જે હોય તે ખરું. ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ તું સંભાળ. ત્યારે માટે એક આહ્વાણીને એક દાઢ સારી જોઈને રાખી આપીશ, તો તેથી મ્હારી ચુંબણ પીંખણ થતી અટકશે. ”

મોહિની:—“ તેની શું શીકર છે ? જોને પૈસા આપીશું તે કામ કરશે. ”

ક્ષેમાસુન્દરી:—“ તે તો થશે, પણ મોહિની ત્હેં ઘરમાંથી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને હાંકી મુકી એ કામ હીક ના કર્યું; ઘરમાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ વડે તો ઘણું જીતી જવાય છે. ઘરડાં વના ગાડાં ન ચાલે. ”

મોહિની:—“ એમની વાત ના કરો, એ બધાઓ ગઈ તો ટાઢે પાણીયે ખસ ગઈ. ”

“ એક આફતમાંથી બચી તો ખરી, પણ એ શિવાય બીજી ઘણી આફતો વેઠતી પડશે. હું એકવાર જઈને એને મળી આવું. કાલ મોડી રાત સુધી કામ કર્યાથી આજે મ્હારે શરીરે હીક નથી, ” એમ કહી ક્ષેમાસુન્દરી ગોવિન્દને ઘેર ગઈ. ત્યાં એને જોતાં વારનેજ નાની વહુ તથા બીજી વૃદ્ધસ્ત્રીઓએ એનું સાદર સન્માન કર્યું. તથા કુશળ સમાચાર પુગ્યા ને ખાટલા પર બેસાડી. આટલું બધું માન મળવાની એણે આશા રાખી ન હતી. ક્ષેમાસુન્દરી તેથી બહુ પ્રસન્ન થઈ. બીજી વાતો કરીને ક્ષેમાસુન્દરીએ પૂછ્યું. —“ ત્હમે બધાં મળીને આ મ્હારી છોકરીને સમજાવી ન શક્યાં ? ”

સુવર્ણા:—“ ના, મા ! એ બહુ જાજરમાન છે; સદજ વાંકું પડતાં વારને હમારા પર ગાળેનો વરસાદ વરસાવતી. ”

ક્ષેમાસુંદરી:-“ એ એમ કહેવી તો પણ ત્હમારે તો જેમ
ગોવિન્દચન્દ્રે તેવાજ ગોપાળચન્દ્ર.”

સુવર્ણા:- ચન્દ્ર તો બન્ને ખરા, પણ મા ! ત્હમારા ગોપાળ
પુનેમના ચન્દ્ર છે, અને હમારા ગોવિન્દ અમાવાસ્થા અગર શુકલ-
પક્ષની પ્રતિપદાના ચન્દ્ર છે. ”

ક્ષેમા:-“ શું કહ્યું ! ત્હમારી વાતમાં હું બરાબર સમજી નહિ.”

સુવર્ણા:-“ ત્હમે ન સમજ્યાં ? સાહે, હ્યો હું સમજાવું છું.
હું જેમ કહું છું કે ત્હમારા ગોપાળ જાગે પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર છે.
પુનેમ પછી ચન્દ્રની શોભાને જેમ ક્ષય થઈ જાય છે, એવીજ દશા
ત્હમારા ગોપાળચન્દ્રની છે. હમારા ગોવિન્દજાગ્ય અમાવાસ્થા અથવા
શુકલપક્ષના પદવાના ચન્દ્ર છે. એ ચન્દ્ર હવે દીવસે દીવસે વધશે.
હમારી અમાવાસ્થાનો અંધકાર હવે ત્રણ દિવસ રહેશે નહિ ત્હમારા
આશીર્વાદથી એ અમાવાસ્થાના ચન્દ્ર ગોવિન્દ ચન્દ્ર પણ એક દીવસ
પુનેમના ચન્દ્ર થઈ જશે. ”

“ અરે, ત્હમે મ્હારા ગોપાળને શાપ દો છો ? હવે હું ત્હમારી
વાત સમજી. હવે ત્હમારે ઘેર કાઈ દીવસ નહિ આવું. હ્યો, જાઉં
છું,” અમ કહી ક્ષેમાસુંદરી કોપાયમાન થઈ ને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.
એના ચાલી જવા પછી નાની વહુએ સુવર્ણાને કહ્યું:-“ મા ! ત્હમે
એને શા સાહે ખીજવ્યાં ? જઈને જોકે જોકાણીને વાત વધારીને
કહેશે, ને તે લોકો હમારા ઉપર ગુસ્સે થઈને કાણ જાણે શું શું
ઉપદ્રવ કરશે ? ”

સુવર્ણા:-“ હવે તે વધારે શું કરવાનાં હતાં ? હવે આપણે
એમની શી ખ્હીક છે ? વહુ, ત્હમે આ ડાકણને નાંખી ઓળખતાં.
એ તો આપણી ચર્ચા જેવાને આવી હતી કે આપણે શું ખાઈએ
છીએ, તથા શું વાતો કરીએ છીએ. એને ઘેરથી આપણે ઘેર દાખ
ના આવે એજ વધારે સાહે છે.”

નાની વહુ:-“ હું શું એવું સમજું મા ? પરંતુ કલેશ કંઠસ
હવે વધારે વધવા પામે નહિ તોજ સાહે થાય. ”

પ્રકરણ ૬

સહચરી.

*Oh, be he king or peasant, he is happiest,
Who in his home finds peace. (Goethe)*

અકસ્માત્ કાઠ અગાધ અનંત જલમાં ગમડી પડ્યા પછી, કાઠ આધારને માટે મનુષ્ય જેમ આકુળ વ્યાકુળ બની જાયછે, તેજ પ્રમાણે આપણા ગોવિન્દચન્દ્ર પણ જૂદો ગૃહ સંસાર માંડ્યા પછી, કાઠને કાઠ પણ પ્રકારનો આધાર મેળવવા ઘણા વ્યગ્ર થઈ રહ્યા હતા. એકવાર એણે ગિચાચું કે, “હાય ! નાનપણમાં મ્હારાં લગ્ન થયાં ન હતા. તો આજે આટલી અરૂપ વયમાં સ્ત્રી પુત્રન જરણ પોપણ માટે પૈસા પાછળ આમ વલખાં મારવાં પડત નહિ. જારતવાસીઓની બાળ લગ્ન પ્રથા ઘણી નુકસાન કારક થઈ પડી છે. જે હું પરણ્યો ન હત, તો મ્હારી સ્ત્રીની અશ્રુધારા જોવા વારો આવત નહિ. મ્હારાં કુટુંબના નિવાહની ચિન્તામાં એનાં આનંદપ્રદ સૌંદર્ય વધેક અર્થકારો આમ ઉતારી લેવાં પડત નહિ. લગ્ન ના કયાં હતા, પુત્ર ના થયો હત, તો આજે હું વિદેશ જઈએ. કાઠપણ પ્રકારે મ્હારા ઉદર નિર્વાહને માટે યથેષ્ટ ચત્ત આદરી શક્યો હત. કેવળ લગ્ન કરવાથીજ હું લાચાર, લાઈસાજ બની ગયો છું. હાય હાય ! હું શું કરવા આ વિવાહ શૂંખલામાં જકડાઈ ગયો ? ગોવિન્દચન્દ્ર પોતાના શયન ગૃહમાં બેઠો બેઠો, આ પ્રમાણે ચિંતા કરી રહ્યો હતો, તે દરમ્યાન ત્હેની સ્ત્રી ત્યાં આવી પહોંચી. ત્હેને જોઈ, એણે પૂછ્યું :—“કમલા, અત્યારે તું અંહી ક્યાંથી ? રામચરણ, સુવર્ણામા વગેરે ક્યાં છે ? ”

કમલા:—“ સુવર્ણામા રામચરણને લઇ, એને કહી ખવડાવવા. જ્યાં છે; ક્યાં જ્યાં છે, તેની મ્હને ખબર નથી; ધણું કરીને મ્હારી સખીને ઘેર જ્યાં હશે. ”

ગોવિંદ:—“ આવા સમયમાં ત્હને સખી ક્યાંથી મળી આવી કે તે કોણ છે, વાર ? ”

કમલા:—“ કાલથી શરતખાણુની સ્ત્રીએ મ્હારી સાથે સખીને નાતો બેઠો છે ”

ગોવિંદ:—“ સારું, ત્હારા ગળામાં આ શું ચમકે છે ?

કમલા:—“ આ તો પેલો મ્હારો હાર છે, જે તમે એને ઘેર વેચી આવ્યા હતા, તે સખીએ મ્હને પાછો વેચાતો આપ્યો છે. ”

ગોવિંદ:—“ શી રીતે વેચાતો લીધો ? ખરીદવાના પૈસા તો ત્હારી પાસે હતા નહિ ! ”

કમલા:—“વગર પૈસેજ ખરીદ્યો છે; સખીએ કહ્યું કે ત્હને સખી જનાવીને આ હાર વિના મુલ્યે વેચવા મ્હારા સ્વામીએ મ્હને આજ્ઞા કરી છે; મ્હેં ના તો ધણી કહી પરંતુ મ્હારા સ્વામીની એવીજ આજ્ઞા છે, એમ કહી સખીએ મ્હને ખોલતી ખંધ કરી, અને જતી વખતેજ ત્હમને કહેવા કહ્યું હતું કે ગુણવંત માશીને તો મ્હારે ત્યાં મોકલજોજ. ”

ગોવિંદ:—“ સારું, એ તો મેં પણ સાંભળ્યું હતું, એનો આ કવચતમાં ઉપકાર થાય છે, તે સંભારી રાખવો. ”

કમલા:—“ ત્યારે હું એને બદલામાં કાંઈ પણ નહિ આપી શકવા બદલ દીવગીરી દર્શાવવા લાગી, ત્યારે એણે કહ્યું કે એ ખાતર તું શીકર ન કર સખી ! આ વખત તું બેઠી છે, તો ત્હને જો પુત્ર આવતરે તો મ્હારા નારાયણની સાથે ત્હેનો વિવાહ કરજો; એ સાંભળી, હું પણ ધણી ખુશી થઇ છું. ”

ગોવિંદ:—“ ધણું મજાનું ! પણ આમ કેટલા દહાડા નીભશે ? હું કહું છું કે નારાયણને લઇને થોડાક દિવસ પાંચર જાય તો કેવું ?

મોડા દિવસમાં નોકરીનું ગાડું ચીલે ચઢશે કે તરત હું ત્હને તેડાવી લઉંશ. અહિં રહેવાથી આવા વખતમાં તું બહુ દુઃખી થશે.”

કમલા:—“ મહારા દુઃખને ખાતર ત્હમે આટલી ચિન્તા કરી રહ્યા છો ? મ્હને દુઃખ ન પડે તેટલા સાર મ્હને પીયર પળવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છો ? ત્હમે તો માઆપના હાડમાં ઉછર્યા છો. રોજ સારી સારી વસ્તુઓ ખાતા. દુઃખની છાયાનો ત્હમને કદી સ્પર્શ સરખો યે થયો નથી. અને મહારી વાતતો હું શું કહું ? મહારી તો અચપણમાંજ મા મરી ગઈ છે; પિતાના દરિદ્ર ઘરમાં કદી અડધે પેટે મંગળવાર કર્યા છે, તો કાંઈ કાંઈ દિવસ તો ત્હન કડાકા કરવા પડ્યા છે; સસરાજીની કૃપાથી એજ હું આપની અધી-ગિની-સહચરી-બની છું. તે શું આવા સમયમાં ત્હમારો ત્યાગ કરીને આપને ઘેર જવા માટે ? એમની અવસ્થા અત્યારે સારી છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ આ સમયે ત્યાં જવું એ હું મ્હારે માટે નામોશી ભરેલું સમજું છું. ત્હમારી જાહોજલાલીના દિવસોમાં સારાં સારાં વસ્ત્રાલંકારોથી સુશોભિત થઈને હું ગહારી જાતને ધન્ય સમજતી હતી; આજે ત્હમારી આવી હાલતમાં ત્હમારી પડખે રહી, ત્હમારાં અનકિલ્લ વદન-મંડલ પર એક ગિન્દુ આંસુનું નાંખીને હું મહારી જાતને હજારગણી ગૌરવભરી ગણીશ. પ્રભુ ! હું ત્હમારી દાસી છું ! ત્હમે મહારી પડખે હશે તો હું સર્વ પ્રકારનાં સંકટો પ્રસન્નવદને સહન કરી શકીશ. ”

“ કમલા ! હવે ફરી ત્હને પીયેર જવા હું નહિ કહું. હાય ! મહારા જેવા હતભાગ્યને હાય નહિ પડી હત, તો ત્હારા જેવી સ્થલ કમલિનીને આજ અર્ધવિકાસિત અવસ્થામાંજ દારિદ્ર્યના રૌદ્ર તાપથી આમ કપખતે કરમાવા વારો ના આવત. ”

“ નહિ પ્રભુ ! મહારા જેવી દુઃખિઆરીના સ્પર્શથીજ ત્હમારો સોનાનો સંસાર આજે આવો થઈ ગયો છે. ”

ગોવિન્દચન્દ્રથી હવે સ્થિર નહિ રહી શકાયું, આંસુ ભરી આંખો સાથે લેહે, ગાઠ આંસિંગમ દબને કહ્યું:—“કમલા! કમલા! મ્હારા સુખ-દુઃખમય જીવનની તું એક માત્ર સહચરી છે. ત્હારા જેવી પુણ્યશાલી પતિપરાયણા લલનાવૃન્દના સ્પર્શથીજ ભારતવાસીઓ, અને વિશેષતઃ બંગાલીઓના રોગ શોક પૂર્ણ અનકિલ્લિત હાહાકાર મય અંસારમાં સુખ શાન્તિ પિરાળે છે; નહિતર આપણે ત્યાં સમાજની સ્થિતિ કાંઈ જૂદીજ હત. ”

કમલા:—“ જવા દો, એ વાતો, હવે. નોકરીનો હજી સુધી કાંઈ પનો નથી ખાનો ?

ગોવિન્દ:—“ ના, વિપત્તિ કદી એકલી આવતી નથી; જ્યારે વિપત્તિ આવે છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ ક્રમાનુક્રમે જીવની સામે ખડાં થવા માંડે છે; પરંતુ એથી હું કાંઈ નિષ્તિ સેવવા માંગતો નથી. મનુષ્ય જીવનનો મૂલ મન્ત્રજ કર્મ છે. કર્મ સ્રોતમાં વહેતા વહેતા આપણે આ અનંત કર્મ ક્ષેત્રને વિષે ઉપનીત થયાં છીએ. જીવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તેમજ લય પણ કર્મજ છે. ગમે તે સ્થિતિમાં કાંઈને કાંઈ પણ કાર્ય તો થવાનુંજ. પરંતુ દુઃખ માત્ર એજ વાતનું છે કે સંકટના સમયમાં સંકટો એટલા કરવા છતાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ”

કમલા:—“ કેમ પ્રભુ ! ત્હમેજ એક દિવસ કહ્યું હતું ને કે પૃથ્વીપતિ પાંડુ રાજાની પટરાણી કુન્તી દેવીએ શ્રી કૃષ્ણ પાસે એવું વરદાન માંગ્યું હતું કે મ્હારું આત્મ જીવન દુઃખમયજ રહે. દુઃખજ શ્રેષ્ઠ છે. દુઃખ પડ્યેજ આપણે પ્રભુને યાદ કરીએ છીએ; દુઃખીનો પોકાર પરમાત્મા અવશ્ય કાનપર લેછેજ. ”

ગોવિન્દ:—“ એટલા માટેજ એકવાર સ્મરણ કર, કમલા ! સાચા હૃદયથી પરમાત્માનું સ્મરણ કર ! સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પિતાજીના પરિચિત પેલા મોઢા સાહેબની પાછી ઓઢિસમાં નીમ-

હું કે થઈ છે. એમનાં પાછા આવવાની ખીલકુલ વજી ન હતી; મહારા સદ્ભાગ્યેજ એમને પાછા ખેંચી આણ્યા જણાય છે. એકવાર એમને અરજ મોકલું છું; આશા છે કે એમની કૃપા હશે તો કાંઈ ને કાંઈ પણ કામ મળી જશે. ”

કમલા:—“ધણું સારું; એમજ કરજો. એ સાહેબ ધણા સારા છે. સસરાજ કહેતા હતા કે એમનો તહેમની સાથે ભાઈ જેવો વ્યવહાર હતો.”

ગોવિન્દ:—“ જોકે છું, શરતની એ સંબંધમાં શી સલાહ છે ? ”

પ્રકરણ ૧૦

ગોપાળચન્દ્ર ઑફીસમાં.

Man's inhumanity to man,

Makes countless thousands mourn.

(Burns.)

ગોપાળચન્દ્રનું ચિત્ત હવે ઓફિસના કામકાજમાં ચોંટતું નથી. નૂતન સંસારની હાડમારીથી એનું હૃદય ખ્હાવરું બની ગયું છે. ઘરવાળીને આજ કાલ ઘરમાં ઘણી આપદા પડે છે, બાળબચ્ચાં બીચારાં ખેળ્યાકળાં થઈને ફરે છે. આવી અનેક ચિન્તાઓનાં બોળે એના ઓફિસના કામકાજમાં એને વિધ્નરૂપ થઈ પડવા લાગ્યો. મોટા સાહેબ વિલાયતથી તેજ વખતે ઓફિસમાં ફરી પાછા નીમાઈને આવેલા હોવાથી ઓફિસમાં ભારે ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો હતો. ફરેક જણ પોતપોતાના કામકાજમાં કાંઈક અનેરી રકુર્તિ દાખવી રહ્યું હતું અને દરેકનાં મન મોટી મોટી આશાઓમાં પ્રકુલિત બની રહ્યાં હતાં. કોઈને આશા હતી કે સાહેબ ધણા લલા માણસ છે, તો આ વખતે એમને ખૂશ કરી, હું મહારો પગાર વધરાવીશ. કોઈને મન એવી આશા હતી કે સાહેબને નીચા વળીને લાંબી

સલામ બજવીશું, એટલે ઝટ કરતા ઉંચી પાયરીએ ચઢી જવાશે. કોઈને વળી એવો મનોરથ હતો કે મોટા સાહેબને પ્રાર્થના કરી હું ગહારી પ્રિયાની ધણી દહાડાની હોંસ પૂરી પાડીશ. અર્થાત મહારા સાળાને નોકરી અપાવીશ. આ પ્રમાણે દરેકના મનમાં કાંઈને કાંઈ આશા હતી. એક માત્ર ગોપાળચંદ્રને કાંઈપણ આશા ન હતી; કેમકે જે દિવસ મોટા સાહેબ ઓફિસમાં પહેલ વહેલા આવ્યા તે દિવસ ગોપાળબાબુ ગેરહાજર હતા. તે દિવસ એમણે પોતાના નાના ભાઈને અલગ કરેલા હોવાથી, પોતે નૂતન સંસારની સગવડ કરવામાં ગુંથાએલા હતા. મોટા સાહેબે ઓફિસમાં એને વિષે પૂછપરછ કરતાં, એને ગેરહાજર જાણી, એના ભાઈના સંબંધમાં પણ ખુલાસો માંગ્યો. ત્યારે ઓફીસના માણસોએ જણાવ્યું કે ગોપાળની ઇચ્છાથી ગોવિન્દચંદ્રને એના ઓફા પરથી કમી કરવામાં આવ્યા છે. મોટા સાહેબના હૃદયને આથી કાંઈક ખરાબ લાગ્યું; કેમકે સ્વર્ગવાસી શ્યામસુંદર બાબુના અનુરોધ અને સ્નેહને લીધેજ એમણે બન્ને ભાઈઓની ઓફીસમાં નીમણુંક કરી બન્નેને પોત પોતાની અનુકૂળતાને રૂપે તેવું કામ સોંપ્યું હતું. પોતે કરેલી વ્યવસ્થામાં ડખલ થતાં, તહેમને એ વાતનો બારે સંતાપ થવા લાગ્યો કે ગોવિન્દ ચંદ્ર એના ભાઈની સહાયતાથીજ બરતરફ થયા છે. ગોપાળચંદ્રને એ ખીનાની ખબર પડતાં મોટા સાહેબને મ્હોટું બતાવવું તહેમને બારે થઈ પડ્યું. નાના સાહેબની કૃપા ઉપરજ તહેમને હવે ઝઝૂમવાનું રહ્યું. આથી ગોપાળબાબુ નાના સાહેબનેજ સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યા. નાના સાહેબને કાંઈ એ વાત અજાણી ન હતી, કે શ્યામ સુંદર બાબુદ્વારા ઓફીસનું ઘણું શ્રેય થયું છે, અને એટલા માટેજ મોટા સાહેબનો તહેમના પ્રત્યે અનહદ સ્નેહ હોઈ, એમના પુત્રોના ઉપર આટલી બધી કૃપાદ્રષ્ટિ છે. ગોવિન્દચંદ્ર ઓફીસમાંથી બરતરફ થવાનું કારણ એ હતું કે ગોપાળચંદ્રની ગદ્ગલતથી ઓફીસના એક વ્યવસાયમાં ભારે નુકસાન પહોંચ્યું હતું. આખરે તે વ્યવસાય

ઔદીસના હાથમાંથી નીકળી ચૂકતાં, નાના સાહેબે પોતાની જવાબ-
દારીનો દોષ ધૂપાવવા, ગોપાળચંદ્રને તે સંબંધમાં ઘટતું કરવા
ફરમાવ્યું. એ પણ ગોવિંદચંદ્રના ઉપર બધો દોષ ચઢાવી, પોતે
જવાબદારીના બોળમાંથી મુક્ત થઈ ગયો. ગોવિંદબાબુએ ફક્ત
એક જ વિચારથી એ દોષ સ્વીકારી લીધો. એ દોષ મ્હારે માથે
ચઢતાં મ્હારા ભાઈની જે રક્ષા થતી હોય, તો મ્હારી ફરજ છે કે
મ્હારે વગર આનાકાનીએ તે સહર્પ સ્વીકારી લેવો. કદાચ એ જે
અરતરફ થાય તો આખા કુટુંબને ભારે થઈ પડે. એ વાતનો
વિચાર કરી, એ બૂલની બધી જવાબદારી પોતાના પર ખેંચી
લીધી. જેને પરિણામે નાના સાહેબે ગોવિંદબાબુને નોકરીમાંથી અર-
તરફ કર્યો, અને એ પ્રકારે ગોપાળબાબુના અમૂલ્ય કાર્યનો
ઢાંકપીછાંડો કગવામાં આવ્યો.

પરંતુ ઔદીસના બીજા બધાજ માણસો ગોપાળની એ ભયંકર
બુલથી વાકેફ હતા કેવળ ગોવિંદબાબુના આગ્રહથીજ એ રહસ્ય
તેઓએ પ્રકાશમાં આવ્યું નહતું. પરંતુ આ વખતે મોટા સાહેબની
ફરી જે નીમણુંક થઈ હતી, તે તેમજ ગોવિંદચંદ્રની વર્તમાન
સ્થિતિનો વિચાર કરી, પાછા એના એજ લોકો ગોવિંદબાબુને મોટા
સાહેબ મિસ્ટર મરેના ઉપર એક પ્રાર્થના પત્ર મોકલવાની ભલામણ
કરવા લાગ્યા. ગોવિંદના પ્રિયમિત્ર શરત બાબુએ તો એને માટે
ખાસ આગ્રહ પૂર્વક તાકીદ કરી. ગોવિંદચંદ્રે એ બધી વાતનો
વિચાર કરી, આખરે અરજ મોકલવાનું જ નિશ્ચિત કર્યું. આણી
તરફ મોટા સાહેબ અનેક કાર્યોમાં ગુંથાઈ જવાથી, જે ત્રણ દિવસ
મુઢી ફાંછને મળી ન શક્યા. વિભાગતના ડીરેક્ટરોની ઈચ્છાથી એક
નવો વ્યવસાય ખોલવાને હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા હતા; એથી ત્યાં
આવીને નાના સાહેબ તથા બીજા કેટલાક સહકારીઓની સાથે
મસજત ફરી વિભાગતની ટપાલ રાના કરી, આજે તેઓ કાંઈક

સ્વસ્થ થયા હતા. એજ કારણને લઈને તેઓ આજે ઘણા ખુશ મિત્રોને ઓફીસ તપાસવા આવ્યા અને ગોપાળ બાલુને મળ્યા. ઓફીસના સંબંધમાં બીજી કેટલીક પરચુરણ વાતો થયા બાદ, સાહેબે પ્રશ્ન કર્યો:—“તારા નાના ભાઈના શા હાલ છે? આ નવા કાર્યનો ભાર શું એમનાથી નહિ ઉપાડી શકાય? જો તેઓ હજી સુધી નોકરી ચાકરી વગરના હોય, તો ત્હમે એમને મ્હારી પાસે લઈ આવો; હું એમને ફરીથી આ ઓફીસમાં નોકરીએ વળગાડીશ.”

એ સાંભળી, ગોપાળ બાલુએ ગભરાતાં ગભરાતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—

“હજાર! એ હવે મોટો માણસ થઈ ગયો છે. એને હવે નોકરીની પરવા નથી,”

મિ. મરે:—“મોટો માણસ શી રીતે થઈ ગયો?”

ગોપાળ:—“અંદીયાની નોકરીમાંથી છુટા થયા બાદ, એણે એક વેપાર કર્યો હતો, તેમાં એને ઘણો નફો થયો છે; ગોવિન્દ અત્યારે ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે.”

મિ. મરે:—“ખુશી થવા જેવી વાત છે, એમની આ પ્રકારની ઉન્નતિને માટે હું ધન્યવાદ આપું છું. હીક, ત્યારે તો ત્હમે કોઈ બીજો અનુભવી માણસ લઈ આવજો.”

ગોપાળ:—“ઘણું સાફ, સાહેબ! જરૂર લાવીશ.”

એ બંને જણા આ પ્રમાણે વાતો કરી રહ્યા હતા, તે અરસામાં એક સિપાઈએ આવીને ગોપાળ બાલુના હાથમાં એક “અર્જન્ટ ટેલીગ્રામ” આપ્યો. ઘણા આગ્રહ પુરક તેને વાંચી જોઈ ગોપાળ બાલુએ એક ઉંડો નિસારો મુક્યો. એની આવી દશા જોઈ મોટા સાહેબે પુછ્યું:—“ગોપાળ બાલુ! તારમાં શું લખ્યું છે?”

ગોપાળ:—“મ્હારી સાસુને કાલેરા થઈ ગયો છે; ત્હમની હાલત ઘણી ચિન્તાજનક છે. તારમાં મ્હને ઘેર તેડાવ્યો છે, આપ કૃપા કરી મ્હને જવાની રજા આપી શકો એમ છે?”

મિ. મરે:- ખચીતજ, તદમે હમણાંજ જવાની તૈયારી કરો.

સાહેબની રજા લઇ, ગોપાળબાણુ તુરંતજ ઘેર રવાના થયા. ત્યાર બાદ એકિસના બીજા કેટલાક નોકરોને મળી, સાહેબ ચેખરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જતા વારને એક આવેદન-પત્ર નજરે પડતાં, તેને અલોપાંત વાંચી જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ સાહેબ મનમાં ને મનમાંજ કહેવા લાગ્યા:-“ આ કેવી પ્રહેલિકા છે? શું ખરેખરજ ગેવિન્દની એવી ખુરી હાલત હતી? એના મોટાભાઈએ એના સંબંધમાં જે કાંઈ મ્હને કહ્યું છે, તે તે એનાથી બીલકુલ વિરુદ્ધ જાય છે. અવશ્ય એમાં કાંઈને કાંઈ પણ રહસ્ય સમાએલું હોવું જોઈએ!” ત્યારબાદ, સાહેબે એક પટવાળાને બોલાવીને કહ્યું:- ગોપાળબાણુને એકદમ અહીં બોલાવી લાવો.” પટવાળો પવનવેગે ગોપાળબાણુના રૂમમાં ગયો. ત્યાં ગયા બાદ માલૂમ પડ્યું કે એતો ઘેર જતા રહ્યા છે. પટવાળાએ સાહેબને ખબર આપી:-“ હજૂર! બાણુ ચાલ્યા ગયા છે.” એ સાંભળી, ગેવિન્દબાણુના નામનો એક તાર લખી, પટવાળાને તે આપીને સાહેબે કહ્યું:-“ બીજા કોઇ બાણુની પાસે હમણાંજ આ તાર મોકલાવો.” કહેવાની જરૂર નથી કે એમની આજ્ઞાનુસાર તરતજ તાર મોકલવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૧.

ખારીલાલ.

*Love walks a different way in different minds;
The fool enlightens, and the wise he blinds.*

(Dryd)

સોનાપુર ગામમાં વેદ ડાક્ટરનો દુકાળ હતો. બારે માંદગીના પ્રસંગમાં કાંઈને અનુભવી ડાક્ટર બોલાવવો હોય, તો આઠ દશ માંદગીની મુસાફરી ખર્ચ શિવાય તેમ થઈ શકે તેમ નહતું. એ સ્થળે દુકાળ ખારીલાલ લિપિપૂરત્વ નામની એક વ્યક્તિ હતી. એણે કેટલેક વિષયક એ પાત્રીમાં તેમજ ડાક્ટરી ચોપડાં વાંચીને એ બાઈ સાહેબે એક તાલપત્રથી અસ્કાદિત કરેલા ઘરમાં એ ત્રણ આધારણ પ્રકારના એ.સ.ડીમાં, થોડીક લાલ, ભૂરા, લીલા રંગની શીશીઓ તથા કેટલીક બુટી પુરાણી જડી બુટીઓનો સંગ્રહ કરીને એક દવાખાનું ખોલ્યું હતું. પરંતુ ત્યાં લેખને ઘરાડી બરાબર જામી ન હતી. કારણકે લેખનો સ્વભાવ ધણો ખુશમિય હતો, અને સહજવારમાં લેખનો મીઠાસ જતો રહેતો. એકના કુટુંબમાં એક છત્રી સગી ડાશી શિવાય બીજું કાંઈ ન હતું. લેખની બે સ્ત્રીઓ સ્વર્ગમાં સીધાવી ગઈ હતી. અને અત્યારે લેખની ઉમ્મર પચાસ ઉપર હતી; છતાં ફરી પરણવાની ઇચ્છા લેખની એટલી ઘરડી થઈ ન હતી. એમની ડાશીમાએ પણ એમને સાર એક કન્યા નક્કી કરી રાખી હતી; પરંતુ ગામના કેટલાક આગેવાનોએ મળીને એમને તે કન્યાની સાથે વેવિસાળ કરતાં ન રોક્યા હતા, તો ડાશીમાની એ આશાનું લેખનાથી ઉદ્વેગન નહિ થઈ શક્યું હત. એ જ્યારે

પુત્રજી આરીલાલ આરીલાલ ચઢાવી, થેંધુટ બનીને અલભેલા વેશમાં વૈદ્યરાજની માદીપર બિરાજતા ત્યારે ત્હેમના મુશળને કપડાં ડીઝીનો પાવર ચઢી જતો; જે વખતે જેવી જરૂરીઆત તે પ્રમાણે ડોક્ટર તેમજ વૈદ્યરાજ એ બન્નેનો પાર્ટ તેઓ કુસળતાથી ભજવી શકતા. જ્યારે કાંઈ દરદી પોતાની ચિકિત્સા કરાવવા આવતું, ત્યારે ત્હેના દરદની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવા આગાઉ, પોતાનાં દરદ-મેતાનના વિવાહની વાત-વૈદ્યરાજ ત્હેની આમળ સૌથી પહેલી છેડતા. ચાલક દરદીઓ તો એના પુશામતીયા સ્વભાવને સંતોષવા, એના વિવાહનું સમર્થન કરીને, અગર એ ચાર રસીલાં ગાયન સંબળાવીને, પોતાનું કામ કાઢી લેતા. આજે પણ એની નાની સરખી ઝુંપડીમાં દરદીઓનો તોરો ન હતો. તાવ, ખાંસી, જરોળની ગાંઠ, સરડો વગેરે કાંઈ કાંઈ રોગથી પીડાતા દરદીઓ એની પાસે ચિકિત્સા કરાવવા ત્યાં આમળ બેગા થઈ રહ્યા હતા. દરેકની નાડ તપાસી, તેઓને ઓસડની વ્યવસ્થા કરતાં પહેલાં આરીલાલે કહ્યું:—“ તમારા લોકોની શું સલાહ છે ? ફરો પરણવું તો પડશેજને ? પિતરોને સાર પિંડદાન ની તો કાંઈપણ વ્યવસ્થા થવીજ નોઈજને ? ” પુશામતીયામાંથી એકે કહ્યું:—“ અવશ્ય, અવશ્ય, પાણિગ્રહણ કરવાની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. સંસારમાં જન્મીને વસ્તીમાં જેટલો વધારો કરી શકાય, તેટલી સ્વદેશની સાચી સેવાજ છે એમ સમજવું; આપ જરૂર એ પિતૃકથાના પાતકમાંથી મુક્ત થઈ જાવો, ”

બીજી એક વ્યક્તિએ ટાપસી પૂરતાં જણાવ્યું:—“ એમનું કલ્પન સર્વથા યોગ્યજ છે. આપની ઉમ્મર હજી કેટલાં છે ? આપનીજ વયના છીયાના બાપે થોડા દિવસ ઉપર લગ્ન કીધાં છે. એને તો નાનાં નાનાં બચ્ચાં કચ્ચાં પણ હતાં. અને આપને તો કાંઈ દરજન નથી, એથી કરીને પિંડદાનને ખાતર પણ આપે ફરી પરણવુંજ નોઈએ. ”

ખારીલાલ:-“ બોલો જોઈએ, ત્યારે તમેજ બોલો, ભાઈ, કે પરણવામાં શું દરકત છે ? હું ભાઈ, પણ એ છીયાના બાપની ઉંમર કેટલી છે ? ”

બીજી વ્યક્તિ:-“ અરે શું ? બહુ બહુતો ચાળીશ વર્ષની હશે. આપના કરતાં કાંઈક નાના હશે. બાળ જરાક ઘોળા થઈ જવાથી તથા દાંત બાંત પડી જવાથી, આપની ઉંમર કાંઈક મોટી જણાય છે; નહિ તો વળી આપની ઉંમર પણ કયાં એટલી બધી આગેડ થઈ ગઈ છે. કદાચ તો નર્મી બાળક જણાવે છે.

ખારીલાલ:-“ હા, ભાઈ ! ખરી કહી ! છીયાના બાપની ઉંમર મહારાષ્ટ્રી કાંઈક અધિક હશે, પણ તેથી શું ? પિતૃ-પુરુષોને સાઈ પિંડદાનની તો દરકાર રાખવીજ જોઈએ ને ?

ત્રીજી વ્યક્તિ:-“ એ તો આવશ્યકજ છે; એક વાર નહિ પણ સોવાર આવશ્યક છે. આપ જરૂર જરૂર દેં દેં કરી નાંખો. આપની ઉંમર કેટલી હશે વાર ? ”

ખારીલાલ:-“ કાંઈ બહુ મોટી નથી, એજ ચાળીસ-પિસ્તાળીશ કે બહુ બહુ તો પચાશ પંચાવન વર્ષની હશે. છીયાના બાપના કરતાં કાંઈક અધિક.

બીજી વ્યક્તિ:-“ અધિક શેની ? જેવાં ચાલીશ તેવાંજ પચાશ ! બન્નેમાં શો દરક છે ? ને લગ્નમાં ઉંમરની શી જરૂર છે ? કદાચ હોય તો તમારી પાસતેનોકયાં તોટો છે ? હું આપને માટે એક ચપટીમાં કાંઈ અડલાતું કન્યાનો ઘાટ ખેસાડું છું.

ખારીલાલ:-“ ઘણું મજાનું ! તમે શો રોગ કહ્યો ભાઈ ! આમ પડે છે ? દવા કાંઈ ચીજ આપું છું; તાબડતોબ આરામ થઈ જશે. બુઝો, ભાઈ ! કન્યા જરા ખુબસુરત હોવી જોઈએ હોં ! પિતૃ-પુરુષોને પિંડદાન તો દેવુંજ પડશે ને ? કાંઈ ચાલવાનું છે ?

ખીજી વ્યક્તિ:—“હાજ તો હા, તે ખરું છે. હું આપના વિવાહનું એકાદું બેસાડી આપીશ. આપ જરા આ બરેણના દરદીને કોઈ અકસીર દવા કાઢી આપશો. એ બહુ સરસ ગાઈ જાય છે. આપ એનું એકાદ ગાયન સાંભળશો ?

ખારીલાલ:—“અહા ભાઈ ! ઘણી ખુશીથી. ભાઈ ! જરા માગ્યો તો. હું ત્હમને બહુ સરસ દવા આપીશ.

“કવિરાજ મહાશય ! હું તો રોગથી મરી આવ્યો. અત્યારે મહારામાં ગાવાની તાકાત ક્યાં છે ? પરંતુ જ્યારે આમ બધું જ આમલ કરી રહ્યા છો, તો હ્યો એક ચીજ સંભળાવું છું. એમ કહી હેણે નીચે પ્રેનાણે એક સુંદર ગાયન માધ સંભળાવ્યું.

“નહિલે ચેન દમ્બર વિરહ હમકા સંતાતા હે;
સિવા દીદાર કે તેરે નહિ જ્વાલિશ કોઈ દીલમે;
જમાના બિન તેરે દિલબર મુઝે સુના દિખાતે હે;
હુધ હો રંજ કયો હમસે, ખતાઓ સચતૂએ જમાના.
ખતા નહીં કોઈ બન્દેડી, સજ કયો આજ પાતા હે;
લગાલો અખ ગલેસે, માફ કરકે જો ખતક હેસે.
યહ તેરા રૂંકના જના, જગર મેરા, જાણતા હે
નહિ કોઈ દારિકા મેરા; સિવા લેરે જમામે.”

એનું ગીત સમાપ્ત થયા બાદ, ખારીલાલે કહ્યું:—“અહો ! કેવું સુંદર ગાયન ! પણ ભાઈ, હવે ખીજી બધી વાત જવા દઈ, એક વાર મહારા વિવાહનો કોઈ ટેકાણે ઘણું બેસાડી આપો; તે મોટી મહેરબાની. પિતૃ-પિંડ-દાનને ખાતર એ હજામણ કરવી પડે છે.”

ચોથી વ્યક્તિએ કહ્યું:—“નહિ ભાઈ ! વેણરાજને વિવાહ કરવાની સલાહ હું આપી શકતો નથી. આ ઉમ્મરે એમને જો માણસ કન્યા આપશે, ત્હને ખાતર પાડવા જવું પડવાનું. એમની ઉમ્મર કોઈ પરણવા જેવડી છે.”

ખારીલાલ:-“ એ કોણ છે. રે મિસ્ટર ? ઉઠા, ચાલ્યા જાઓ. અહીંથી; તમને શો રોગ થયો છે, ખાંસી ? ખાંસીની દવા મ્હારી પાસે નથી. તમારો રોગ અસાધ્ય છે. ઉઠા, બીડ મટાવો અહીંથી. ”

મામલો બમડતો દેખી, બમડી બાળ સમાલવાના હેતુથી તે જુનુએ ફેરવી તોલ્યું:-“ તમે કાંઈ સમજો છો પણ ખરા ? કવિરાજ મહાશય ! હું તો જરાક વિનાશ કરતો હતો. તમારો વિવાહ થાય. એ હું તેમાં સંમત ન હઉં, એ શું સંભવિત છે ? તમે તમારે અખો દિવસ ને રાત પરણાજ કરોને, દાદા ! હું તમારે સારું કાંઈ કંચાની તપાસમાં રહીશ. ”

એ સાંભળીને, ખારીલાલ ત્હેના પર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા:-“ હા, બાઈ ! જરૂર તપાસ કરજો. જીવતા રહો ને સદા ખુશી આનંદમાં રહો ! તમે રોગ શું કહ્યો હતો ? જરૂર અને ખાંસી ? અહા ! બેસો, બેસો; બહુ સરસ દવા તમને કાઢી આપું છું. ”

કવિરાજ મહાશય પોતાના દરદીઓની સાથે જે વખતે આ પ્રમાણે પોતાનું ગીતકું ગાઈ રહ્યા હતા, તેવામાં એકાએક હાંફતા હાંફતા ત્યાં આગળ અહીંને ગોપાળચન્દ્રે મલરાએલે અવાજે કહ્યું:-
“ કવિરાજ મહાશય ! જલદી કરો; એકદમ મ્હારી સાથે ચાલો. રોગ વીકરી ગયો છે. ભરદ્વારે વહાણ છે, બાળ હાથમાં રહેવી મુશ્કેલ છે. ”

ખારીલાલ:-“ અરે, એકાએક એ શો થોંટાળો થયો ? કાલરાત્રી ગોળી શું નહોતી ખવડાવી ? ”

ગોપાળ:-“ કાલે ખખર. કાલે એણે શું કયું હતું. તેની ? કાલે મોરિસથી આવતાં મોડું થવાથી, હું આપની પાસે આવી હત્યો ન હતો. આજે રહવારે આપે જે ગોળી આપી હતી, તે તો એમને ખવડાવી હતી; પરંતુ અમારે ખીલકલ બેઠોલ છે. બીજા કાંઈ બોલાવવાની જરૂર પડતી. ”

“ અંહ-હ ! એવું કામ ન કરતા ! બધું ચહેરાઈ જશે. આવો, એકવાર હું જોવા આવું છું. ” ગોપાળબાણુને એ પ્રમાણે કહીને, ધણીવારેથી એસી રહેલા દરદીઆને વેઘરાળે જણાવ્યું :—“ તમે લોકો જરાક થોભી જાઓ. હું હમણાં આવું છું. હમણાં આવીને તમને બધાપને સરસ સરસ ખોસડ આવું છું. ” એમ કહી જાંબી જાંબી ફક્ક મારતા ગોપાળચન્દ્રની સાથે વેઘરાળ એને ઘેર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવીને જુએ છે તો ક્ષેમાસુન્દરી ધળાપનમઃ કરી ગયાં છે; પાપ-તાપ-મય આ સંસારનો ત્યાગ કરીને તહેનો અન્તરાત્મા, અનન્તધામને વિષે પ્રયાણ કરી ગયો છે. એ ફક્કા જોઈ કવિરાજ પાળ તરતજ પોતાને ત્યાં કુચ કરી ગયા. સાસુના મૃત્યુથી ગોપાળબાણુને બારે ધકકો લાગ્યા. તેની સ્ત્રી મોહિની પણ માતાના આકસ્મિક મૃત્યુ આગળ સ્થિર ન રહેતાં, પોપ પોપ અંધસુ પાડીને, છાતી ફાટ રૂદન કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૨.

જોવિન્દ્ર આશીસમાં.

Act upon this prudent plan,

“ Say little, and hear all you can ” (Cowper)

મેઠા સાહેબે ગોપાળચન્દ્રને એકાએક રજા આપવાથી તેને નોકરીમાંથી બરતરફ થએલા જોવિન્દ્રને તાર કપાઈ જોઈ જાય છે. બારે બળબળાઈ આવી રહ્યો. આશીસના રમવારીમા મનમાં કંઈ અનુચિત કરવા લાગ્યો. એક દિવસે કહ્યું કે :—“ ગોપાળ બાણુની મુશ્કેલી જોઈ

મોટા સાહેબ પામી ગયા હોવા જોઈએ.” તો કાંઈએ તુકડો લગાવ્યો કે, જો એમ હશે, તો નાના સાહેબની રેવડી ફાણા ફાણા થઈ જવાની. કાંઈએ અટકળ બાંધી કે, “ માનો ન માનો પણ ગોવિન્દ બાબુએજ બધું પોગળ પ્રકાશમાં આણી દીધું હોય, એમ જણાય છે.” એ દિવસે ઓફિસમાં સઘળાજ કલ્પનાના ઘોડા ફેદાવવામાં પોત-પોતાની અછલ ખરચી નાંખવા લાગ્યા. બીજે દિવસે પણ ઓફિસમાં એની એજ ચર્ચા ચાલી રહી હતી, તે અરસામાં નાના સાહેબ મિસ્ટર ટામસને ત્યાં આવી ગોપાળ બાબુની ગેર હાજરીનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ઓફિસના કમચારીએજ નિખાલસપણે સઘળી વાતોનો ખુલાસો કરી દીધો. તે સાંભળી નાના સાહેબના પેટમાં ફાળ પડી, ગોવિન્દચન્દ્ર અતરફ થવાના સંબંધમાં જો ખરી હકીકત પ્રકાશમાં આવી જશે, તો મ્હાઈ શું થશે? હું ભારે ફસાવટમાં આવી પડીશ. એવી કાંઈક યુક્તિ રચવી જોઈએ કે ગોવિન્દચન્દ્રને ઓફિસમાં જગ્યાજ નહિ મળી શકે, આ પ્રમાણે અનેક તર્ક વિતર્ક કરતા નાના સાહેબ મોટા સાહેબની પાસે જઈ પહોંચ્યા. ઓફિસ સંબંધી એ ત્રણ બાબતો પર ચર્ચા કર્યા બાદ, હેમણે મોટા સાહેબને પ્રશ્ન કર્યો:— “ આપે શું ગોવિન્દચન્દ્રને તારથી તેડાવ્યો છે ? ”

મિ. મરે:—“હા, એણે શું આવી પહોંચ્યા છે ?”

મિ. ટામસન:—“ના, મ્હેં સાંભળ્યું છે કે એ પ્રેક્ષા પેદા કરી. હવે એ તો મોટા શેડીયા બની ગયા છે. આપનો તાર વાંચી હવે એમને અહીં આવવાની પ્રવ્તિ હશે ખરી ?”

મિ. મરે:—“નિઃસંદેહ આવશેજ; હમને કાણે વાત કરી કે એ મોટા શેડીયા બની ગયા છે ?”

મિ. ટામસન:—એમના મોટા ભાઈ ગોપાળચન્દ્રે.

મિ. મરે:—ડેમ પટ (Damp it); એ બધું હલકું બુઝાણું છે.

મહેને પણ કાલે એણે આડું અવળું બેરબું છે. કાલે મહેને જ્યારે નવા કામને માટે ગોવિન્દચન્દ્રની નીમણુંક કરવાની વાત એની આગળ છેડી, ત્યારે એણે મને પણ એજ વાતો કરી હતી. પરંતુ અફસોસ ! અત્યારે ગોવિંદ બાબુની બહુ દરિદ્ર અવસ્થા છે. એકાગ્રાણે મેં કાલે રગ્ગ આપી હતી; હવે એ પાછો ઑદિસમાં હાજર થશે ત્યારે એના અસત્ય કથનને માટે હું એને શિક્ષા કરીશ.”

મિ. ટામસન:-“શું એ વાત સાચી છે? આપને એ વાતની જાણ રીતે ખબર પડી?”

“હા, સત્ય છે, તફ્ફન સત્ય છે ! ગોવિંદને હું સારી પેઠે ઓળખું છું નોકરીને માટે એણે મહેને એક અરજી પણ મોકલી છે એ અરજીમાં પોતાની દશાનું જે એણે વર્ણન કર્યું છે, તે વાંચી હું કેમે કયાં મહારાં આંસુ રોકી ના શક્યો. ખરેખર એ જ્યારે વિપત્તિમાં છે; એની સ્થિતિ તફ્ફન દયાળનક છે, જો કે હમેજ એને બરતરફ કર્યો હતો, છતાં જુઓ, એણે હમારા પ્રત્યે કેવી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી છે ! એણે સ્પષ્ટતાથી ખુલાસો કર્યો છે કે કારણવશાત્ હમારે એને રગ્ગ આપવી પડી હતી. કૃતજ્ઞતા દર્શાવવામાં એ એના પિતા જેવાજ જણાય છે, એમ કહી મિસ્તર મરેએ તે આવેદન પત્ર મી. ટામસનને વાંચવા આપ્યો.

નાના સાહેબ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર ગોવિંદચન્દ્રની વિરૂદ્ધ મોટા સાહેબને ઉશ્કેરવાના હેતુથી ત્યાં આગળ આવ્યા હતા; પરંતુ એનો આવેદન-પત્ર વાંચવાથી એમના પોતાનાજ મનનું સમાધાન થઈ ગયું. પોતે પ્રતાડિત નેમજ પ્રતારિત હોવા છતાં, ગોવિંદચન્દ્રે નેમની વિરૂદ્ધ કશું નહિ કહેતાં ઉઘટી પ્રશંસાજ કરી હતી. એ જોઈ હેમણે ધણા પ્રસન્ન થિ-તે મોટા સાહેબની બાબુ ઉપર દળજીજી, મોપાળ બાબુની નિંદા કરવા માંડી, તથા ગોવિંદચન્દ્રના

હિપર સાહેબનો અધિક રનેહ જોઈ, પોતે પણ તેના પક્ષનું સમર્થન કરનારી કેટલીક વાતો કહી. નાના સાહેબની એ બધી વાતો સાંભળીને મોટા સાહેબે કહ્યું:—“ મને લાગે છે કે હવે એ બંને સાહેબોનો સંબંધ પહેલાંના જેવો નથી રહ્યો. કાંઈને કાંઈ પણ વિરોધ પડ્યો છે. ”

મિ. ટામસન:—“ હું પણ એમજ ધારું છું. આજ કાલ ગોપાળનું મન ઓફિસના કામકાજમાં લાગતું નથી; આજકાલ બધા કામમાં એ લુધ થઈ કરે છે. પગાર પણ એમને કામના પ્રમાણમાં કાંઈક વધારે મળે છે. ”

મિ. મરે:—“ એ હું બરાબર જાણું છું, પરંતુ એના મોટા કુટુંબ કુળીયાનું પોષણ થઈ શકે, એટલા ખાતર, એના પિતાની બચાવખુશીજ, મેં એ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી હતી. રયામ સંદર બાબુએ પોતાની હયાતી દરમ્યાન ઓફિસને બહોત ફાયદો કરી આપ્યો હતો. ”

મિ. ટામસન:—“ એ બધી વાતની મને ખબર છે; પરંતુ ગોપાળબાબુને જરાક સાવધાન કરી દેશ. પડશે; નહિતો ફાઇનલ વખત એ હોંટુ મારી દેશે, એમ ભય રહે છે. ”

મિ. મરે:—“ જોવિંદ ચન્દ્રને આવવાને મારે લખ્યું છે. એને પૂછતાં ગોપાળની વાતો જો અસત્ય નીકળશે, તો એની કરણીનાં ફળ અવશ્ય એને સામવાંજ પડશે. ”

એ બંને જણાં વચ્ચે એ પ્રમાણે વાતચીત થઈ રહી હતી, તે દરમ્યાન પટાવાળાએ આવીને એક કામળ સાહેબના હાથમાં ચૂક્યો. કામળ વાંચીને મોટા સાહેબે કહ્યું:—“ મિ. ટામસન ! જોવિંદચન્દ્ર આવ્યા છે. પટાવાળા ! બાબુને અહિં આવવા દો. ” નાના સાહેબે એના આવવાની વાત સાંભળીને કહ્યું:—“ વાર, ત્યારે જ્યારે એને બધી વાતો પૂછી જોજો. હું હવે જાઉં છું. ” એ જ

કહીને એ ત્યાં આગળથી ચાલ્યો ગયો.

મોટા સાહેબનો તાર મળતાં વારને ગોવિન્દચંદ્ર જુખ્યા જુખ્યાજ ધરમાંથી એકદમ નીકળી પડ્યા. આ વખતે ઓદિસમાં આવી, મોટા સાહેબને મળવાની આજ્ઞા મળતાં પ્રસન્નચિત્તથી સામાન્ય ધોતી ચાદર તથા ઠીંગડાવાળા જોડા સાથે સાહેબની સામે આવીને ઉભા રહ્યા. અસલ તેઓ સુંદર પોશાખ પહેરીને ઓદિસ આવતા. પરંતુ ગોપાળબાબુએ ગોવિન્દચંદ્રને અલગ કરતી વખતે ત્હેનાં જૂતાં કપડાં પહોંચે એને લેવા દીધાં ન હતાં. બ્રાતૃલકત ગોવિન્દે એ ખાતર કશો વાંધો ઉઠાવ્યો ન હતો. એનો મલિન પોશાખ તેમજ ચિન્તાથી લેવાઈ ગયેલો ચહેરો જોઈને, મોટા સાહેબે વિરમય પામીને પ્રશ્ન કર્યો:—“ગોવિન્દચંદ્ર ! તમારી આવી કંમલ હાલત શાથી ?” ગોવિન્દચંદ્રે રીતસર સલામ કરીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“આપને ત્યાંથી નોકરીમાંથી છૂટા થયા બાદ કંઈક રાજમાર વગર મ્હારી આ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે.”

મિ. મરે:—“ત્હમે કશોક વેપાર કરીને તેમાં પુષ્કળ રૂપિયા ભેગા કર્યા છે ને ?”

એ સાંભળી ગોવિન્દબાબુએ વિસ્મિત થઈને કહ્યું:—“એ આપને કાણે કહ્યું ?” મિ. મરે:—તમારા મોટાભાઈએ; એ અત્યારે રજા લઈ પેર ગયા છે, નહિતર હું એને બોલાવત.”

જેમ કોઈ વ્યક્તિ છેક ઉંચેથી નીચે દૃષ્ટિપાત કરતાં કંપી ઉઠે છે, તેવીજ રીતે મોટા સાહેબને મ્હોંડેથી ગોપાળચંદ્રની એ વાત સાંભળીને, ગોવિન્દચંદ્ર પહોંચે કંપી ઉઠ્યો, તથા મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો:—“અરે ! વહીલ બંધુ ! આપનું આવું વર્તન શું ઉચિત કહેવાશે ? આ સમયે મ્હારી કંપી સ્થિતિ છે ? હું દીન કીન એક મુદી અમનો બીખારી બની ગયો છું. એ બંધુ

જાણવા છતાં, આપે મ્હને જૂદો કાઢ્યો; કેવળ જૂદો કાઢ્યો, એટલુંજ નહિ પણ, મ્હારા અનદાતા અને પિતાના મિત્રની આગળ પણ મ્હારા સંબંધમાં આડું અવળું બેરવીને ત્હેમની પણ ચત્કિચિત્ કૃપાનો લાભ મળતો અટકાવવાની એજા કરતાં અટક્યા નહિ! હવે શો ઉપાય રહ્યો છે? મ્હારે હવે શું કરવું? શી ખબર! મ્હારા સંબંધમાં એવી તો કુટલીયે વાતો કરી હશે. ભગવન! આ કાણ જાણુ કેવોક ઘોંટાળો છે?”

ગોવિંદને એ પ્રમાણે ચિંતામગ્ન જોઈને મિસ્તર મરેએ કહ્યું:—“ગોવિંદચંદ્ર! ત્હમે શું વિચાર કરી રહ્યા છો? ત્હમે ત્હમારી સર્વ હકીકત ખુલ્લે ખુલ્લી જણાવી દો. મ્હને લાગે છે કે ત્હમારો સંબંધમાં ત્હમારો ભાઈએ મ્હને ઘણી જૂરી જૂરી વાતો બેરવી છે. કાલે જ્યારે ત્હમને નોકરી આપવાની વાત એની આગળ કાઢી, ત્યારે એણે મ્હને કહ્યું ‘કે, એ તો હવે મોટો શેડીયો બની ગયો છે, એને હવે નોકરીની પરવા રહી નથી.’ જ્ઞમારી આવી ચીયરે હાલ દશા થઈ ગઈ છે. તે સંબંધમાં તો એણે સુચના સરખી પણ કરી નથી. એ મહા લમાડ અને દગલખાજ છે! હવે સર્વ હકીકત સાચે સાચી કહી દો: એનાં દુષ્ટવર્તન અને દગલખાજપણા માટે હું એને નોકરીમાંથી ખરતરફ કર્યા વિના રહેવાનો નથી.”

ગોવિંદચંદ્ર પૂતળાની પેઠે કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ચૂપચાપ હિમો થઈ રહ્યો. શો જવાબ દેવો, તેની એને ગમ ન પડી. મનમાં તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો:—હું મધળી વાતો સાહેબની આગળ પ્રકાશમાં આણી દઉં છું, તો ભાઈ સંકડામણમાં આવી પડે છે, સાહેબ એને નોકરીમાંથી છુટા કરી દે છે; અને એ વાતો જો હું છુપાવું છું તો સાહેબ મ્હને પણ જૂદો સમજશે. મોટા સાહેબ શુદ્ધિસાગી માણસ હોવાથી મહારી ઘણી ખરી વાતોનો બેદ પાત્ર

ગયા છે, પરંતુ હું તો અત્યારે તદ્દન નિરાધાર કંગાલ હાલતમાં છું. મહારા પ્રારબ્ધમાં જે સરજીત હશે, તે થશે. આ પાપી પેટને સારું એક તુચ્છ નોકરી, ગુલામગીરીને ખાતર, એક પેટમાં આળોટેલા સહોદર વડીલ જાતાની નિંદા તેમજ ગૃહ-વિચ્છેદની વાત એક વિદેશી, વિભિન્ન ધર્માવલંબી સામાન્ય વણિકની આગળ હું કદી પણ નહીં કરી શકું. અગર જે કે એનો ઉપકાર કર્મ થોડો નથી. નોપણું ધરનું છિદ્ર એની આગળ મહારાથી ઉધાડું નહિ પાડી શકાય. આવી વાતોના વિચાર માત્રથીજ એના હૃદયમાં ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે. હું બીખારી તો બન્યોજ છું; કાર્મ નહિ વળશે, તો મજૂરી કરીને છાંદગીના બાકી રહેલા દિવસો પુરા કરીશ. પરંતુ આવી ગૃહ વિચ્છેદની વાત મારે મ્હોંડેથી નહિજ નીકળે.

ગોવિન્દચન્દ્રને આમ ચિંતામાં ગરક થઈ ગયેલો જોઈને, મિ. મરેએ કહ્યું:—“ ગોવિન્દચન્દ્ર ! તમે કેમ ચૂપ રહ્યા છો તે હું સમજું છું. તમે તમારા જાતના સંબંધમાં કાર્મપણુ વાત કહેવા માંગતા નથી. એથી પણ ત્દમારા હૃદયનું મહત્વજ પ્રકટ થાય છે. આજથી હું ત્દમને ચીનાઈ વાસણના વ્યવસાયવાળા ખાતામાં મેનેજર નીમું છું. ગોપાળબાબુની માફક ત્દમને પણ બસો રૂપીયાને પગાર મળશે. હું એ પણ આશા રાખું છું કે ત્દમારી ઉન્નતિના સંબંધમાં મ્હારું આસ ધ્યાન રહેશે. ”

હમણાજ થોડીકે કાણુ ઉપર જે ગોવિન્દચન્દ્ર, મજૂરી કરીને જીવન નિર્વાહ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો, તે મોટા સાહેબના આવા સ્વપ્નાતીત આશાપૂર્ણ મંથુર શબ્દો સાંભળીને, પોતાને કૃત કૃત્ય સમજવા લાગ્યો. પોતાને જે ઉંચી પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે ખાતર કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી સાહેબને અનેકાનેક ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. ત્હેને આવી કૃતજ્ઞતા દર્શાવતો જોઈ, પન્થ સતોષ પામીને સાહેબે કહ્યું:—“ ગોવિન્દચન્દ્ર ! ત્દમે આજે ઘણાં મેલાં કપડાં

પહેચી છે; મારા ધારવા પ્રમાણે આવતા સેમવારથીજ ત્હમારે આદિસર્માં હાજર થવું ઉચિત થઇ પડશે. તો આજે ત્હમે, ઘેર જાઓ. હું આજથીજ ત્હમારું નામ કર્મચારીઓ (Officers) ના રજીષ્ટરમાં દાખલ કરાવી દઉં છું. અત્યારે હું ત્હમને આ પંદર રૂપીયા આપું છું તે જ્યો. એમાંથી ત્હમે પહેલાના જેવાં કપડાં લતાં તૈયાર કરાવી શકશો.” શુદ્ધાર્ત ગોવિન્દચન્દ્રને પણ એ સમયે ઘેર જવા ઇચ્છા તો થણી હતી; પરંતુ સાહેબની આગળ ખુલા શબ્દોમાં તે પ્રમાણે કહી ચકાતું ન હતું મોટા સાહેબે પોતાની મેજેજ કૃપા પૂર્વક ઘેર જવાની આજ્ઞા આપવાની સાથે સાથેજ પંદર રૂપીયા શેકડા બક્ષિસ તરીકે આપ્યાથી ગોવિન્દચન્દ્ર થણા હરખાતો હરખાતો ત્હમની રજા લઈને ઘેર જવાને નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૩

મૃતક સંસ્કાર.

*Of all plagues, good Heaven, thy wrath can send,
Save, Save, O save me from the candid friends.*

(*Unwinning*).

ક્ષેમાસુન્દરીનું મરણ નીવળ્યા બાદ, ગોપાળચન્દ્ર શેકસંતમ ન્યિતે ત્હેના મૃત દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરવા સાડ આડોશી પાડોશી તેમજ સગાં વહાલાં વગેરેને બોલાવી લાવવાને નીકળી પડ્યા; પરંતુ સહાય થવાની વાત તો દુર રહી, પણ કોઈએ એના તરફ સહાનુ-ભૂતિ સુદાં દર્શાવી નહિ. કારણ કે અ-પાય પૂર્વક ગોવિન્દચન્દ્રને

જૂને કાઢ્યો હોવાથી, સધળાજ એના પર નારાજ હતા. બન્ને લાઠીઓ પાછા હળીમળીને સમાહ સંપર્થી બેઠા રહે, એ હિતુથી ઘણા લોકોએ એને વારંવાર આગ્રહપૂર્વક લક્ષ્મણ કરી હતી. પરંતુ ધમંડી ગોપાળે આત્મીય વર્ગની એ લક્ષ્મણને તરછોટી નાંખી હતી. એના એ ધમંડ અને મદનું મદન કરવાને આ સમયે તેઓ બધાજ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. પોડારીઓની સહાય માંગતાં પહેલાં ગોપાળચન્દ્ર ગોવિન્દ બાણને મળ્યા ન હતા. અત્યારે આરે તારફથી નિરાશ થઈ જતાં, ગોવિન્દચન્દ્રને ઘેર આવી એને જુએ પાડી. ગોપાળ બાણને ત્યાં આવેલા જોડ, સુવર્ણા ફોઈએ કહ્યું:—
“અરે લગવાન ! શું બીયારી એકાએક મરી ગઈ ? એને શું થયું હતું લાઈ ?”

કાંઈક કચવાટથી પરંતુ વિનમ્ર શબ્દોમાં ગોપાળબાણએ જવાબ દીધાં:—“અત્યારે એ વાત જતા દો; ગોવિન્દ ક્યાં છે ?”

સુવર્ણા:—“એ તો ઘરમાં નથી; નોકરીની તપાસમાં કલકત્તા ગયા છે. કાંઈ મોટા સાહેબનો તાર આવ્યો હતો.”

ગોપાળ:—“મોટા સાહેબે તાર કયો હતો ? ક્યાં છે તે તાર ? જરા જોડે તો ખરો.”

સુવર્ણા:—“ઘણું કરીને પોતાની જોડેજ લઈ ગયા છે.”

ગોપાળબાણને આવેલા જોડ તથા તારની વાત સાંભળીને, કમલાએ એ તાર બહાર ફેંક્યો. તે જોડ, તેને હાથમાં લઈને સુવર્ણા ફોઈએ કહ્યું:—“ના, ના, લઈ નથી ગયા, ઘરમાંજ હતો; દયા, આ રહ્યા, એ તાર !”

આગ્રહપૂર્વક તેને હાથમાં લઈને વાંચી જોતાં ગોપાળબાણને જણાયું કે એ તાર મોટા સાહેબેજ મોકલ્યો હતો. દલપદ થઈને કાંઈ વ્યક્તિ નરશેણિતજોલુપ બીયણુ શ્વાપન્નો શિકાર કરવા સાર

ગંભીર વનમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ, પોતાના સાથીઓથી વિખુટા પડીને નિઃશસ્ત્ર અવસ્થામાં પોતાની સામે ઉભેલા સિંહને જોઈને જે પ્રમાણે ત્રાસ પામે છે, તેજ પ્રમાણે તે તારમાં સિંહસદૃશ પ્રખલ પ્રકમશાલી મિ. મરેની સહી જોઈને, ગોપાળચન્દ્ર પણ કંપી ઉઠ્યા. અને મનમાં મનમાં ચિન્તા કરવા લાગ્યા:—“હાય ! મ્હેં આ શું કર્યું ? આજ ગોવિન્દને મોટા સાહેબની મુલાકાત થતાં વારને મ્હારું સર્વ પોગળ ખુલી જશે; નાના સાહેબના મ્હારા પર ચાર હાથ છે, એટલી કાંધક નીરાંત છે; જ્યાં સુધી એ સાહેબ એકિસમાં છે, ત્યાં સુધી ગોવિન્દની શું ગુંગણ કે એકિસમાં એ પ્રવેશ પણ કરી શકે ? મ્હારા તરફ એમની સંપૂર્ણ દીક્ષા છે. |વાથી, મોટા સાહેબની આગળ એ મ્હારો બચાવ કરી શકશે.”

ગોવિન્દચન્દ્રને જાહેરાંકળે; બની ગએલો જોઈને, સુવર્ણા ફોધએ કહ્યું:—“ કેમ, શું લખ્યું છે ? એ જોતાં વારનેજ ત્હમ્હાર મ્હોં કેમ શીકડું પડી ગયું ? બીજી કોઈ વાત તો નથીને ? ”

માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં ગોપાળે પ્રત્યુત્તર આપ્યું:— “ ના, બીજું કશું નથી; ચિન્તા માત્ર એટલીજ છે કે આજે કદાચ એ પાછો ફરી નહિ શકે. ”

સુવર્ણા:—“ કહી ગયા છે કે ત્યાં કદાચ પ-તો નહિ ખાય, તો શરત્યાજીએ બીજા કોઈ સાહેબના ઉપર ચીઢી લખી આપી છે, ત્હમને મળવા જવું પડશે, એટલે આજે એનું આવવાનું કે કાણુ નથી ”

“ અરે ! સ્વતંત્રનું મુઠ્ઠું પડી રહ્યું છે, ત્રણ વાગવા આવ્યા છે; પરંતુ હજી સુધી અગ્નિ સંસ્કાર કરવાની કાંઈ બ્યવસ્થા થઈ શકી નથી ! ” એમ કહી ગોપાળ્યાજી ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારીમાં હતા, તેવામાં રામચરણે કહ્યું:—“ મોટા કાકા ! બા કહે છે કે ત્હમે એક વાર શરત્યાજીને ઘેર જાઓ તો ડીક પડશે. એ ત્હમરી આપદાની વાત સાંભળતા વારને ચાલ્યા આવશે. ”

શરતચન્દ્રની સાથે ગોપાળ બાળુને અગાડી કાંધક બોલ્યાથી થઈ હશે; એથી એ કદાચ મ્હાર માન નહિ રાખે એવા ફરથી ગોપાળ બાળુ એને ત્યાં ગયા ન હતા. રામચરણને મ્હોંએ સત્યારે શરતચન્દ્રનું નામ સાંભળીને ગોપાળે કહ્યું:—“ તો ઠીક, સુવર્ણ ફાઇને સાથે લખને, તું એમને ઘર જા. સુવર્ણ બહેન ! જુઓની એ કદાચ જાતે નહિ આવી શકે, તો પણ એના કહેવાથી ચાર માણસ ફૂ. અવશ્ય બેગાં થઈ શકશે. ”

“ હું હમણાં જઈ છું. ” એમ કહી, રામચરણને સાથે લખને સુવર્ણ ફાઇ શરતચન્દ્રને ઘેર ગયાં. આગલે દિવસે સાહેબની સાથે થએલી વાતોનો વિચાર કરતા કરતા ગોપાળચન્દ્ર પણ પોતાને ઘેર જઈ રહ્યા હતા એવામાં એક યુવક એને રસ્તામાં મળ્યો. તે એને અજાણ્યા ન હતો. પરંતુ એનો સ્વભાવ તેમજ ચારિત્ર સાફ નહિ હોવાને લીધે ગોપાળ બાળુ ત્હેની સાથે બોલતાં સુદાં નહિ. તે પાકા દારૂડીયો હતો. રાત દિવસ દારૂ પીને મસ્ત બની રહેતો. એથી ફાઇની સાથે તે ઝાઝું બોલતો કરતો નહિ, પરંતુ જેની પાસેથી એક ખાલો પણ દારૂનો મળવાની એને આશા હોય, ત્હેનો એ દાસ બનીને રહેતો. એને જોઈને ગોપાળબાળુએ કહ્યું:—

“ બિહારી ” ક્યાં જાય છે, ભાઈ ? મ્હારી એક વાત સાંભળીશ ? હું ભારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. ”

બિહારી—“ ભાઈ ! કાંઈક શરાબ ખરાબનું કરી નાંખો, તો ત્હમારી વાત સાંભળું; નહિતર દારૂડીયો ગણાવા અને બે ગાળ સાંભળવા હું કાંઈ આવતો નથી. ”

ગોપાળ—“ ઠીક, ” શરાબને માટે હું ત્હમને ફૂંપીઆ આપું છું; પણ ભાઈ ! મ્હારું એક કામ કરવું પડશે. મ્હારા ઘરમાં એક મુઠ્ઠું પડ્યું છે, તે ત્હમારી ટોળીમાંના બે ચાર માણસોને બોલાવી ત્હમારે તેને શ્મશાન સુધી પહોંચાડી કરીને તેનો અગ્નિસંસ્કાર

કરવામાં સહાયતા કરવાની છે. એમ કરશે તો હું ત્હમને પેટ ભરીને શરણ પીવડાવીશ.”

બિહારી—“તેની શી ચિન્તા છે? જરાક ‘પીલે શરણ મળેદાર’નું કરી નાંખો એકવાર; એટલે જુઓ પછી ત્હમારાં એક તો શું પણ દશ મુઠાં કેવાં ચપટીમાં હું એકલો લઇ જાઉં છું તે.”

ગોપાળ—“હીક, આ બે રૂપીયા લ્યો, ત્યારે; દારૂની તરશ મટાડી કરીને ત્હમારા સાથીઓને લઇને જલદી આવી પહોંચો.”

બિહારી—“બે રૂપીયામાં શું થવાનું હતું? એટલા રૂપીયાની તો મ્હારે એકલાનેજ પીવડાવે એમશે. મ્હારી સાથે બીજા બે ચાર સોજનીઓ છે. બસ, દશ રૂપીયા આપો તોજ મ્હારાથી કાંઇ થઇ શકે.”

ગોપાળ—“વાર, લાઇ દશ રૂપીયા લ્યો; પણ જરા જલદી પાછા આવજો, હોં; વાર ન લગાડતા.”

“એમાં મ્હને શીખવવું નહિ પડે; હું મ્હારા સોજનીઓને લઇને હમણાં ચાલ્યો આવું છું.” એમ કહી, દશ રૂપીયા લઇને બિહારી ત્યાંથી ચાલતો થયો. ગોપાળચન્દ્રે ત્યાંથી ઉતાવળે પગલે ઘેર આવી, પોતાની પ્રિયતમા પત્ની મોહિનીને કહ્યું:—“હજી સુધી મુઠદું ઉપાડવાનો કશો બન્દોબસ્ત નથી થયો. ચાર વાગવાની તૈયારી છે. આ મુઠદાને લીધે તો હું મહા મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું.”

મોહિની:—“ખરેખર, મુશ્કેલી કાંઇ જેવી તેવી નથી. ‘નાનાં નાનાં છોકરાંઓની સાથે અહીં એકલાં રહેવું’ મ્હને પણ બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. ગોવિન્દે શું કહ્યું?”

ગોપાળ:—“એક ઉપર એક વિપત્તિ આવી જાય છે; પણ તે વાત હું ત્હને પછી કહીશ. કાલે ગોવિન્દના સંબંધમાં સાહેબની આગળ મ્હેં ‘ખૂબ જુઠ્ઠાણું ચલાવ્યું’ હતું. આજે એને સાહેબે તારથી તેડાવ્યો છે.”

મોહિની:—(ચાક્રાંત) ‘ત્યાં હવે શું થશે?’

ગોપાળ:-“ પડશે ત્યારે દેવાશે; સહુ થઇ રહેશે. હમણું આપણે આ વિપત્તિમાંથી ઉગરીએ તોયે બસ છે. ”

મોહિની:-“ મ્હાઈ મગજ તો કાણુ જાણે કેમ શતકાર બની ગયું છે. મ્હારાથી હવે એકલી અહીં નહિ રહી શકાય. નાની વહુને ખોલાવવા મોકલું તો કેવું ? એની સાથે કોઇક પણ ટયરી આવ્યા વગર રહેશે નહિ. ત્હમારો શું અભિપ્રાય છે ? ”

ગોપાળ:-“ પણ એ શું આવશે ખરી ? ”

“ આપણે જોઈએ તો ખરાં ! ” એમ કહી મોહિનીએ પ્રભાવતી ને કહ્યું:-“ જા પ્રભા ! મ્હાઈ નામ દર્શન ત્હારી કાકીને ખોલાવી લાવ; પેલી ડોશીઓની પાસે મા જઈશ, ત્હારી કાકીનેજ છાતીમાંની વાત કરજે. ” માનાં કહેવા પ્રમાણે પ્રભાવતીએ કાકી પાસે જઈને કહ્યું:-“ કાકી ! ચાલો, ચાલો ! આ ત્હમને ખોલાવે છે, ” કમલાએ કહ્યું:-“ વારુ ખૂદન ! હું હમણું આવું છું. તું ઘેર જઈને ત્હારી બાને કહેજે કે રામચરણને લઈને સુવર્ણા દેઈ શરતબાણને ઘેર ગયાં છે, તે પાછાં આવશે કે તરત હું આવી જાણુને. ”

આણી તરફ ગોપાળચન્દ્ર પાસેથી રૂપીઆ લઈ, ખિદારી દારૂના એ શીશા ખરીદી, પોતાના જેવાજ એક સોબતીને સાથે લઈને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. એને જોઈને ગોપાળબાણુએ કહ્યું:-“ કેમ, ખિદારી ! આવી પહોંચ્યા ? ચાલો ! પહેલાં આ મુડદાંની સહગતિ કરી આવીએ. સાંજ પડી ગઈ છે. ” ખિદારીએ ખૂબ મદિરાપાન કરેલું હોવાથી ઘેંધુટ બની ગયા હતા. એથી જરાક ખુમારીથી બેંસાચુર જેવા સ્વાદે તહેણે જવાબ દીધો:-“ એ વાત હવે કહેવાની જરૂર રહી નથી. લે નની ! એક ગ્લાસ બીજું અડાવી લે ! ત્યાર બાદ વાંસ બાંસ કાપી કરીને ઠાઠડી બાંધવાની તૈયારી કરીશું એમ કહી એક ગજારૂમાં સુરા રેડાને ગોપાળ બાણુ સામે ધરીને ખોલ્યો:-“ આ શરબ ત્હમારે પીવો પડશે ”

ગોપાળનું નહિ, ભાઈ ! હું અત્યારે નહિ ખીલું.”

કેમ ? શરમાઓ છો શાને ? તહમે લપાઈ છુપાઈને એકાદ મલાસ ઠોકો છો, તે કાંઈ મહારાષ્ટ્રી અગરથું નથી. ત્યારે વળી અત્યારે નકાચા માનમાં શું કરવા તણાઈ ગયો છો ? ચટ કરતા ખી જાઓ કે ચટ કરતા આપણે આ લાશને કુંઠી આવીએ. તહમે હમારું માન નહિ રાખો, તો હમે તો હમારે આ ચાલ્યા. મહા મહેનતે નનીને ઘસડી આણ્યો છે; આવા કામમાં કોણ રાજી પુશીથી આવવાનું હતું ? બંગાલીઓમાં કોણ જાણે કેવાક સ્વભાવ દોષ છે, કે મુડદાનું નામ સાંભળતા વારને ઉભી પુછડીયે નાસવક માંડે છે. આપણે તણ જણાનેજ જ્યારે લાચારીથી એ કામ કરવાનું છે, ત્યારે જરાક જુસ્સો આણવા શરાય પીવોજ જોઈએ. લ્યો, પીઓ હવે મોઢું થાય છે.” એમ કહી શરાયનો ભરેલો પ્યાલો બિહારીએ એના મુખના અગ્ર ભાગ આગળ ધર્યો.

નાના પ્રકારની ચિન્તા કરતાં કરતાં, ગોપાળચન્દ્રે એ શરાયનો ભરેલો પ્યાલો ખાલી કર્યો. જાનાં છુપાકાઈકાઈ વખત એ ભાઈ સાહેબ મદિરા મહા માયાનું સેવન કરતા હતા; પરંતુ આજે ક્ષેમા સુન્દરીને અવલમંજલ પડુંચાડવાનો બીજો કોઈ ઉપાય રહેલો નહિ હોવાથી એ બંનેના આગ્રહ આગળ લાચાર બનીને શરાય પીધા શિવાય એને છૂટકોજ ન હતો. એને તે ગત્રાસ સફાચટ કરી નાંખતાં જોઈને નનીલાલે કહ્યું:—“ વાહ ! એક બીજને ગત્રાસ પણ ચાલ્યો જશે. પી, પી તેરા નીકલ જયગા જી, તો પીછુ ફાન કહેગા પી !”

ગોપાળ:—“ નહિ, ભાઈ ! મહારાથી હવે નહિ પીવાય. મહારું ગળું બળી રહ્યું છે.” ઘણી રકઝક પછી પાંચ સાત બીજાં વધુ મલાસ ફરતાં ફરતી ઉડ્યાં. ગોપાળચન્દ્રના દેહ ઉપર ક્રમે ક્રમે સરદંડીએ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવા માંડ્યો. એની એની દશા જોઈ, નનીલાલે બિહારીને કહ્યું:—“ બિહારી ! હવે એને વધારે ન

પીવડાવ; એને વધારે પીવાના મહારા નથી; ઓટલાવાળે મહારા નથી થઈ શકે.”

મિહારી:—“વારૂ, રહેવારૂ ત્યારે એક ચાકુ અને ચોડીક દોરી આપો. ગોપાળબાબુ, હમે બન્ને જણાં વાંસ કાપી કરીને બરાબર બનાવીએ છીએ.”

ગોપાળ:—“એટલી બધી તરદી ઉઘાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. મહારા ઘરમાં એક જૂનો પુરાણો ખાટલો છે; ચાલો, તેનાથીજ કામ ચલાવી લઈએ.”

મિહારી:—“ઘણું સારું, એમ ક્યાંથી બધી મહેનત બચી જશે. ચાલો આપણે મુઠ્ઠાને બહાર લઈ આવીએ.”

“હા, લાઈ! પહેલાં એને બહાર લઈ આવો,” એમ કહી ગોપાળબાબુ ઉઠવા તો ગયા, પણ માથું ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યું. બેસવા પ્રયત્ન કર્યો પણ બરાબર શબ્દોચ્ચાર થઈ શક્યો નહિ, અને નિશાની ઘેનમાં બીજકુલ બેહોશ થઈને જમીન પર પડકાઇ પડ્યા. મોહિનીએ એની એ સ્થિતિ જોઈ, બાકુલ્યિ-તે પ્રભાવતી અને શચીન્દ્રનાથને નાની વહુને બેલાવી લાવવાને ફરી પાછાં મોકલ્યાં. એ સમયે મિહારી અને નનીલાલને ઘરમાં પ્રવેશ કરી, ક્ષેમા-સુન્દરીના શયને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા જોઈને, મોહિનીએ સ્ત્રી સ્વભાવની કુદરની મુકામલતાને લઈને જોરથી રડવા માંડ્યું. એ બન્ને જણાંઓએ શોક ધ્રુવ મોહિનીને તદ્દન નિરાધાર અવસ્થામાં જોઈને, શય ઉપાડવાનો વિચાર છોડી દઈ, માંહેમાંજ કાંઈ જુદીજ સંતલસ કરી. ત્યારબાદ મિહારીએ કહ્યું:—“અહો! આ ઘરમાં તો અપ્સરા જેવી સુન્દર સ્ત્રી અને મહામૂલ્યનાં દાગીનાં વગેરે જણાય છે ને! ચાલો, એ બંધું લઈને પચાવન કરી જઈએ; ગોપાળબાબુ તો અત્યારે બીજકુલ બેહોશ છે.” એ લોકોની આવી વાતો સાંભળીને મોહિનીએ ઘરમાંથી નાંશી જટકવાની તૈયારી કરવા માંડી; પરંતુ મિહારીએ ત્હેનો રસ્તો રોકીને કહ્યું:—“જદ સુન્દરી! નાશો છો!

શા માટે ? હમને લોકોને કયાં તહમે નથી ઓળખતાં ? હમે જોપાળખાણના કહેવાથીજ અહિ આવ્યા છીએ.” એમ કહીને તે ઘરના અંદરના ભાગમાં છુસવા માંગતો હતો, તેવામાં કમલા બીજે બારણેથી એ અન્તઃપુરવાળા ભાગમાં આવી પહોંચી. તહેને જોઈને બિહારીએ કહ્યું :—“અરે ! આ વળી બીજી સુન્દરી આવી ! નની ! જલદી આવ ! એ વળી પેલી કરતાં એ વધારે ખુબસુરત છે.” એ સાંભળતા વારને નનીલાલ ત્યાં આવવા સાર ખડકીની મેડીમાંથી અંદર આવવા લાગ્યો. એને અંદર આવતો જોઈને, અંદરની મેડીનો દરવાજો જોરથી બંધ કરીને મોહિનીએ ખુમ પાડી :—“કાઈ આવો ! આવો ! ગદારા મકાનમાં ચોર ધુસ્યાછે.”

કમલા પ્રભાવનીની સાથે ત્યાં આવી પહોંચીને દરથીજ અપરિચિત બિહારી તથા નનીલાલને, જોઈને પાછાં ચાટ્યાં જવાનું કરતો હતો, તે વખતે એ લોકોને પોતાની તરફ ધસી આવતા જોઈને તથા મોહિનીને ખૂબો પાડતી સાંભળીને, પ્રભાવતી સહિત તહેણે પોતાની મેડી તરફ નાસવા માંડ્યું. એટલે નિશાની ધુનમાં લથડીયાં ખાતાં ખાતાં, પોતાના ડાબા હાથથી દરવાજાનું એક બારણું બંધ કરીને, કમલાને પોતાની તરફ ખેંચવાના ધરાદાથી બિહારીએ પોતાનો જમણો હાથ લંબાવ્યો. તેજ વખતે કમલાએ માંબ રજા રજા પોતાના બન્ને હાથના એકત્રિત બળથી દરવાજાનું બીજું બારણું જોરથી વાસી દીધું. દરવાજાનાં બન્ને બારણાંના સંઘર્ષણથી બિહારીના ડાબા હાથની એક આંગળી એવી તો સખ્ત ચગદાઈ ગઈ કે બિહારીએ જોરથી ચીસ પાડી :—“ઓ બાપરે ! મારી નાંખ્યારે !”

એનો એવો આર્તનાદ સાંભળીને નનીલાલે કહ્યું :—“શુ થયું બિહારી ! આતું કે ?”

બિહારી :—“જલદી આવ, ભાઈ ! આ રાંડે તો મારી આંગળીનો છુકો કરી નાંખ્યો.” નનીલાલ લથડીયાં ખાતો ખાતો એક પગ

આગળ મુકવા જતો હતો, તેટલામાં ઠોકર ખાઇને નીચે ગળડી પડ્યો. એના એક પગમાં સખ્ત આયક આવી ગઇ. ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એનાથી ઉઠા થઈ શકાયું નહિ. આણી તરફ પ્રભાવતીને સાથે લઇને કમલા પોતાને ઘેર આવી, અને સહુથી પહેલું કામ પદ્માવતી તથા સુરજ ફાઇને સાથે રાખી ગોપાળચન્દ્રના દરવાજાને આવી લગાડી દેવાનું કયું. ત્યારબાદ બધી હકીકત તેઓને અથથી તે ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. જે સાંભળીને તેઓ આશ્ચર્ય ભર્યા ગભરાટ સાથે બોલી ઉઠ્યાં:—“હે ભગવાન! હવે શું થશે?”

પદ્મમણિ:—“સુવર્ણા ફાઇ શરત્યાણુને બોલાવવા ક્યારનાં ગયાં છે; ત્હમે લોકો હવે ઘેર જાઓ, હું એમને બોલાવી લાવું છું.”

“હવે બોલાતા જવું નહિ પડે,” એમ બોલતાં બોલતાં સુવર્ણા ફાઇ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્હમને જોઇને કમલાએ કહ્યું:—“શું થયું ફાઇમા? કેમ નહિ આવ્યા? કમજખતીના કાંઠા છે.”

સુવર્ણા:—“કેમ, શું થયું છે? ત્હમે લોકો અંહિ કેમ બેસી રહ્યાં છો?”

કમલા:—“ત્હમે પહેલાં એમનીજ વાત કહોની, ત્હમને મળ્યા કે નહિ?”

સુવર્ણા:—“ના, એ તો એના ખૂનના મુકરદમામાં રોકાયા છે; રામચરણને એમને ઘેર બેસાડીને આવી છું. કારટમાંથી આવશે કે તરતજ ત્હમારી સખી એમને રામચરણની ગોડે અહીં મોકલી આપશે.”

“ત્યારે તો ભારે થઈ પડવાની. કાંઈ દિવસ નહિ, ને આ વખત વીતી છે. એનો કાંઈ ઉપાય હવે?” એમ કહી કમલાએ સુવર્ણાને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. જે સાંભળી રહ્યા બાદ સુવર્ણાએ આશ્વાસન આપતાં જણાવ્યું:—“ઓ! એજ વાત છેને! કાંઈ શીકર નહિ! એની બદમાશીને પહોંચી વળું તેવી છું. ત્હમે ઘેર જાઓ. પદ્મમણિ! ત્હમે પણ કમલાની સાથે જાઓ. એણે અંહી રહેવું ઉચિત નથી.” પદ્મમણિ કમલાને લઇને કાંઈ પણ બોલ્યા

આત્મા વગર ઘેર આવી. ત્યાર બાદ સુવર્ણા ફોફરને પદ્મમણિને કહ્યું:—“ત્હમે સુકરજી લોકાને ઘેર જાએ, એવિંદનું નામ દઈને મમે તેં કાઢને બોલાવી લાવો. હું બારણું બંધ કરીને બેઠી છું” આર મરદ આવશે, પછી હું અંદર જઈશ.

કહેવાની જરૂર નથી કે એના કહેવા પ્રમાણે પદ્મમણિ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. સુવર્ણા ફોફર એકલાં દરવાજાની પાસે બેઠાં બેઠાં ‘આ સમયે હવે શું કરવું જોઈએ’ તે બાબતનો વિચાર કરવાં લાગ્યાં. એવામાં ગોવિન્દચંદ્રને આવતો જોઈ, ઉત્સાહ બરી તે ઉભી થઈ ગઈ. સુવર્ણાને ત્યાં ઉભી રહેલી જોઈને ગોવિન્દબાણુએ કહ્યું:—“સુવર્ણા! ત્હમે અંદરમાં કેમ ઉભાં છો? આ શું? દરવાજાને તાળું કેમ દીધું છે?”

સુવર્ણા:—“બધી ખબર પડશે; પહેલાં ઘેર જઈ, હાથ મેંઠાં ધોઈને આવો.”

ગોવિન્દ:—“ખરેખર કહો, જ્હેન સુવર્ણા! બનાવ શો બન્યો છે? ભાઈ કેમ જણાતા નથી? તાળું કેમ દીધું છે? છોકરાં છતાં બધાં ક્યાં છે? જલદી ખુલાસો કરો, એ બધી વાતનો. મ્હારું હૃદય કંપે છે, બધાં ક્ષેમ કુશળ તો છે ને?”

સુવર્ણા:—“હા, ગોવિન્દ! સઘળાં ક્ષેમકુશળ છે. ગભરાવાની કાંઈ જરૂર નથી. ત્હમે પહેલાં હાથ મેંઠાં ધોઈને આવો.”

ગોવિન્દચંદ્ર ધણી જગ્યાએ રખડી રઝગીને આવેલો. હાવાથી સખ્ત થાકી ગયો હતો. સુવર્ણા ફોફરની વાત સાંભળીને લામલોજ તે ઘેર આવ્યો, અને રાત્રીવરણને ખૂંમ પાડી, પરંતુ જવાબ નહિ મળવાથી તે સીધો પોતાના શયન મુકામમાં દાખલ થયો. તૃપાથી ખીંડિત થએલ મનુષ્ય જેમ પાણી જોઈને પ્રસન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે વિપત્તિના આવા વિકટ વખતમાં ખીંટ દેવને એકાએક ત્હારે આવવી જોઈએ ને, કમલાએ પ્રીતિપૂર્ણ ચિત્તથી પોતામાં વિચાર

વિસ્ફાસિ નેત્રો વડે ત્હેના મુખચંદ્રનું ધાન કરતી કહ્યું;—“ઝાહો ! આવી પહોંચ્યા ? હવે લય શાનો ? ત્હમેજ મ્હારા જગદીશ્વર છે, સાક્ષાત.

ધીરે ધીરે કપડાંનું એક બંડલ નીચે મૂકતાં ગોવિંદચંદ્ર પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“ શું ખીના બની છે ? અધું અરાબર ખોલી દેની, એકવાર.”

કમલાએ પાણીનો કળશીયો તથા દુવાલ ઉતાવળેપણે લઈ આવીને કહ્યું:—“અધું કહું છું. એકવાર હાથ મેં ધોઈ લ્યો તો ખરા.” ગોવિંદ બાબુ કપડાં કાઢી હાથ મેં ધોવા જતા હતા, એટલામાં રામચરણ તથા સુવર્ણા બ્હેનની સાથે શરતચંદ્ર ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. તે સમયે સંધ્યા દેવી સહચરી વૃંદના પરિવાર સહિત દિગ મંડલમાં ધીરે ધીરે અંધકારનો વિસ્તાર કરી રહી હતી. અનેક સ્થળે ગૃહસ્થ લોકો શંખ વગાડતા વમાડતા સંધ્યા કાંબનું આંગણિક કાર્ય કરી રહ્યા હતા. શરતચંદ્રને આવેલા જોઈને ગોવિંદ બાબુએ કહ્યું:— કેમ લાઇ ? આટલા જલદી, ખાધા પીધા વગર આપનાં મુખારક કદમ અંદર ક્યાંથી ?

શરત:—ધરમાંથી મને મોકલવામાં આવ્યો છે. સાબળ્યું છે કે ત્હમારં ભાઈનાં સાસુ આજ સહવારનાં ગુજરી ગયાં છે; પરંતુ હજી સુધી, એમનું મુડકું નથી ઉપડ્યું.

ગોવિંદ:—હજી સુધી નથી ઉપડ્યું ? મકાનના દરવાજા ઉપરનો મેં તાળું દોડું હતું !

સુવર્ણા:—“ મોટી બાબીના બેલાવધાંથી નાની બાબી એમને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાં જતાંવારને જુએ છે, તો કાંઈ બે ઠાલીઆઓ દારૂ પીને ધીંગામસ્તી કરી રહ્યા હતાં, અને ગોપાળબાબુ એક બાબુખંર બેહોશ થઈને પડી રહ્યા હતા. મામલો આવો જોઇ, દરવાજાને તોળું લગાવી, નાની બાબી પાછી ઘેર ચાલી આવી. મોટી બાબી

ખરસાળની મેડીનાં બારણાં અડકાવીને ‘ ચોર ચોર ’ ની બુમ પાડી રહ્યાં હતાં. ”

પ્રભાવતી:- (રેતાં રેતાં) “ હા કાકા ! એ બન્ને જણાઓએ મ્હારા પિતાજીને કાણુ જાણે શું ખવડાવી દીધું છે, તે તદ્દન બેભાન અવસ્થામાં સૂઈ રહ્યા છે. એ બદમાશો હમને પણ પકડવા આવતે હતા, તેથી કાકામાએ એ લોકોને આગલાં પાછલાં બારણાં બંધ કરીને પૂરી રાખ્યા છે. ”

શરત:- “ ઘણુંજ સરસ કહ્યું; ગોવિન્દ ! ચાલો, જોઈએ. આપણે શું મામલો છે તે. ”

એ સાંભળી, હાથ મ્હોં ધોયા વગરજ શરતબાણુની સાથે ગોવિન્દચન્દ્ર નીકળી પડ્યો, ગોપાળ બાણુના મકાનનો દરવાજો ખોલીને શરત અને ગોવિંદબાણુ ઘરની અંદર દાખલ થયા. અકસ્માત એ લોકોને ત્યાં આવેલા જોઈ, બિહારીએ રડતા અવાજે કહ્યું:- “ જય થાઓ ગોવિંદ બાણુનો ! હમારો કશો વાંક નથી. હમે લોકો તો ગોપાળબાણુના કહેવાથી મુડકું ઉપાડવા અંદી આવ્યા હતા; પરંતુ જુઓ ભાઈ ! એક સ્ત્રીએ આવીને એકાએક મ્હારો હાથ દરવાજાની અંદર ચગદી નાંખીને મ્હારા હાથને જખમી કરી દીધો છે. મ્હારો ડાઘો હાથ તદ્દન જૂંડા થઈ ગયો છે. ”

નની:- જુઓ, ભાઈ ! મ્હારો પણ આ પગ ભાંગી નાંખ્યો છે; જીવ નીકળી જવો બાકી રહ્યો છે.

જે વખતે એ બન્ને જણાં એ પ્રમાણે આર્તનાદ કરી રહ્યા હતા, તે વખતે પદ્મમણિની સાથે મહોલ્લાના કેટલાક ભલા માણસો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. એમાંના એક બિહારી અને નનીલાલને જોઈને કહ્યું:- “ અરે ! આ બે લોંઠાઓ આ ઘરમાં શી રીતે પેઠા ? એ બન્ને મહા દારૂડીયા છે. મ્હને લાગે છે કે દારૂની ધૂનમાંજ ગોપાળ સાથે લડી ઝંઘડીને હાથ પગ ભાંગ્યા હશે. યોગ્ય શિક્ષા થઈ છે. ”

બિહારી:-“ જય થાઓ ભાઈઓના ! હમને કશું કહેશો નહિ-
ગોપાળબાબુના મુડદને માટે હમે અંદિ આવ્યા હતા.”

એ વખતે ઘણાં લોકોને ત્યાં આગળ બેગા થએલા જોઈ,
મોહિનીએ ધરને દરવાજો ઉઘાડી, ઇશારતથી સુવર્ણ ફાઈને કહ્યું:-
“ના, માણ ! એ બન્ને મુઆ ચોર છે. એમને શરાબ પીવડાવીને
એ લોકો ચોરી કરવા માંગતા હતા. સારા ભાગ્યે નાની ભાભી
અંદિ આવી પહોંચી, તેથી એ લોકોથી કાંઈ વલ્યું નહિ. એ લોકો
ને જોતાં વારને મ્હેં મેડીનાં બારણાં વાસી દીધાં હતાં.”

મેડી ભાભીની વાત સાંભળી, સુવર્ણ ફાઈએ તે ખીના ત્યાં
બેગા થએલા લોકોને કહી સંભળાવી. બિહારી અને નનીલાલની
સુરી દાનતનો ભેદ પામી જઈ, એ લોકોએ કહ્યું:-“ ઓળખીએ
છીએ અમે એ લુચ્ચાઓને. એ હરામખોરો પક્કા બદમાશ છે;
મારો સાલાઓને. ગોવિંદચંદ્રે એમને મારવાની મના તો ઘણીએ
કરી; પણ એનું કોણ સાંભળે એમ હતું ? કોઈએ હાથે, તો કોઈએ
પગ વડે, તો કોઈએ તમાચા મુક્યા વડે એમની
ચોચ પૂન-પુષ્પાંજલિ કીધી. અધિક માર સહન કરવાની તેઓનામાં
જ્યારે શક્તિ ન મ્હી, ત્યારે કારમી ચીસ પાડી કહેવા લાગ્યા:-
“ જય થાઓ આપ સર્વેનો; હમે આપને પગે પડીએ છીએ, હવે,
ન મારો હમને, હમે તો આમને આમ મરી ચાલ્યા” એ દાડીયા-
ઓની જુમરાણુમાં ગોપાળબાબુના નિશાનું ઘેન કાંઈક ઉતર્યું પણ
ખરું; એમનામાં કાંઈક ચૈતન્ય આવ્યું અને આળસ મરડી બેઠા
થઈ, સામે ઉમેત્રા ગોવિંદચંદ્ર, શરતબાબુ વગેરે વ્યક્તિઓને
જોઈને કાંઈક લજ્જત પણ થયા, અને બોલ્યા:-“ ઓહો ! ત્હમે
લોકો આવી પહોંચ્યા ? ભાઈ જરાક વહેલા આવ્યા હતા, તો આ
એ દાડીયાની મદદ પણ મ્હારે માંગવી ન પડત. એમ કહી
ત્હમણે ઉભા થવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઉભા થઈ શકાયું નહિ. જરાક

આલેવા જેતા લથડીયું ખાઈને જમીનપર પડકાઈ પડ્યા. શરીર હજી સ્વસ્થ નહિ થયેલું હોવાથી; ગાંધાળીયાંબુએ કુતરાં કુતરાંને પ્રેમ કર્યો:—“ગોવિંદ! તું પણ અંતવી પહોંચ્યો? કાઠી મુઠો આ ફાંડીયાઓને એકવાર, અને પછી ભાઈ આ મુઠાંને અવલમંજલ પહોંચાડી આવો.”

“ભાઈ! હું હાજર છું; આપ હવે કાંઈ વાતની ચિન્તા કરશો નહિ. હમણું મુઠાંને ઉપાડી જઈએ છીએ એમ કહી ગોવિંદ આબુએ બિહારી નેમજ નનીલાલને પકડવાનો ઉપક્રમ કરતાં, એ બન્ને જણાઓએ હાથ બેડીને કરગરવા માંડ્યું:—“જય થાઓ ગોવિંદ આબુનો! આપ હમારું રક્ષણ કરો, આપને શરણે છીએ.”

ગોવિંદ:—“નહિ, મ્હારે શું કરવા ત્હમને મારવા બેઠ્યો? ભગવાનના મારથીજ ત્હમારું હાથ પગ તુટી ગયા છે. કાંઈને પણ વિપ્રતિના વખતમાં આમ કનડશો નહિ. જાઓ હવે સખણ રહીને સીધા સીધા ઘેર ચાલ્યા જાઓ.”

બીહારી અને નનીલાલ, એ બન્નેય અંત્યાર લગી મુઠાંની પેઠે પડી રહ્યા હતા. તે ગોવિંદનું આબું કથન સાંભળીને બહાદુરીથી ભાગી જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. શરત્યન્દ્રે નેરથી ત્હમનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“એકલા ચાલ્યા જશો? હજી પૂરેપૂરે નિશો નહિ ઉતર્યો હોય, હું મ્હારા માણસો બેડે ત્હમને ઘેર પહોંચાડાવું છું.”

એ સાંભળી, બિહારી અને નનીલાલે ખોખરા અવાજે કહ્યું:—“નહિ ભાઈ! કૃપા કરી હમને છોડી દો, હમે હમારી મેળે ઘેર જઈ ચકીયું.”

શરત્—“અરે, એમ તે કાંઈ હોય? હું કેટલાક માણસોને અહિં મારી સાથે લઈ આવ્યો છું તે હમણું આવીને તમને ઘેર ચૂકી આવશે.”

બિહારી:—“અરે, ભાઈ! એટલી બધી તરંદી શાં માટે લો છો? હમે લેકા બુલા પડવાના નથી, હવે તો નિશો ઉતરી જવાં આવ્યાં છે.”

એ લોકોનું જમારે ત્યાં પ્રમાણે કમ્પ્રોમીસન ત્યાલી રહ્યું હતું, તે દરમ્યાન શરતઅનુકૂળતા સંકેત મુજાણે ક્ષેમાસુંદરીની લાલ ઉપાડી જવામાં ખાસ સહાયતા આપતા સાર પોલિસના એ ફોન્સ્ટેબલો નારાયણ અને સુલુવંતની સાથે ત્યાં આગળ આવી પ્રહોંત્યા. તહેમને જોઈને શરત બાબુએ કહ્યું:—“તેજસિંહ અને સૂર્યમલ ! ત્હમે બન્ને જણા આ દારૂડીયાઓને ગેટ પર લઈ જાઓ; એમને કોટડીમાં પુરી રાખજો; હું થોડીવારમાં આવું છું,”

“જેવો હુકમ” કહી તે બન્ને ફોન્સ્ટેબલોએ જ્યારે બિહારી અને નનીલાલને બાંધીને ગેટ પર લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી, ત્યારે શરત બાબુએ તહેમને કહ્યું:—“દારૂના આ બે શીશા, અને આ બોક્સ પણ સાથે લેતા જજો.”

બિહારી અને નનીલાલે પોતાની આવી દશા ચએલી જોઈ કંકળવા માંડ્યું:—“આ તે કેવા પ્રકારનો જીલમ ? હમે આવ્યા અંદિ એક મનુષ્યના ઉપર ઉપકાર કરવા સાર, અને તેના બદલામાં ત્હમે હમને વગર ભાડાની કોટડીમાં પૂરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. જય થાઓ, ગોપાળ બાબુનો ! દૂપા કરી આમને મ્હને છોડી મૂકવા સાર કહો.”

તે સાંભળી ગોપાળ બાબુએ તગાળે કંપો:—“જે થયું તે ઠીકજ થયું છે; ત્હમે લોકો પકકા બદમાશ છો; મ્હારો સર્વનાશ કરવા માંગતા હતા.”

બિહારી:—“કમ, ગોપાળબાબુ ? આ સમયે ત્હમે પણ બદલાઈ ગયા ? હમને ખુશામતથી બોલાવ્યા તે આખરે આવું કરવા માટે ?”

આ કાતરેકિત સાંભળી, ગોવિન્દચન્દ્રે દયાદ્રે ચિન્તે કહ્યું:—“ભાઈ શરત ! એ લોકોને પોતાની કરણીનું કળ મળી ચૂક્યું છે. હવે એમને દેદમાનામાં નંખાવવાનું શું પ્રયોજન ? સારા માણસનાં ફરજન છે; અણસમજથી આવું કૃત્ય કર્યું છે. હવે સમજ જશે. છોડી દો એમનું; હવેથી આવું કામ કદી પણ નહિ કરે.”

ગોવિન્દચન્દ્રને આના જવાબમાં શરત બાબુએ ધણાજ ધીમા સ્વરે કહ્યું:—“નહિ, ગોવિન્દ ! ત્હમને ખબર નથી; મામલો છેક દમ વગરનો નથી. એ લોકોને કાંઈ પણ કયાં વગર છોડી મુક્યાથી ગોપાળ બાબુને આરે થઇ પડશે. કેમકે ગોપાળ બાબુએજ એમને અહિં બોલાવ્યા હતા, અને એ લોકોના હાથ પગ પણ અહિંજ બાંધ્યા છે. તે ગમે તેમ હોય, ત્હમોર કહેવાથી હું એમને છૂટા તો કરીશ; પરંતુ સહુથી પહેલાં ગેટ ઉપર મોકલાવી, ત્યાં એ લોકોનું નામ ડાયરીમાં નોંધાવી લેવું પડશે. વળી તેની સાથે ધમકી પણ આપવાથી ભવિષ્યમાં પાછી આવી ગરબડ જાગવાનો ભય રહેશે નહિ. ” ત્યાર બાદ સુર્યમંત્રની તરફ જવાબમાં મ્હોંદું ફેરવીને કહ્યું:—“ લે જાઓ, તુમ લોગ ખડે કયું હો ? ”

એ સાંભળી બિહારીએ કહ્યું:—“ કેમ, ભાઈ ! ત્હમોર પેટમાં કેમ ચુંકાય છે ? જેનો ગુન્હો કર્યો છે, તે તો છોડી મુકવાનું કહે છે અને ત્હમે કેમ છોડતા નથી ? ”

શરતચન્દ્રની આજ્ઞાનુસાર, સુર્યમંત્ર અને તેજસિંહે એ લોકોને ધક્કા મારતાં કહ્યું:—“ અરે ચત્ર સાહે ! પુલિસકે ખડે ઈન્સ્પેક્ટર બાબુકો બાતકો જવાબ દેતા હૈ ? ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબકો પલયાનના નહિ ? ”

બિહારીએ ગભરાતાં ગભરાતાં પ્રશ્ન કર્યો:—“ શું એજ મોટા ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ છે ? ”

તેજસિંહે ત્હમને ફરીથી ધક્કા મારી, ઘગમાંથી બહાર કાઢતાં કાઢતાં કહ્યું:—“ હાં, હાં, યહી પુલીસકે ખડે ઈન્સ્પેક્ટર બાબુ હૈ; તુમ્હારે બાપ હૈ. ”

એ લોકોના ગયા બાદ ગોવિન્દ બાબુએ કહ્યું:—“ જે થાય તે ખરી ! હવે ચાલો ભાત્ર, આપણે લાશને રમથાન ઘાટ લઇ જઇએ. ”

શરત:—“ ચાલો, હવે વિવંચ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. લાશ

ચણી લાંબી મુદતથી પડી રહેલી હોવાથી, બહુ બારે થઈ ગઈ હશે; એટલા મારેજ હું ચાર પાંચ બ્રાહ્મણ જમાદાર તથા કોન્ટેબલોને કહેતો આવ્યો છું. તે લોકો હમણાં આવી પહોંચશે. ”

ગોવિન્દ બાબુ ધરના અંદરનાં ભાગમાં ધુસવા જતાં સુવર્ણ કોષ્ટકે અને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું:—“ ભાઈ ! ત્હમે ના જશે અંદર; નાની ભાભીને ગર્ભ છે. ” એ સાંભળી શરતચન્દ્રે કહ્યું:—“ હા ભાઈ ! ખરી વાત છે. મ્હેં પણ સાંભળ્યું હતું, પણ અત્યારે એ વાતનું સ્મરણ નહોતું રહ્યું. ત્હમારાથી લાશને અડકી ન શકાય. પોલિસના માણસોની સહાયતાથી એ લાશ ઉપાડી જવાનો બંદોબસ્ત હું કરું છું. ”

ગોવિન્દ:—“ કાંઈ દરકત નહિ. ત્હમને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો છે. ત્હમે રહેવાદો; હુંજ જાઉં છું. મોહધાના એ ચાર માણસો આવેલા છે. મ્હારે જવાની ખાસ જરૂર છે. ભાઈનું શરીર હજી સ્વસ્થ થયું નથી. ”

એની વાત સાંભળી, મોહધાના બેગા થઈલા લોકોએ કહ્યું:—“ નહિ નહિ ત્હમે જાને જણા રહેવા દો. હમેજ લાશ ઉપાડી જઈશું. ગોપાળ બાબુએ તે દિવસે હમને બહુ ખેલ કહ્યા હતા, તેથી હમે અંદર આવતાં બહુ કંટાળતા હતા. ત્હમે આવ્યા છો એવું સાંભળીને હમે ચાલ્યા આવ્યા. હવે હમે લાશને શમશાનમાં લઈ જઈશું. ” એમ કહીને ક્ષમાસુંદરીની લાશને એ લોકો બહાર લઈ આવ્યા. ગોવિન્દ બાબુને લાશનો સ્પર્શ તો કોષ્ટકે ન કરવા દીધા; પરંતુ એમની સાથે શમશાન જવાને એ તૈયાર થઈ ગયો. એને બહુ બહુ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો, પણ એણે કહ્યું:—“ ત્હમારી સાથે શમશાન નહિ આવવાથી મ્હારા જીવને બહુ ખેદ થશે; ત્હમારો આ ઉપકાર મરતાં સુધી કદી પણ હું નહિ ભૂલું. ” લોકોમાંથી એક કહ્યું:—“ એમાં ઉપકાર શનો ? એનાથી બીજું કયું મોટું સતકર્મ છે ?

અક્ષિત-આસુર્યસોમન અક્ષિત મારે અપ્રાપ્ત કાર્મમાં સહાય કરવું જોઈએ. ” ત્યાર બાદ ભક્ષાની અમલિકી જોવિન્દ બાણુએ જાણીને સાથે રાખી શરત બાણુને કહ્યું:- “ ભાઈ હમે જાને જાણીએ; ત્હમે અક્ષિયાની તપાસ રાખતા રહેજો. ”

શરત:- એની ખાતર ત્હમે બેરીકર રહેજો. મહારા કોન્સ્ટેબલો આખી રાત અહિં પહેરા લયો કરશે. ” ત્યાર બાદ એના કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું:-આલો ત્હમે મહારી સાથે ઘેર હું ત્હમને થોડાં રૂપીયા આપું. જોપાળ બાણુનો અત્યારે બેહોશ થઇને સુઈ રહ્યા છે; અને ત્હમારી પાસે અત્યારે શીલકમાં કાંઈ નહિ હોય. ”

“ ના, છં. મોટા સાહેબે આજે આક્ષિસમાં કપડાં લતાં ખરીદવા મંદર રૂપીઆ આપ્યા હતા. અત્યારે મહારી પાસે બાર રૂપીયા શીલકમાં છે. તેટલાથી કામ ચાલ્યું જશે. આ વખત ત્હમારે તરફી લેવાની જરૂર નથી. ” એમ કહી, શયીન્દ્રનાથનો હાથ પકડીને જોવિન્દચન્દ્ર રમશાન જવાને નીકળી પડ્યા. એની પાછળ પાછળ સ્ત્રેમાસુન્દરીની ઠાઠડી પણ આવવા લાગી. રમશાનમાં પહોંચ્યા બાદ તે લોકોએ સન્તુષ્ટ ચિત્તથી સ્ત્રેમાસુન્દરીની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા સમાપ્ત કરી.

પ્રકરણ ૧૪.

દાન—ધર્મ.

“ Give to the poor.

Ye give to God, He is with us in the poor. ”

(Tennyson).

પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે શરતચન્દ્ર સહુથી પહેલાં બિહારી અને નનીલાલની પાસે જઈ પહોંચ્યા. બિહારીએ આ વખત એમને જોતાં વારને ઘણીજ નરમાશથી કહ્યું:—“ જય થાઓ આપનો ! હું આપને ઓળખતો ન હતો. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર કાલી બાબુને મ્હોંડેથી સાંભળ્યું કે આપ કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી. આ વખત દયા લાવી, હમ કરો, અને હમને છોડી મૂકો. હવેથી કોઈ દિવસ આવું નીચ કામ નહિ કરીએ. ”

નની.—“ હા, સાહેબ ! કાન પકડું છું; હવેથી કોઈ દહાડો આવું કામ નહિ કરું. ”

બિહારી.—“ હા બાબુ ! કોઈ દિવસ પણ નહિ કરીએ. ”

શરતચન્દ્ર:—“ ત્હમે લોકો ઘણી નીચ પ્રકૃતિના મનુષ્ય છો. ત્હમને જરૂર કેદખાનાની સજા થવીજ જોઈએ. ”

નની.—“ બાબુ ! હાથ પગ ભાંગી જવાથી, દુઃખના માર્યા મરી રહ્યા છીએ. હવે જેલ મહેલની સહેલ કરાવવાથી તો હમે વગર મોતે માર્યા જઈશું. કૃપા કરી હમને છોડી મૂકો. જુઓ, બાબુ ! ફરીથી હું કાનની છુટ પકડું છું. ”

“ ના. આ વખત તો ત્હમને જેલમાં મોકલતો નથી. મ્હારા પ્રિય મિત્ર ડે.વેન્દયન્દ્રની ભલામણથી ત્હમને છૂટા કરું છું; પરંતુ

ચાદ રાખજો કે હવે ફરી પાછા કાઈ પંજુ દુષ્કર્મના અપરાધમાં મહારી સામે હાજર થવા વારે આવશે, તો તે વખત હું ત્હમને જવા દર્શા નહિ. ભારેમાં ભારે સજા કરીશ. ” એમ કહી શરત ચન્દ્ર પોતાના સહકારી કેપ્ટુડી મન્સરોફ્ટરને એ લોકોનાં નામ ડાયરીમાં લખી લેવા ફરમાવ્યું. કાલિચરણ બાબુએ શિસ્તતા મુજબ એ લોકોના નામ, હામ, ડાયરીમાં લખી લીધાં. ત્યાર બાદ શરતચન્દ્રે કહ્યું:—જાઓ, આ વખત હું ત્હમને ગોવિન્દ બાબુના કહેવાથી જવા ‘દઉ છું. ! ” એ સાંભળી કાલિચરણ બાબુએ તરતજ તેઓને બંધન મુક્ત કરી દીધા. કાલિ-બાબુને એ લોકોએ કાંઈક બુઝવવાની આપવા કપૂર્યું હતું; જેથી કાલિબાબુએ સૂચમત્ર અને તેજસિદ્ધને એમના ઉપર હાથ ઉપાડવા ની મના કરી. એમની પાસેથી કાંઈક અપાવવાની આશા આપી હતી. શરતચન્દ્રના ફરમાનથી હવે એ બન્ને જણા ધૂરા થઇને ચૂપ ચાપ ચાલત્ર થયા. શરતબાબુની હાજરીમાં કાલિ બાબુ એમની પાસેથી કાંઈ પણ માંગણી કરી શક્યા નહિ; માત્ર એ લોકોની સામું સતૃપ્ણ નયને જોઈ રહ્યા. એ પ્રમાણે એ બન્નેને છોડી મુકીને ગોપાળ તથા ગોવિન્દ બાબુને ઘેર પોતાના કેટલાક કોન્સ્ટેબલોને પહેરે ભરવાનું કહી, શરત બાબુ પોતાને ઘેર ચાલતા થયા. તે દિવસે સખ્ત પરિશ્રમ પાંડો હોવાથી શરતબાબુ શય્યાનો સ્પર્શ થતાં વારને ગાઢ નિદ્રાને વશ થઇ ગયા. બીજે દિવસે સ્વવારે ઉઠતાં વારને ક્ષેમાસુંદરીના ડાહ્યોને ત્યાંના સમાચાર પૂછી શરત ચન્દ્ર ગોવિન્દ બાબુને ઘેર ગયા. એને જોતાં વારને ગોવિન્દ બાબુએ ઘણા વિનયનપ્રજાવથી કહ્યું:—“ આવો, ભાઈ! ગહે ત્હમને બહુ તસ્દી આપી છે. ત્હમે ના હત, તો પેલા દાદીયાઓને લઠા-વીને લાશ ઉપાડી જવાનું ભારે શર્ત પડત.

શરત્—“ મહેને શું એવી તરદી પડી છે ? , અધોરત્ના ખાધ પીને ફાટી ગયો હતો, અને રાત્રે પણ ત્હમારા ગયા પછી કાંઈક ખાધ લીધું હતું, ત્હમે તો તદન બુખ્યાજ રહ્યા હતા. તે છતાં ત્હમારા કષ્ટની વાત પડતી મુકીને મહેને તરદી પડ્યાની ત્હમે વાત કરો છો. ધન્ય છે ત્હમારા અન્તઃકરણને ! ત્હમારા જેવા સન્મિત્રના સમાગમથી હું મ્હારી જાને પરમ કૃતાર્થ ગણું છું.”

ગોવિન્દ—“ શરત્ ! એમ શું શરમાવો છો, માઈ ? ત્હમારા જેવા સુદૃઢની પ્રાપ્તિ આ દુનીયામાં થવી દુર્લભ છે. આ સમયે ત્હમેજ મ્હારા અન્નદાતા તથા ભયત્રાતા છો, ત્હમારા જેવા સદૃઢ્ય સ્નેહીના સમાગમથી મ્હારી સંસાર યાત્રા સફલ થશે, એ નિઃસંદેહ છે. ત્હમારા બન્ધુત્વના આદર્શમાંથી મ્હારા જેવાએ બહુ બહુ બહુ બોધ લેવાનો છે.

શરત્—“ સત્ય હકીકત તો એ છે કે એ આદર્શ ત્હમારામાંજ છે. ત્હમારા સદવાસમાં રહીને, બાહ્યાવસ્થામાં હું મ્હારું ચરિત્ર ગઠન કરવા શક્તિવાન નીવડ્યો હતો આ સમયે એ વાત જવા દો. મ્હારા સાંભગવામા આવ્યું છે કે કાલે રાત્રે ત્હમે પાછા ઘેર આવી શક્યા ન હતા.”

ગોવિન્દ—“ હા, માઈ ! ત્રાશ ઘણીવાર મુઝી પડી રહેવાથી મદામહેનને સગળી શકી. હમે થોડીવાર થયાંજ આવ્યા છીએ; શયીન્દ્રને ઘેર મુકીને સહુ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.”

શરત્—“ હા, એ લોકાને મળીનેજ હું ત્હમારી પાસે આવ્યો છું. ત્હમને બોલાવવાની ઇચ્છા ન હતી; પરંતુ મ્હારો અવાજ સાંભળતાં વારને ત્હમે બહાર આવતા રહ્યા; એથી ત્હમારી મુલાકાત થઈ ગઈ. ત્હમારા ભાઈ ત્હમને મળ્યા કે નહિ ? ”

ગોવિન્દ—“ ના, જ્યારે હમે બધા શ્મશાનથી પાછા ઘેર આવ્યા, ત્યારે પણ એનો સર્જન રહ્યા હતા. મ્હેંજ બધા ડાઘુએને ગળ્યા મ્હોં કરાવ્યા હતાં.”

શરતઃ—“ત્હમને લોકોને પાછા આવેલા સાંભળવા છતાંય ત્હમારા ભાઈએ દર્શન દીધાં નહિ?”

ગોવિન્દઃ—“ના, અપ્પોર પછી હું એમને મળીશ; ત્હમને એ મળ્યા હતા ખરા?”

શરતઃ—“આ વખતે કાંઈક વિરકત લાવથી કહ્યું:—“આ સમયે મ્હારે એને મળવા જવું યોગ્ય નહિ ગણાય. અત્યારે તો એણેજ જાતે આવીને મ્હને મળવું જોઈએ. એને નહિ મળવા જવાનું બીજું પણ એક કારણ એ છે કે જ્યારે હું ત્હમારે ઘેર આવતો હતો, ત્યારે એ પોતાના દરવાજા પર ઊભા થઈ રહ્યા હતા, પણ મ્હને જોતાં વારને ઘરમાં એકદમ ભરાઈ ગયા. મ્હને બોલાવવાની અગર મ્હારી સાથે બોલાવવાની એમને કશી જરૂર નહિ જણાઈ હોય.”

ગોવિન્દઃ—“કંઈક કારણસર અંદર ચાલ્યા ગયા હશે; ગમે તેમ હોય! ભાઈ! મ્હારાથી હવે વધુ વખત ઊભા રહી શકાય તેમ નથી. માથું ચક્કર ચક્કર કરે છે: આંખોમાં લડકા બળે છે. પિતાજીની માફક દીવાનખાનામાં બેસીને આપણે બન્ને જણા આજે ગરીબગરબાંએને સદાવ્રત આપીએ તો કેવું સારું ભાઈ! ઇચ્છાતો પડુ હતી, પણ અત્યારે મ્હારામાં હાય નથી. ત્હમે મ્હારી એ ઇચ્છાને અમલમાં મૂકી દો. તમામ બીજાએને સદાવ્રત આપવાની વ્યવસ્થા કરો. મોટા સાહેબની અનુકંપાથી અને ત્હમારા સઘળાના આશીર્વાદથી મ્હને ઉત્તમ નોકરી મળી છે. હવેથી હું મ્હારા પૂજ્યપાદ પિતાજીએ આજેએનાં સર્વ કાર્યોને પૂર્વવ્રત સ્થિર રાખવાનો સર્વથા યત્ન આદરીશ.”

શરતઃ—“યથાર્થ છે, એમજ થવું જોઈએ; હું પણ ત્હમને એજ સલાહ આપવાનો હતો. મિસ્તર મરે ત્હમારા પિતાના અકૃત્રિમ મિત્ર હોઈ, ત્હમારી અવસ્થાથી વાકેફ થતાં વારને, એ

ત્હમને અવશ્ય નોકરી આપશેજ, એમ હું ધારતો હતો. ત્હમે હવે જઈને સુખેથી આરામ લ્યો. હું જાઉં છું. ત્હમે રામચરણને દીવાનખાનામાં બેસવા કહેજો; હમણાં હું ત્યાં આગળ આવી પહોંચુ છું.”

ગોવિન્દ:-“મ્હારા જીવને હવે નીરાંત થઈ જાઈ! ત્હમારૂં ઉપકારનું ક્ષણ આ જીંદગીભર મ્હારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. પરમાત્મા પ્રત્યે મ્હારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે ત્હમે ચિરકાલ સુધી આ પ્રમાણે અરુણાચના સદાયક બનીને દીર્ઘાયુ બોગવો. સાઈ જાઈ! રામચરણને હું ત્હમારી પાસે મોકલી આપું છું. જેમ ત્હમને ઠીક લાગે, તેમ કરજો.

“એને બીજે કશે જવું નહિ પડે. દીવાનખાનામાંજ એને બેસવા દો, થોડીવારમાં, ગરીબ ગરબાંઓને હું ત્યાં આગળ બોલાવી લાવું છું.” એમ કહીને શરતચન્દ્ર ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

બુદ્ધ તરશથી કાયર ગોવિન્દચન્દ્ર ઉગ્ગરા અથડામણને લીધે લેથ પેથ બનીને, ઘેર જતાં વારને કાંઈક કાચું કાઈ ફાટી, રામચરણને દીવાનખાનામાં બેસાડીને સુઈ ગયો. આણી તરફ શરતચન્દ્ર બાલકો તથા બીખાડેઓની ફાજ લઈને ગોવિન્દબાણુના દીવાનખાના આગળ આવી પહોંચ્યા. શરતચન્દ્રે પ્રસન્નચિત્તથી વિનમ્રવાણી વડે સર્વને સંતુષ્ટ કરી, ગોવિન્દબાણુના પુત્ર રામચરણના હાથે પ્રત્યેક ભિખાડેને એક એક પેમે તથા એકેક મૂઠી ચોખા અપાવરાવ્યા. તે સાથે ગોવિન્દબાણુની જીવિતાવસ્થા પર્યંત એ પ્રમાણે સદાવ્રત આપવાનું ચાલુ રહેશે, એમ એ સર્વ બીખાડેઓને જાહેર સુદ્ધાં કરી દીધું.

આ પ્રમાણે એ અસંખ્ય ભિક્ષુકોને મનમાની ભિક્ષા મળવાથી તેઓ અનાથોના નાથ, દીનોના બલ, નિરાશ્રયોના સંબલ શ્રી ભગવાનને ગોવિન્દચન્દ્રને અક્ષય સુખ તેમજ ધન-પુત્ર-લક્ષ્મી લાભ અક્ષવાની પ્રાર્થના કરતા કરતા ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. શ્યામ

સુન્દર બાળુએ આ પ્રમાણે બિલા આપવાની પ્રથા પોતાની જાહેર જાણે જાહેર કાયમ રાખી હતી; એમના મરણબાદ ગોપાળચન્દ્ર ધરના આવીક અનતા વારને તદ્દમજે આ ધાર્મિક કાર્યમાં ઘણી કબલ કરવા માંડી હતી, પરંતુ નાનાભાઈની ખાસ ઇચ્છા અને આગ્રહને લીધે તદ્દન બંધ કરી શક્યા ન હતા.

શરતચન્દ્રને એ સર્વ વાતની ખબર હતી, એટલા માટેજ ગોવિંદબાળુને આદિત્યમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થતાં, તદ્દમજે તેની ખુશાલીમાં તે દિવસે પોતાની પાસેથી પૈસા કાઢી ગરીબ ગરનાંઓને બિલા આપીને સંતુષ્ટ કર્યા હતા.

ગોવિંદચન્દ્રે એ ખર્ચ વાળવાની બહુ ચેષ્ટા કરી, પરંતુ શરત બાળુએ તેનો સ્વીકાર ન કરતાં એ પૈસાનો ભતિયલાં કાઈ પુણ્ય કાર્યમાં ખર્ચ કરવાની સૂચના કરી હતી.

પ્રકરણ ૧૫

મોહિનીની મસલત.

*Crust be the verse, how well so'er it flow,
That tends to make one worthy man my foe. (Pope)*

આ સર્વ ઘટનાનું નિરીક્ષણ કરીને ગોપાળબાળુ ગોવિંદ તેમજ શરતચન્દ્રના પર ઘણા નારાજ થયા. એ બન્ને જણાએ અનંતઃકરણની લાચણીથી તનતોડ મહેનત કરી, આગલી રાત્રે જે સહાય કરી હતી, તે આતર તદ્દમનો આભાર માનવાની વાત તે દર રહી, પરંતુ ગોવિંદબાળુએ આદિત્ય સંબંધી પોતાને કશી વાત કરી નહિ,

તે જાદુજી ગોપાળાયંદ્રે પોતાની સ્ત્રીની આગળ ઉઘડી એની નિંદા કરવા માંડી. મોહિનીને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. મોહિનીનાં પુત્રો જોઈ શક્યા, જે તે પ્રકારે એની નિંદા કરવાનીજ એ તો રાહ જોઈ રહી હતી. આ વખત અનાયાસે તે તક મળી ગયેલી જોઈને, મોહિનીએ કહ્યું:—“તમારા ભાઈને તમને કાચા ખુટ્ટી નહિ સમજતા, હોં ! કાલે મોહલ્લામાંથી શમશાન જવા કાંઈ પાણુ આવતું ન હોતું. તે એનાં કારસ્થાનને લીધેજ. એમ જો નાં કાચ તો, એના આવતાં વાર ને મોહલ્લાના માણસો જે નડોતા આવતા તે કેમ એકાએક આવી પહોંચ્યા ? અરે, એને તા હું સારી પેરે એળાણું છું. પેલા બે દારૂડીયાઓને પાણુ એણેજ મોકલ્યા હોવા જોઈએ; કારણ કે શરતનાળુએ એમને પોત્રિસને લવાલે કરી દેવા માંડ્યા, સારે દીયરજીએ કેમ એમને છોડી મૂકવાની લજામણુ કાઢી ? અ જાદુમાશા બહુ દુન્ટ હતા; તમને દારૂ પાછને બેહોશ કરી દીધા, અને પછી માની લાશ બહાર કાઢવાને બહાને અંદર આવીને મૂકને સતાવવા લાગ્યા. છતંગ મારીને હું બારણા પાછળ ભરાઈ ગઈ એ લોકો પુરાઈ ગયા એ બહુ સારું થયું.”

ગોપાળ:—“ના, ના ! મિહારીને હું પોતેજ બોલાવી લાગેલો હતો. એણે તો શરાબ પાછ, મહારા પર ઉપકારજ કર્યો હતો; નહિતો મહારે ક્યાં ક્યાં રખડવું પડત એનાં કેટલા કેટલાની ખુશામત કરવી પડત. આતો બધુંજ કામકાજ પોતાની મેજેજ થઈ ગયું. વાહ ! શરાબમાં કેવી મજા પડે છે ? તું શરાબ ત્રાઈ આવું જા. હવે તો હું રાત દિવસ શરાબજ પીવાનો. શરાબથી મગજ તર રહે છે; કાંઈ વાતની ચિન્તા રહેતી નથી.”

મોહિની:—“વત થી કરો છો ? મહારા શા બોગ લાગ્યા છે કે હું એવી સ્ત્રીજને અડકું ? પીવે હોય તો તમારા હાથેજ લઈ આવો.”
“એમ કેમ ? એને અડકનામાં શું પાપ વળગી જાય છે ? હું

પીશકું છું, તે ત્હારાથી એનો સ્પર્શ સરખો પણ ન થઇ શકે ? કાલે થોડોક શરાબ પીધાથી, હું બહુ મોજમાં હતો. ઓફિસની કાંઇ ચિન્તા મ્હને સતાવતી ન હતી. આજે પાછી ઓફિસની ચિન્તાઓ હૃદયમાં સળગી રહી છે, એથી હું એક મોટા શરાબની ખરીદી લાવ્યો છું. થોડીક એમાંથી લઇને ચકચૂર થઇને પડી રહીશ.” એમ કહી ગોપાળબાબુ પોતાને હાથેજ શરાબ કાઢીને, એક ગલાસ ઠોકી ગયા.

તે જોઈ મોહિનીએ કહ્યું:—“ મહેરબાની કરી હવે ત્હમે પીવાનું બંધ કરો તો સારું થાય. કાલે જે બદનામી થઇ છે, તેજ બસ છે. હવે કદી પણ એનો સ્પર્શ કરશો નહિ.”

“ ખુબ પીશ. કાંઇ પરવા નહિ આજે કેવી મોજ આવે છે ? વાહ ! કોને ખબર હતી કે શરાબમાં આવી ચિન્તાહારિણી શકિત છે ! ” એમ કહી ગોપાળબાબુએ શરાબનાં ઉપર ચાપડી ગલાસ ચઢાવવા માંડ્યાં.

એ જોઈ, મોહિનીએ કહ્યું:—“ આ શું કરવા માંડ્યું છે ? ડાગળી ચસકી ગઇ કે શી બાજા છે ? આટલી અઘવડ પડ છે, તે વખતે એકાદ નોકર, એકાદ રસોઇયો અગર એકાદ રાંધનારી બાઇની તપાસમાં રહેતું જોઇએ, તેને બદલે ત્હમે તો શરાબના છંદમાંજ મદમસ્ત રહો છો ! હવે તો જરાક સમજો ! નકદમ આમ પગનો છંડા માથા પર ન નંખાય. મોહોલાના બધાજ માણસો અત્યારે આપણા દુશ્મન બની ગયા છે. ત્હમારા આવા નિર્લજ્જ વત્તનેથી શત્રુઓ કાપલી કૂદીને કેકડી કરશે; આપણું ને વખતે શું મ્હોં રહેશે, તેના ત્હમને કાંઇ વિચાર થાય છે ?”

ગોપાળ:—“ સમજું છું બધુંજ; પરંતુ શું કરવું તેની સૂઝ પડતી નથી. સુતાં, ખેસતાં, ઉઠતાં, ખાતાં પીતાં બારે ઘડીયે ને બત્રીસ પળ મોટા સાહેબની મૂર્તિજ મ્હારી આંખ આગળ ખડી

રહે છે. જ્યાં જ્યાં મ્હારી નજર પડે છે, ત્યાં હું એમને જ દેખું છું. કોઈવડે લાલચોળ આંખો કરી મ્હારી સામે એ ડોળા ધૂરકાવીને મ્હારો તિરસ્કાર કરતા હોય એમ જ મ્હને લાગે છે. હું ખીજા કોઈથી ડરતો નથી; મ્હારા હાથ-પગ એજ નોકરી છે. ગોવિન્દે જે બધી વાતો સાહેબને કરી દીધી હશે, તો એ જરૂર મ્હારા પર લાલપીળા બનીને નોકરી ઉપરથી મ્હને પાણીચું પરખાવી દેશે. એ વિચાર માત્રથી જ હું મનમાં ને મનમાં સીજાત જાઉં છું. ”

મોહિની:—“અરે ! એને માટે આટલી બધી ચિન્તા શી કરવી ? ત્હમે ત્હમારે સાહેબને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દેજો કે કોઈએ ત્હમને જુદું અડાચનું હતું. ગોવિન્દ સંબંધી વાત ખીજાને મ્હોંડે સાંભળી ને તે ખરી માતો આપને કહી હતી.”

ગોપાળ:—“ આખરે તો એમ કહેવું જ પડવાનું. હા, પણ ગોવિન્દની જોડે એમને શીશી વાતો થઈ છે, તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે એને નોકરી મળી ગઈ કે નહિ, તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ. ”

મોહિની:—“ હા, તો આ વખત મ્હારા લાઈ હરેશને સાથે લઈ જાવો. ”

ગોપાળ:—“ હમણાં તો એ દુરાશા માત્ર જ છે. એનાથી કાંઈ કામ થવાનું નથી. એને કશું આવડતું નથી. હા, પણ તું ખાસ આગ્રહ કરે છે, તો એકવાર પ્રયત્ન કરી જોઉં છું. મોટા સાહેબે ગોવિન્દને લઈ આવવા કહ્યું હતું; એટલા માટે જ મ્હારે એના સંબંધમાં ઇશ્વર ફેંકવી પડી હતી. ”

મોહિની:—“ હા, પણ ગોવિન્દના જુનો કેવોક ઘાટ ઉતર્યો છે, તે પહેલું જાણવું જોઈએ. પ્રભા ! જા, જરા ત્હારા કાકાને તે બોલાવી લાવ. કહેજો કે ખાસ તાકીદનું કામ છે, માટે જરા ઉભા ઉભા આવી જાઓ. ”

પ્રભાવતી પાસેજ, ઉભી હતી, કાકી પાસે. જઈ, માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે તહેણે સંદેશ કહ્યો.

એની વાત સાંભળી, કમલાએ કહ્યું:—“ ત્હારી બાને કહે જે કે કાલે આખી રાતનો ઉબગરો વેઠી, કાંઈ પણ ખાધા પીધા વગર જે અથડામણ પડી છે, તેથી એમની તખીયત જગ નરમ છે. હમણાંજ જરા એકકુ આવી ગયું છે; જગતાંવારને મોટલી દર્દશ. હું હમણાંજ ત્હારી બા પાસે આવવાનો વિચાર કરતી હતી. કહેજે. કે ત્હમારે જન્મવાનું આજે અંદિજ રાખવનું છે. ” એમ કહી, પ્રભાને મગનો એક લાડુ આપ્યો. લાડુ લઈ ખુશ થતી થતી પ્રભાવતી માની પાસે આવ્યાને બંધી વાત કહેવા નાગી. સાંભળી રહ્યા બાદ, મોહિનીએ કહ્યું:—“ જોયું ? આડી અવળી વાતો કરી, પ્રભાને પાછી ધક્કલી દીધી અને એને જગાડ્યો સુદ્ધાં નહિ ! અને વળી એ ઉપરાંત આપણને ત્યાં જન્મવાની આજ્ઞા થઈ છે. જા, પ્રભા ! ત્હારી કાકીને કહી આવ કે હમારાથી ત્યાં જન્મવા નહિ આવી શકાય; હમે લોકો અહિંજ ખાઈશું. ”

ગોપાળ:—“ નહિ આવશે, તો મ્હારું એના પર શું ચાલવાનું હતું ? હવે તો બુદ્ધો કાઢવાને ડર પણ રહ્યો નથી. ભાભી આવે છે તો આવવા દો, એને; પણ આવે ત્યારે સાફ કહી દેવાનું કે હમારાથી ત્હમારે ત્યાં આવી શકાશે નહિ. ”

મોહિની:—“ જોઉ છું કે નાની ભાભીના ઉપર ત્હમારા ચાર હાથ છે ! તે દિવસે ખાવાનું લઈને એ આવી હતી, ત્યારે પણ ત્હમે એને પાછી કાઢી ન હતી; આજે પણ ત્હમે એમજ કરવાના. આવીને ત્હમારા આ દેહર જોઈ જશે, અને સધળેજ દાંડી પીટવા મંડી જશે. ત્હમે તો અત્યારે શરાબની લતમાંજ ઘેલા થઈ ગયા છો ! ”

ગોપાળ:—“ ના, ના ! કાલે એ લોકોએ એકદમ એક સામટોજ ખૂબ શરાબ પાઈ દીધો હતો; આજે રફતે રફતે લેવા વિચાર છે. એ પીવાથી મ્હારી સર્વ ચિંતાઓ દૂર થઈ જાય છે. જો, જો ! નાની ભાભી આવે છે ! હું અંદર જઈ જરાક શેમરોઈન તો ગટગટાવી આવું એટલી વારમાં. હા, પણ તું એવી ખુશીની વાત કરજે કે ઓફિસ સંબંધી બધો પડો ઉઘડી જાય.” એમ કહી ભાઈ સાહેબ લથડીયાં ખાતાં ખાતાં અંદરના ખંડમાં ધુસ્યા. કમલાને આવતી જોઈને, મોહિનીએ જરી દીલગીરીનો દેખાવ કરવા. રડવા માંડ્યું. મોહિનીને રડતી જોઈ, કમલાએ પોને આગળ આવતાં કહ્યું:—“ ખૂબ ! હવે ધીરજ રાખો; છાંતો રહો. મનુષ્યના જન્મ મરણની ખામતમાં કોઈનું ચાલતું નથી. જિવરતી પાપો આપણો ઈલાજ નથી, હું હમણાં અંદિ આવી છું, તે ન કરે નારાયણ તે વખતે રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાંજ ઠોકર ખાઈને ગયડી પડું અને મરણ પામું.”

મોહિની:—“ અરે રામ ! રામ ! હમણાં શું કરવા મરો ? હજી તો નાનાં ખાળક છો; નવી ગૃહસ્થી ભોમવવાની છે; તે જરાક મુખ-સ્વચ્છંદે ભોગવો તો ખરાં ! પૈલી ડાહ્યાઓ બધી શું કહે છે ? ”

કમલા:—“ ખૂબ ! ત્હમે એ લોકોને લીધે તો હમને જૂનાં કાલ્યાં; હવે એ બાપડીઓ ક્યાં જવાની હતી ? બધીઓ બીચારી દુઃખે પાપે જેમ તેમ દહાડા કાઢે છે. ”

મોહિની:—“ હવે દુઃખના દિવસ કેવા ? આજે સહવારમાંજ દીવેરજીએ સદાવ્રતની ખૂબ ધામધૂમ કરી હતી ને ? સસરાજીના વખતમાં જેવી લૂંટાલૂંટ થઈ રહેતી હતી, તેવીજ આજે ચોખા ને પૈસાની લૂંટાલૂંટ થઈ રહી હતી ને ? હા, પણ અંહીથી જ્યારે મોટા ભાઈએ તેડું મોકલ્યું ત્યારે અવાજું નહિ; શરીર એકદમ બગડી આવ્યું. ”

કમલા:—“ હા, કાંઈક બીજા આપી છે ખરી; હા, પણ એમણે નથી આપી, નારાયણના બાપે આપી છે. એ તો આજે દીવાન ખાનામાં બેઠાજ નથી. કાલે ઉંઘ ઉઠાવેરા વેડી. લુખ્યા ઠેકાઠીને જે અથડામણ વેડી છે, તેથી એની તબીયત જરાક નરમ છે. એટલામાટે માજીએ એમને જગાડવા નથી દીધા. સૂતાં પહેલાં એમણે ત્હમારી ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા હમારે ત્યાંજ રાખવા કહ્યું હતું; એટલા માટેજ હું બેસાવવાં આવી છું. ”

મેહિની:—“તેમ હશે કદાપિ, પણ હમારે સાડ કૃપા કરી રસોઇ બનાવવાની તરદી લેશે નહિ. હુંજ મ્હારી મેજે બનાવી લઇશ. કમલા જ્હેન! એ તો અધું ખરું, પણ દીયેરજી કાલે નોકરીની શોધમાં ગયા હતા, તેનું શું થયું?”

કમલા:—“ એ સંજ્ઞાથી કાલે કાંઈ વાત એમણે કરી નથી, તેમ એમને પૂછી જોવાની મ્હને નવરાશ પણ મળી નથી. આજ સ્થવારે નારાયણના પિતાજી આવ્યા હતા, ત્હમની સાથે થોડીક વાતચીત કરીને એતો સુઇ ગયા હતા. હા, પણ માજી કાંઈક એવું કહેતાં હતાં ખરાં કે ત્હારા જેટનીજ ઓફિસમાં મોટા સાહેબે એમની નીમણુંક કરી છે.”

મેહિની:—“ શા પગારે નીમણુંક કરી છે?”

કમલા:—“ તેની બરાબર ખબર નથી; પણ સાંભળવા પ્રમાણે જેડને જેટલો પગાર મળતો હતો, તેટલાજ પગારની નોકરી એમને મળી છે.”

મેહિનીએ સાંભળી કંઈક વિસ્મય પામી; ધર્મીગિની ત્હેનું આખું શરીર સળગી ઉઠ્યું. પરન્તુ કાણજાર પોતાનો મનોભાવ છુપાવીને બોલી ઉઠી:—“ શું સાચું કહો છો? ક્યારથી ઓફિસ જવાના છે?” “ સાચું નહિ, તો શું જુલું? જુલું એને મ્હોડે કદી સાંભળ્યું છે?” એમ કહેતી કહેતી સુવર્ણા ફાઈ ત્યાં આગળ

આવી પહોંચ્યાં. મોહિનીને આથી કાંઈક હોલ લાગ્યો. એણે ધાયું હતું કે કમલા પાસેથી એકાન્તમાં બધી વાતો કહાવી લેવાની આ ખાસી તક મળી છે; પરંતુ સુવર્ણા ફોઇના અકસ્માત આગમનથી એ આશા ધૂળમાં મળી ગઇ. એથી એ સંબંધમાં બીજું કાંઈ પણ વિશેષ ન પૂછતાં, પાસે કૂદાકૂદ કરી રહેલી પૂરીના ગાલમાં એણે જોરથી એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. પૂરીનો બીચારીનો કશો વાંક ન હતો, પરંતુ સુવર્ણા ફોઇનું જે કવખતનું આવવાનું થયું હતું, તેનું વેર એ નિર્દોષ પુમડાં પર વાળ્યું. માર ખાઇને તે બિચારી રડવા લાગી. સુવર્ણા ફોઇ કમલાની પાસે જઇને બોલ્યાં:—“કેમ શું હતું? આ લોકોને માટે પણ દાળ ચાખા કાઢીને? ગળબ મોટું થયું છે; તું તો અંદી આવીને ધણીની નોકરીનાં બણાં કુંકવા મંડી ગઈ! એ બધી વાત હમણાં એને શું કરવા કહેવી જોઈએ?”

ધણાજ ધીમા રવરે કમલાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“એ કહે છે કે હમે લોકો તો અંદિયાંજ જમવાનાં છીએ.”

સુવર્ણા:—“ત્યારે ઉભી થુ કરવા રહે છે? ચાલો, અંદિ ઉભા રહેવામાં હવે માત્ર નથી. નોકરીની વાતોજ નકામી થયાં કરશે.”

“ચાલો, આવું છું,” એમ કહેતી કહેતી કમલા મોહિનીની પાસે જઇને બોલી:—“ત્યારે હું હવે જાઉં, બહેન? હમે તો કહો છો કે હમે કાંઈ જમવા આવવાનાં નથી.”

મોહિનીએ મ્હેં મરડીને કાંઈક કૂંટાળાની સાથે કહ્યું:—“ના બાપુ! ના; હમારી આટલી બધી શીકર ત્હમારે શા સારૂ રાખવી જોઈએ? એકવાર તો કહી દીધું કે નથી આવવાનાં, છતાં પિપ્પ પેપણુ શા માટે કરવું જોઈએ?” એ સાંભળી સુવર્ણાએ કમલાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ઉભી કમ રહી છે? એ ત્યારે ત્હારી સાથે મરડાટમાં તણાઈ જાય છે ને જણુકાં કરે છે, ત્યારે તું શું કરવા

નકામી એની પુશામત ક્યાં કરે છે ? ત્હારી જગોએ હું જે હઉં, તો કદી એને ખારણે ન ચડું” મોહિની-છછણી ઉડી:-“અહહહ, ત્યારે તો પૃથ્વી રસાનાળજ થઈ જાય” આ ધડક ધૂનરાથી કમલા ખીચારી લજવાઈ ગઈ અને સડક લઇને ઘેર ચાલી ગઈ. જતાં પહેલાં સુવર્ણા ફાઈને એણે ખૂમ પાડી. પણ મોહિનીથી એ કાંઈ અંજાઈ જાય તેવી ન હતી; જમાનાની ખાધેલી, મહા ખાધ અને જળજમાન છુટ્ટી એને સામાં ચાર મોલ સંલગાવ્યા વિના મુંગી મુંગી જાય ખરી કે ? મોહિનીની પાસે જઈને ફળાં છુંદાં જેવું મ્હોં કરીને કહેવા લાગી:-“ મોટી ભાભી ! અત્યારે ત્હમારા નસ-કારામાં ઉંટ પેસી જાય છે, પણ કાલની વાત શું બધી ભૂલી ગયાં કે ?”

મોહિની:-“ જા જા હવે ! ચાલી જા અહિંથી. આ છુટ્ટી તો શીંગડાં બાંધીને લડવા આવી છે. કાલે હું ત્હારે ઘેર નોતરું દેવા આવી હતી, કેમ ? શું કરવા આવ્યાં ? નહોતું આવવું. નીકળ હવે ટકટક કરતી અંહીથી. ”

સુવર્ણા:-“ જઈશજ તો, ઉભી શું કરવા રહીશ અંહીયાં ત્હારી લાલ લાલ કરેણું જેવી આંખો જોવા સાર કેમ ? ત્હારી હવે મ્હને કાંઈ પરવા નથી, સમજ ? ”

એ બન્નેનું આ પ્રમાણે વાક્યુદ્ધ ચાલતું હતું, તેવામાં ગોપાળયાજુ લથડીયાં ખાતાં ખાતાં અંદરના ખંડમાંથી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. સુવર્ણા ફાઈએ એની આવી અવસ્થા જોઈ આશ્ચર્યની સાથે પુછ્યું:-“ જી ! આ શરાખ પીવાનું ક્યારથી શરૂ કર્યું છે ? ”

ગોપાળ:-“ કેમ ! એ તો બહુ ઉત્તમ ચીજ છે. બહુ વિચાર પૂર્વક મ્હોં એમાં લાથ ઘાલ્યો છે. મ્હારું એ તો અમૃત છે. મહેરબાની કરી જરા આડું જુઓ. એટલે એક ઘુંટડો પી લઉં. ત્હમારા દેખનાં મ્હારાથી હોઈ ઉઘાડાતો નથી. ”

“હું નહોતી જાણતી કે ત્હમે અટિથી હૃદ સુધી પહોંચ્યા હશો.” એમ બોલીને સુવર્ણ દોષ ત્યાંથી ચાલતા થયાં.

“જોગો ? બુદ્ધીના મગજનો પાવર ? એમ કહી, મોહિનીએ ગોપાળ બાબુનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ જોયું, કે.સી.એ ત્હમારી સામે કેવાં લોકો કર્યાં તે ? જરા જાણે એના મગજનો ધૂસાડો નીકળી આવે, એવા એ બેઠા સંભળાવી આવશે, તો પાંસરી થશે.”

ગોપાળ:—“ ના, મોહિની ! અત્યારે એને નારાજ કરવામાં સાર નથી. ગોવિન્દની બાતમી બધી મેળવવા દો એકવાર, પછી બધું જોઈ લેવાશે. ”

“તો ભત્રે, એમ રાખો; હવે રસોઈનો કાંઈક અદોષસ્ત કરું.” એમ કહી મોહિની ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એ સુ-અવસર મળેલો જોઈ, ગોપાળ બાબુએ બીજાં એ વળુ પેઠે ગરગરાવી દીધાં

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

પ્રકરણ ૧૬.

પડયન્ન.

*With curious art, the brain too finely wrought,
preys on herself, and is destroyed by thought.*

(Churchill)

નિહારીલાલ અને નનીલાલે પોતાનો છૂટકારો થયા બાદ, ગોપાળ બાબુને ફસાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ બન્નેને કેદખાનામાં નાખી ગોપાળબાબુએ શરત્પચન્દ્રને કરેલી સૂચના, એ લોકોને હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ હતી. એથી એ સંબંધમાં શું કરવું તેનો નિર્ણય કરીને બન્ને જણા બીજે દીવસે પ્રતાપચન્દ્ર નામના એક અધ્યક્ષશાલી યુવકની પાસે પહોંચ્યા. એ પ્રતાપચન્દ્રના પૈસાથી નિહારીલાલ અને નનીલાલ જેવાં અનેક ચરિત્રહીન બુદ્ધિમત્તોર અદમ શો પોપાતા

પ્રતાપનું ચરિત્ર અનેક પ્રકારના કલકાથી કલકિત થએલું હતું. એ પાકો દારૂડીયો, પરત્વીયામી તથા દીન દુઃખીયારાનો દુરમન હતો. એના ત્રાસ આગળ લાગ્યેજ કાંઈ ગરીબ ખુશ્નુરત સ્ત્રી સાથે ગામમાં રહી શકતો; પરંતુ એની પાસે ધન-ધાન્યના સારી છૂટ હોવાથી એની સામે કાંઈ કાંઈ કરી શકતું નહિ. કાંઈ પૈસાને કારણે, તો કાંઈ છળબળથી સર્વ કાંઈ એને વશ રહેતા. બિહારી અને નનીલાલને અચાનક પોતાની પાસે આવેલા જોઇ, પ્રતાપચન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ ! શા સમાચાર છે ? કાંઈ શિકાર હાથ લાગ્યો કે નહિ ?”

બિહારી:—“હા, બાપુ ! આપના લાયકનું એક પંખીડું જોવામાં આવ્યું છે ખરું; તેને સપડાવવા બળ પાથરતાં દુર્ભાગ્ય વચ્ચાત શિકાર હાથમાંથી છટકી ગયો. ઉપરાંત હમારી પૂઘન-પુખ્તાં-જલિ-પણ ખૂબ થઇ છે.”

પ્રતાપ:—“એથીજ કદાચ તમારી આંગળીની આ દશા થઈ હશે. નનીલાલ પણ લંગડખાં બની ગયા છે. પણ થયું શું તે તો કહો.”

નની:—“અહા ! એક રૂપરૂપના અંધાર જેવી અપ્સરા હાથ-માંથી છટકી ગઈ ! હમે બન્ને જણાં એને અહિં લાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, એવામાં એક જણે વચ્ચે પડીને બધી બાજુ બગાડી નાંખી; અને હમને મરણુતોલ માર માર્યો.”

“અરે ભાઈ ! આવા બધાજ કામમાં થોડો ધણો મારતો આવોજ પડે છે. એ ચાર દીવસ ચમચમ થઈને વેદના વીસરી જવાશે. આ લો, એક ગદાસ ઉઠાવો.” એમ કહી પ્રતાપચન્દ્રે એમને એક મોટલ બતાવી.

મોટલ જોઇ, બિહારીએ કહ્યું:—“અહા ! ઘણી ખમા, બાપુ ! ઘણી ખમા ! અત્યાર સુધી મ્હોંએ એક દીપું અડકતું નથી.”

ત્યાર બાદ તે શીશી હાથમાં લઈ એણે તેમાંથી થોડોક શરાબ એક ગલાસમાં રેડ્યો અને પ્રતાપચન્દ્રના મ્હોં સામું ધરીને તે પી જવા આમ્રહ કર્યો.

અડધો ગ્લાસ ખાલી કર્યા બાદ, પ્રતાપચન્દ્રે મ્હોં બગાડીને કહ્યું:—“ ગલાસ લઈ લો; ધણો જલદ શરાબ છે. બાકી રહેલો બધા ત્હમેજ પી જાઓ. ”

બિહારીલાલ અને નનીલાલે હાથ લાંબો કરીને તે ગ્લાસ લઈ લીધો અને શરાબ પીતાં પીતાં કહ્યું:—“ હા, ચીજ તો ખરાબ નથી; ધણા દિવસ થયાં આવો શરાબ પીધો નથી. ”

પ્રતાપ—“ એમ શું કહો છો ? પેરે રવિવારેજ આ શરાબ પાયો હતોને. ”

બિહા—“ હા, બરાબર છે. હવે યાદ આવ્યું; તે દિવસે આજ શરાબ હતો. ”

નની—“ ધણી ઉત્તમ ચીજ છે. રેડ, બિહારી : બીજા એક ગ્લાસનું ચાવાદે; નિશાનો તાલ જામવા દે બરાબર. ”

પ્રતાપ—“ હા, પણ હમણાં જે સ્ત્રી વિષે વાત કરતા હતા તે દેખાવમાં કેવીક છે ? ”

નની:—“ શું વર્ણુને કરે ? કયા શબ્દોમાં વર્ણુનું એની કાન્તિને ? સુન્દરી સર્વોંગ સુન્દર છે; એને જોઈને મ્હારું મગજ ખેંચે મારી ગયું છે. શું એનું રૂપ છે ? એની આંખો કેવી મનોહર છે ? એનું મ્હોં કેવું મધુર લાગે છે ? અરે, એને જોઈને લલ્લલલા આંગળી કરડીને ઉભા રહે છે કે આને રમણી, કે રૂપસુન્દરી, કે રંભા ? ગમે તે પ્રકારે એને તો સપાટામાં લંચીજ જોઈએ. એણે જ્યારે નાહક હમને ચોર, ચોરની ખૂંભો પાડીને ફગેત કર્યા છે, ત્યારે હમારે ખરેખર ખુદ એનીજ પોતાની ચોરી કરવી જોઈએ. તેમ કરતાં નશીબમાં જે કળે વેડવાનું હશે, તે વેડી લઈશું. ”

પ્રતાપ:-“ શું ખરેખર દેખાવમાં ત્હમે કહો છો તેવીજ સુંદર છે ? કહો, જલદી કહો, કાના ધરતી છે ? ગામની વહુ છે કે હીકરી ? સધવા છે કે વિધવા ? ”

મિહારી:-“ આ મોહલાના શ્યામ બાલુનું નામ તો આપે સાંભળ્યું હશે. ત્હમને જોપાળ અને જોવિન્દ નામના બે દીકરા છે. એ બંને વચ્ચે ખીલકૂલ બનાવ નથી. એથી આપણો ઘાટ કેતરે એમ છે. કાંઈક ખર્ચ કરવાથી કામ પાર પડશે. નાના ભાઈની વહુ તો હાથમાં આવે તેમ નથી, પણ મોટી વહુને શીશીમાં ઉતારવી મુશ્કેલ નહિ થઈ પડે, કેમકે હાલ એના ધરમાં કાંઈ ડાશીઓ અગર પુખ્ત ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ નથી. અને તે ઉપરાંત મોહલાવાળા પણ એ જોપાળના ઉપર નારાજ છે. કાલે એને ઘેર કાંઈ સ્ત્રી મરી ગઈ હશે, તેને ઉચકવા કાંઈ નહિ આવવાથી મ્હને બાકાવ્યો હતો. નનીલાલની સાથે હું ત્યાં જઈને બધી બાતમી લઈ આવ્યો છું; મ્હને પ્રથમથીજ ખબર હતી કે જોપાળને શરાબનું જરાતરા સેવન છે; એથી થોડોક શરાબ પાછ મ્હેં અને બેંદાશ બનાવી દીધાં હતો. અને એની વહુને અંદિ ઘસડી ચાલુવાની ઇચ્છા પણ થઈ હતી. ”

પ્રતાપ:-“ પરંતુ ? ”

મિહારી:-“ પરંતુ તક નહિ મળી; કેટલાક માણસો આવરી પહોંચ્યા. ”

પ્રતાપ:-“ ગમે તે પ્રકારે એને પ્રથમથીજ રાજ કરી લેવી હતી ને ? ”

મિહારી:-“ નહિ કરી શકાઈ, હમે લોકો નિશામાં ચકચર હતા.”

પ્રતાપ:-“ દેખાવમાં ઘણી સુંદર છે કેમ ?

નની:-“ હા, ઘણીજ સુંદર છે. એકેરો ખીત્રેલા ગુલાબના જેવા છે. ”

પ્રતાપ:-“ સાહે, કાંઈ હરકત નહિ. સો પચાશ, હમર, બારસો જેટલા રૂપિયા લાગશે, તેટલા હું આપીશ. ત્હમે લોકો જરૂર એને લઈ આવો. એમાં જન જન, તો કાંઈ પરવા મા. જુઓ! વધુ વિલંબ કરશો નહિ. માંહોમાંહના ઝગડાનો લાગ ચૂકવા જેવા નથી. ”

બિહારી:-“એમાં કહેવું નહિ પડે. માંહોમાંહના ઘરગથું ઝગડાથી સર્વ કામના નાશ થાય છે, હમે લોકો દાંડીયા હોવા છતાં, બીજા કામને એવી સલાહ નથી આપતા કે જેથી બાઇ લાઇમાં વિલેપ પડે અને વૈમનસ્ય થાય.”

નની:-“ સહુથી વધારે ફાવતી વાત તો એ છે કે ગોપાળ બાબુના ઘરમાં કાંઈ કરતાં કાંઈ માણસ નથી. આ જે ઝડવારે એ એક રસોઈ કરનારી બ્રાહ્મણી અને કામ કરનારી બાઈને ચાટે પૂજપરજ કરી રહ્યા હતાં. મહેં બારીલાલને કહ્યું છે કે ત્હારા ઘરમાંજે છુટ્ટી છે ત્હને ગોપાળ બાબુને ઘેર રસોઈ કરવા રહેવા દેશે, તો હું ત્હારા વિવાહની વ્યવસ્થા કરી આપીશ. તે સાંભળીને એ બુથબુથ થઈ ગયા. એ બાઈના ત્યાં રહેવાથી કામને શક નહે પડે, કેમકે એક તો એ ઘરડી છે. અને પાછી બધાની ઓળખીની છે. આપણો મોક્ષદાને એ બાઈની સાથે ઘરના કામ કાજમાં મદદ કરવા મોકલીશું. જે પણ ધણી ચાકાક છે. મોક્ષદા ઘરમાં નોકર બની, એટલે ગોપાળ બાબુને શંક મોક્ષ આપી દેશે. હું મોક્ષદાને કહી આવ્યો છું, હમણાં આવી પહોંચશે. આજે એન કાંઈક વિશેષ લાજસ્ય ખતાવવી પડશે.

પ્રતાપ:-“ જુઓ ! પેલી આવે મોક્ષદા નામ લેનાંવારને ! અરે, આવ, એકદમ જલદી આવ.

“કેમ બાબુ સાહેબ ? આજે આદતી બધી તાકીદ કેમ છે ?” એમ મોક્ષની પેલની મોક્ષદા ત્યાં આવ્યા બાવી પહોંચી વિદાગીએ

પોતાની બધી વાત એને બરાબર સમજાવી દીધી. ત્યાર બાદ પ્રતાપ-ચન્દ્રે કહ્યું:—“ આમ જો મોક્ષદા ! મ્હારી સમજ પ્રમાણે આ કામ ત્હારે હાથે પાર પડે તેવું છે. તું ચાલાક છે. આ વખત હું ત્હને ન્યાય કરી દઈશ ત્હારું જીંદગી લગીનું દારિદ્ર્ય ભાંગીશ અત્યારે તો તું આ દશ રૂપીયા લઈ જા. કદાચ કાંઈક ખર્ચ કરવો હોય તો કામ આવે.”

આગ્રહ પૂર્વક તે રૂપીયા હાથમાં લઈ, મોક્ષદાએ કહ્યું:—“ બાણુજી, આપ આટલી બધી તરફી શું કરવા લો છો ? આજે હું કાંઈ પહેલ વહેલી ત્હમારું કામ કરવા આવી છું ? ને દિવસે મુઠ્ઠાને ત્યાંની વિનોદિનીને પકડી આણી હતી, તે કાંઈ એકી બહાદુરીનું કામ હતું ? ”

પ્રતાપ:—“ ખરેખર, ઘણી બહાદુરીનું કામ હતું; પરંતુ એમાંને આમાં ફરક કાંઈ થોડો છે ? એ ગરીબ ઘરની વિધવા પુત્રી હતી, અને આ ખાનદાન ઘરની સંધવા વહુ છે.

“સંધવા હોવાથી શું થઈ ગયું ? હું જાણું તો એ તો શું પણ એના બાપ સુદાને ઘસડી આણી શકું તેમ છું,” એમ કહી મોક્ષદાએ બિહારી પાસે જઈને કહ્યું:—“ બાલો ત્હમારી પેલી રસોઇએણ “બાઈ” કયાં છે ? ”

બિહારી:—“ ચાલો હું ત્હમારો ખેતો બેટો કરાવું. તમારે બંને જાણુએ હળીમળીને મ્હારી સલાહ મુજબ મોજથી કામ કર્યા જવું.”

મોક્ષદા:—“ એ બધું કહેવાની ત્હમારે તરફી નહિ ઉઠાવવી પડે. જ્યાં સુધી મ્હારું ચાલશે ત્યાં સુધી તો એ કામ હું બનતી તાકીદે પાર પાડીશ. ”

પ્રતાપ:—“ તો દંતામ પણ તેવુંજ મેળવી શકીશ. ”

પ્રકરણ ૧૭.

લીપણ પ્રતારણા.

Gather ye rose-buds while you may,
Old time is still a-flying,
And this same flower that smiles to-day,
To-morrow will be dying. (Herrick)

બિહારીલાલ અને નનીલાલની સલાહ મુજબ, ખારીલાલ મોક્ષદાની સાથે પોતાનાં ડોશીમાને ગોપાળબાબુને ઘેર લઈ જઈને નોકરી ઉપર રાખી આવ્યો. મોક્ષદાને ઘરના કામકાજ ઉપર રાખવામાં આવી, અને ખારીલાલવાળી ડોશીમાને રસોઇનું કામ ફોંપવામાં આવ્યું. ખારીલાલને ગોપાળચન્દ્રે મોક્ષદા સંબંધી પૂછપરછ કરતાં, એણે તેની સાથે પોતાને સારો પરિચય હોવાનું જણાવ્યું. ગોપાળચન્દ્રે ત્રણ વારીલાલને સારી પેઠું આગળતા હતા, એથી એના વચન પર વિશ્વાસ રાખી, ગોપાળબાબુએ મોક્ષદાને પણ રાખી લીધી. વારીલાલને પણ આ કાર્યમાં સહાય કરવામાં અંગત સ્વાર્થ સમાએલો હતો. બિહારીએ એક ખુબસુરત કન્યા સાથે એનો ઘાટ બેસાડી આપવાની એને લાલચ આપી હતી. એથી પોતાના અંગત સ્વાર્થ આગળ ગોપાળચન્દ્રને આવી વ્યવસ્થાથી લાલ ચરો કે હાનિ, તે વાતને એને જરાપણ ખ્યાલ નહોતો નહિ.

બિહારીલાલ અને નનીલાલ મોક્ષદાને ખારીલાલની સાથે ગોપાળચન્દ્રને ઘેર મોકલી, રસ્તામાં એની વાટ જોતા ઉભા થઈ રહ્યા હતા, એવામાં ખારીલાલ વેલ્લરાજની સ્વારી આવી પહોંચી. એને જોઈને બિહારી બોલી ઉઠ્યો:—“કેમ કાકા ! શું કરી આવ્યા તે તો કહો.”

ખારીલાલ:-“અરે, ત્હમે લોકો અહિમાંજ છો ? સારું થયું; હું ત્હમારે જાણ જતો હતો. કામ તો બરાબર પાર પડ્યું છે, ગોપાળ બાબુને પણ એ બન્ને બાધઓ પસંદ પડી છે. એ સંબંધમાં મ્હને કંઈ ઝાઝી તરફી પડી નથી.”

નનીલાલ:-“એણે કંઈ વાંધા સાંધા નહિ કાઢ્યા ?”

ખારીલાલ:-“ના ના ! વાંધા કાંઈ શું કાઢવના હતા ? એ તો ધણી દિવસથી એક બ્રાહ્મણ રસોઈયેણ તથા એક કામ કરનારી બાઈને માટે મ્હને કશું કરતા હતા. હું પણ બ્રાહ્મણ છું; એ પણ બ્રાહ્મણ છે. મ્હારાં ડાશીમા એને ત્યાં રહેવાથી, એ બહુ રાજ સ્થા છે, અને ત્હમે લોકોએ કહ્યું હતું કે મોક્ષદા પણ બ્રાહ્મણની છોકરી છે, તેથી ત્હમારા કહેવા મુજબ મ્હેં ગોપાળ બાબુને કહી દીધું છે કે હું એને બહુ સારી રીતે ઓળખું છું.”

બિહારી:-“બહુ સારું થયું ! મોક્ષદા બ્રાહ્મણો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ જાતિની છે. અડદહના ગોંસાધયોને ત્યાંની એ છોકરી છે.”

ખારીલાલ:-“સારું લાખ ! ત્હમારા કહેવા પ્રમાણે મ્હેં બધું કામ થયું છે. હવે મ્હારા વેવિશાળની વ્યવસ્થા કરી આપો.”

બિહારી:-“એ તો બધું નક્કી કરી રાખ્યું છે; હમારી તો જેવી વાતો તેવીજ કૃતિ; હમારા બોલતાં વારને કાર્ય આપો આપજ થઈ જાય. કાકા ! હમને અસાધ્ય કશું નથી. પણ જુઓ આજ્ઞાત હજી કાંઈને કહેશો મા, હોં, નહિતર બજા હાથમાં રહેવી નથી”

ખારીલાલ:-“હટ ! ત્હમે મ્હને શું એવો છીછલો સંબંધ છે ધણી માણસોને ખબર પડી જવાથી તો મ્હારો વિવાહ થતો નથી. લાઈ ! ત્હમે મ્હારો જલદી વિવાહનો ઘાટ બેસાડી આપો. અરે ! પિતરોની તૃપ્તિને માટે-પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવા પુરતુંજ આ બધું તોશન કરવું પડે છે. હા, બાપુ ! પણ એકવાર મ્હને કન્યા દેખાડશો તો ખરાને ?

નનીલાલ:-“કેમ નહિ દેખાડીએ ? હમને શું હજી હમારો બેરોસો પડતો નથી ? ચાલો, રસ્તામાં જીલ્લા સ્ટેશન આવી વાતો કરવી એ સલામતી બધું કામ નથી.”

“ચાલો, બાઈ ! એમને કન્યા દેખાડી આવીએ” એમ કહી બિહારી અને નનીલાલ પ્રતાપચન્દ્રના ઉપદેશાનુસાર ખારીલાલને તહેની એક રખાતની પાસે લઈ ગયા. તે બાઈનું નામ હતું સુધામયી. લગભગ પાંચેક વરસ ઉપર પ્રતાપચન્દ્ર એને ઘેરથી એને સુકિતપુર્વક ઉપાડી લાવ્યો હતો. અત્યારે સુધામયીની ઉંમર બાવીસ વર્ષની હતી. તહેની આકૃતિ મનોહર હતી; શરીરનો આંધો બસાઉ હતો. પૂર્ણ ચૌવન-વસ્ત્રમાં પ્રવેશ કર્યાને લીધે તહેનાં અંગ પ્રત્યંગને વિષે રૂપ-લાવણ્યનો બહાર પૂર્ણતયા ખીલી રહ્યા હતા. થોડોક વખત તો પ્રતાપચન્દ્રે તહેની સાથે આનંદ ઉપભોગમાં ચાલ્યો. પરંતુ એ બંને બાઈનું ચારિત્ર્ય અત્યંત કલુષિત હતું; કાંઈ પણ રમણીના પ્રત્યે એનો અનુરાગ ઝાઝો ટકી શકતો નહી. કાંઈ પણ સ્થળે કાંઈ નવફળોવન સંપન્ના સુન્દરીનો પતો લાગ્યો કે તરત તે તહેને હસ્તગત કરવા પાછીની માફક પેસાનો વરસાદ વરસાવી, જળ બળાથી પોતાની પાપ-વાસના પુરી કરતો. એક દિવસ જેના પ્રેમામૃતનું પાન કરી, જેના સર્વસ્વસ્થર મહામૂલ્ય સતીત્વ-રતનનું એ અપહરણ કરતો, તહેનાજ પ્રત્યે થોડા દિવસ વીત્યાબાદ નિર્મમ નિષ્કુર બ્યવહાર રાખીને તહેનાજ પાછો પરિત્યાગ કરતો. પછીથી તે બાઈની એની પાપમયી કૃપાથી વચ્ચિત તેમજ આત્મીય સ્વજનથી અલગ રહીને તીવ્ર શોક સંતાપની ભયંકર જવાળામાં પોતાનું અવશિષ્ટ રહેલું કલંકમય જીવન બતીત કરતી. અમાઉ નિમિત્ત કર્યા પ્રમાણે, ખારીલાલની સાથે પહોંચ્યા બાદ બિહારી તથા નનીલાલે કહ્યું:-“ ધરના મોક્ષ બાજુ મહાશય પણ બેઠા છે ! ચાલો, ફાળ્યા છીએ.”

પ્રતાપ:-“ પધારો, પધારો ! કહો, શી ખબર છે ? ”

બિહારી:-“આમનું નામ - ખારીલાલ - બિખરીનું છે. પણ અમર માણસ છે. મહા કુલીન છે. એ ઉમેશ બેનકુંના પુત્ર, સીતાનાથ બેનકુંના પ્રપૈત્ર અને હરીશ ચેટ્ટીના દેહિય થાય.”

નનીલાલ:-“અને હરમા ગણ્યા પણ ચોક્કસ છે. કવિગણ, ગકટરી, કક્કીસી, એ સર્વમાં એક - સરખી કુશળતા મેળવી છે. એમનાં આપણ વિલક્ષણ જ્ઞાનના પ્રતાપે એમને - બિખરતનની ઉમ્મરિ માને ટાઠટલ મળેલ છે. આમની પાસેના સર્વ પ્રદેશોમાં એમની આણુતરે છે. હમારે એમની સાથે લાંબો પરિચય છે. વળી પાછી, આણી તરફ એક-ધમધોકાર ચાલતી દુકાન પણ છે.”

ખારીલાલ:-“દુકાન તે શું બાઈ! બરાબર સમજાવો. એતો મહાર ઔષધાલય યાને દવાખાનું છે. બરાબર સમજ પાડીતે એકસાથે બેન કરે: ને બાઈ?”

પ્રતાપ:-“એ બધી એકજ વાત છે, જરા ઉમ્મર મોટી જણાય છે, એટલેજ એકમાત્ર દોષ છે.”

બિહારી:-“તે ખાતર આપે ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. સાહેબ લોકો તો ચાળીય-પયાસ વર્ષની ઉમ્મર પહેલાં પરણતાજ નથી. ઉમ્મરમાં શું આવી ગયું? બટક ઉમ્મર અધિક હોવાથી તો એમને સંસારનો વિશેષ અનુભવ થએલો છે. એ દ્રષ્ટિએ પણ એમની લાયકાત કાંઈ થોડી ન કહેવાય. વળી, સ્ત્રીને કેમ હાથેલીમાં નયવવી, તે એમને ઘણું આવડે છે, કેમકે અત્યાર લગીમાં એ વાર પરણેલી જીંદગીનો અનુભવ એમણે લીધેલો છે.”

પ્રતાપ:-“શું એ બાઈડીઓ એમને છે? ત્યારે તો—”

આટલું કહેતામાં તો ખારીલાલે અધવચ એને બોલતો અટકાવીને ખુલાસો કર્યો:-“તે બન્ને મરી ગઇ છે; કાલ જીવતી નથી. પિતરોને પિંડદાન આપવા ખાતર પરણવું પડે છે. બીજું શું?”

બિહારી:-“નહિ, મહાશય! તેની કાંઈ ચિન્તા નહિ; એમની પહેલાંની બાઈડીઓ ગુજરી ગઇ છે.”

ધારીલાલ:-“હા, હા, સમજવો લાઈ! જરાક ખુલોસા પૂર્વક સમજવો.”

પ્રતાપ:-“તો પછી આવા શુભ કાર્યમાં વિલંબ શું મારે? મુંદુંત ક્યારે રાખવું છે?”

બિહારી:-“પહેલાં એ કન્યાને જોવાની આગેશ ધરાવે છે. ત્યારબાદ બીજું બધું ઠીકઠીક કરો.”

પ્રતાપ:-“ઘણું સારું, પણ લાઈ! પહેલેથીજ ત્હમને લોકાને કહી ચુક્યો છું ને, કે કન્યાની ઉમ્મર કાંઈક મોટી થઈ ગયેલી છે.”

બિહારી:-“તેમાં શું થયું? એમના જિવા મારે તો એવડીજ કન્યા જોઈએ.”

ધારીલાલ:-“હા, લાઈ! કેમ બુલી જાઓ છો, ત્હમને પણ કહી ચુક્યોજ છું ને કે કેવળ પિતરોની તૃપ્તિ માટે ફરી પરણવું પડે છે.”

“તે બરાબર છે, સારું, ત્યારે ત્હમે લોકા જરાક બેસો, એટલી વારમાં હું જરા અંદર જઈ આવું છું.” એમ કહીને પ્રતાપચન્દ્ર ત્યાં આગળથી ચાલ્યો ગયો. એના ગયા બાદ ધારીલાલે કહ્યું:- “વાહ! મકાન તો ઘણું રૂપાળું બેસે છે! એમની સાથે ત્હમારે લોકાને ક્યાંથી પીછાણ્યું થયું? એ કન્યા એમની શી સંગી થાય?”

બિહારી:-“તમારે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોની સાથે પરિચય રાખવો પડે છે. એમ જો ન હોય તો, કેવળ ત્હમારા જેવું અફી-ણીઓની સોજત રાખ્યાથી, ત્હમારો દહાડો શો ઉપડવાનો હતો? એ રૂપનગરના વર્તમાન જમીનદાર પ્રતાપચન્દ્રાય છે. ઘણા ઉદાર પુરુષ છે. કન્યા એમની સગપણમાં દુરની સાળી થાય. એમના સસરા મરતાં પહેલાં, કામ યોગ્ય વરની સાથે એને પરણાવવાની સૂચના સહિત એમને સોંપી ગયા છે. એ બીચારા એથી રાત દિવસ તપાસ કર્યા કરતા હતા. સદ્બાગ્યે ત્હમે મ્હને ત્હમારી

પ્રજા જાણવી, જેથી એ બાબતમાં ચોખ્ખા વાતચીત કરીને મડે" બધો ઘાટ બરાબર ઉતાર્યો છે."

નનીલાલ:-“ ચૂપ! હવે એ બધો બકવાટ જવાદે! મોટા બાલુ કન્યાને લઇને અહિંજ આવતા હોય એમ જણાય છે. પ્યારીલાલ કાકા! એકવાર તમારી કાતીલ આંખોને જાગૃત કરજો, કન્યાનું રુખ નીરખવાને.”

કન્યાના આવવાની વાત સાંભળીને પ્યારીલાલ હરખ થેલો થઇને બોલી ઉઠ્યો:-“ ક્યાં છે? ક્યાં છે? કન્યા ક્યાં છે?”

એની આવી રિયતિ જોઇ, બિહારીએ એને હાથ પકડીને બેઠો કર્યો. અને કહ્યું:-“ જરાક ધીરજ રાખો! આમ ઉતાવળા કંઈ થાઓ છો? આવે ત્યારે જોજો.” એ બંને જણા આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા, તેજ સમયે પ્રતાપચંદ્ર ફરવા જવાનું જામ હઇને સુધામયી સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જા કરીને ત્યાં આગળ લઇને આવ્યો, અને કહેવા લાગ્યો:-“ જુઓ, મહારાજ! આ રહી હમારી કન્યા.” એ સાંભળી પ્યારીલાલ સુધામયી છેક પાસે જઇને ઉભો રહ્યો. તથા એની અનુપમ રૂપ-માધુરી જોઈ, ચોક્કિત થઇને બોલી ઉઠ્યો:-“ કન્યા બહુ સુંદર છે; હવે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. કહો જોઇએ, કયો દિવસ તમને નક્કી કરો છો? હર વખત હું હાજર છું.”

સુધામયી એ લોકોને જોઇ, પ્રતાપચંદ્ર ઉપર નારાજ થતો ત્યાં આગળથી સોડીયું વાળીને ઝટ ચાલી ગઈ. પ્રતાપચંદ્ર એની સામે જોઇને હસવા લાગ્યો. બિહારીએ કહ્યું:-“ બસ, ચાલો; આપનું કામ થઈ ગયું. દિવસ નક્કી કરીને હવે હમને ખબર આપશો.”

“એ શું? જરા જલ-પાન લે કરતા જાઓ. મુરતીયાને ગળ્યા મ્હોં કરાખ્યા વગર કાંઈ એમને એમ જવા દેવાય?” એમ કંઈ, બહુ આગ્રહપૂર્વક પ્રતાપચંદ્ર પ્યારીલાલને હાથ પકડીને અંદરના ખંડમાં લઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૮.

સન્દેહ.

*Our doubts are traitors,
And make us lose the good we oft might win.
Shakespeare.*

ખારીલાલનાં ડાથીમાને રસોડું તથા મોક્ષદાને ધરપધેર સોંપીને, ગોપાળબાબુ ધણીજ પ્રસન્ન થયા. મોક્ષદા ધણી ચાલાક હતી. ધરનાં સર્વ કામકાજનો બોલો ઉપાડી લીધાને આજે એને લગભગ ત્રણ માસ થવા આવ્યા હતા. આથી મોહિનીના એનફ ઉપર ચારે હાથ હતા. સુવર્ણા ફોર્મનું એની આગળ એ પેટ ભરીને જીંડું બોલતી, અને એને આપતિ જળમાં કેમ સપડાવવવી તે સાર નવી નવી યુક્તિઓ ચર્ચાતી. મોક્ષદા પણ ગોપાળબાબુ અને ગોવિન્દબાબુની વચ્ચે વિરોધ વધારવાની નિરન્તર ચેષ્ટા કરતી. મોહિની કમલાના ઉપર રાત દિવસ બળ્યાં કરતી. સુવર્ણા ફોર્મ ઉપર પણ એને ઓછો તિરસ્કાર ન હતો; કેમકે એ કમલાના પક્ષની હોષ કમલાનેજ છત્ર છાયા કરતી હતી. અંથી સુવર્ણાને લખડ ધકક લઈ નાંખવા મોક્ષદાને એ વારંવાર ઉશ્કેરતી. એક દિવસ બિહારીના કહેવાથી 'મોક્ષદા કમલા પાસે જતાં, ત્યાં એની સખ્ત ફજેતી થઈ હતી; સુવર્ણા ફોર્મ એ તો એને સ્પષ્ટ બળવી દીધું કે જાણે ચુકે હવેથી ફોર્મ દહાડો આ ધરને ઉભરે પગ મૂકીશ તો તારા બાર વાગી જશે. તે દિવસથી એણે કમલાની આસા તણ દીધી હતી અને ત્યાર પછી કદિ પણ એને ત્યાં ગ મુકવાની એની દિલ્લિખત આવી ન હતી. પરન્તુ ગોપાળબાબુનું

ઘરમાં લગભગ ત્રણ મહિનાથી કામ કરતી હોવાથી, મોહિનીના ઉપર એણે જખરી ભુરંકી નાંખી હતી. કારણ મોહિનીને હવે સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું ન હતું. ગોવિન્દચન્દ્ર માગફત ઓફિસનો સવળો અહેવાલ જાણી ગોપાલબાબુએ ઓફિસને નવ ગજના નમસ્કાર કરી દીધા. ગોવિન્દ બાબુએ મોટા સાહેબને જેમ તેમ સમગ્રવી તહેમની પાસેથી ગોપાળ બાબુની ત્રણ મહિનાની રજા મંજૂર કરાવી હતી. ઓફિસનું સવળું કાર્ય ગોવિન્દ બાબુએ જ ચલાવેલું. ઉપાડી લીધેલું હોવાથી, મોટા સાહેબે એના અનુરોધને એ પ્રમાણે માન આપ્યું હતું. પરંતુ એટલા અદ્ય સમયમાં નો ગોપાળ બાબુએ સર્વ કામ કાળને નિહાંજાવે આપીને એક માત્ર દારૂનું જ દાસત્વ સ્વીકારી લીધું હતું. હવે એનું કશામાં મન લાગતું નહિ. સંસાર સૂખ, બાલ બચ્ચાઓની ચિન્તા-એ કશાનો એમને હવે ખ્યાલ રહ્યા ન હતા. શરાબજ કુક્ત એમનું સર્વસ્વ ચર્ચ પડ્યો હતો. આરંભમાં મોહિનીએ એની એ લત છોડવવા બહુ બહુ પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ એ લાઇ એકના એ ન થયા. મોહિની કોઈ કોમ્પાર એના દારૂના શીશા સંતાડી દેતી. પરંતુ એથીયે કશો શુકરવાર સુધર્યો નહિ. મોહિનીનાં આવાં વર્તનથી, એ તહેના ઉપર નારાજ થઈ, એને ગાળોથી હવેરી કરી મૂકતો. આજે પણ મોહિનીએ એની શરાબની ખોટલ છુપાવી દીધી હતી. ગોપાળ બાબુ કાંઈક કારણ સર બહાર ગયા હતા. તે પાછા ઘેર આવ્યા એટલે શરાબની તલબ થઈ આવતાં પોતાની ખોટલ ખોળવા લાગ્યા. પરંતુ તેના ક્યાંઈ પત્તો ન આવ્યો, એટલે લાઇ સાહેબ હેડાઈ પડ્યા:—“ મોહિની આ વખત પણ પાછી તહે મ્હારી ખોટલ સંતાડી ! લાવ, જલદી લાઇ આવ, નહિ તો જેવા જેવું થશે. ”

મોહિની:—“ ના, અત્યારે શરાબ બરાબ પીવાતો છે નાંહ ! ત્હમણે હરી ફરીને એમાંને એમાંજ ચિત્ત દોડ્યાં કરે છે. ઘરમાં એક પૈસો તો છે નહિ. જે મળે છે તે બધું એ લતમાં ઉઘાડી દોછો

છો. છોકરાં છેવાંને પહેરવાને પૂરતાં કપડાં પણ નથી; ખાવાપીવાનો દાણો દુણી પણ બધો ખલાસ થઈ ગયો છે એ સઘળું લાવવાની વાતતો દૂર રહી, પણ આ તો ‘સુધારનું’ મન ખાવળીએ’ તેમ તેમ રાત દિવસ શરાબજ શરાબ, બીજી કાંઈ વાતજ નહિ ! હમણાં તો ઢીંચીને ગયા હતા ને ?”

ગોપાળ:-“અસ, બહુ થયું, બધું કર ત્હારો આ લાંબોત્તવારો !” હું ટેમ્પરન્સ સોસાઈટીનું લેક્ચર સાંભળવા નથી આવ્યો, સમજી ? ત્હારે જો મ્હારી સાથે રહેવું હોય તો હાજર કર મ્હારી બોટલ હમણાંને હમણાં લાવે. છે કે નહિ, લે બોલ ?”

મોહિની:-“એતો મ્હારા હાથમાંથી પડીને ભાંગી ગઈ, તે હવે શી રીતે લાવું ?”

ગોપાળ:-“ત્યારે મોક્ષદાને એ રૂપીયા આપ; એ એક બોટલ ખરીદી લાવશે.”

મોહિની:-“મોક્ષદા પણ અત્યારે અંદર નથી. રૂપીયા પણ બધા બોર થઈ ગયા છે. મ્હેં તો ત્હમને તે દિવસેજ કહ્યું હતું કે થોડા થોડા પ્રમાણમાં સેવન કર્યાથી થણા દિવસ સુધી પહોંચશે. એ પ્રમાણે કયું હત, તો આજ પૈસાની આમ તાણા તાણ ન થાત. આતો આંદર જવાનું પણ ઉગ્ગરું છે, એટલે રાત દિવસ ઢીંચવા શિવાય બીજું કયું સૂઝતુંજ નથી.”

“મોહિની ! શું હું જાણી જોઈને એ પ્રમાણે કરું છું ? ન થા, ન થા આવી કૂર ન થા. હા, “લુ હુંજ મુખી છું, પામર છું, અધમ છું. ‘ક્ષી બુદ્ધિઃ પ્રજ્યાવહા’ ત્હારી સલાહથી મ્હેં જે અન્યાયી પગલું લયું છે, તેથી મ્હારા અન્તઃકરણમાં અત્યારે પશ્ચાતાપની હોળી સળગી રહી છે. પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય મ્હારા નાના બાઈને ત્હારા કહેવાથી મ્હેં જૂદો કાઢ્યો. સાક્ષાત્ દેવી જેવાં નાનાં બાબી જે લક્ષ્મી સ્વરૂપે આપણા ગૃહ સંસારને ઉજ્જવલ બનાવી

રહ્યાં હત્યાં, ત્હેમનો પણ ત્હેં તિરસ્કાર પૂર્વક પરિત્યાગ કરાવ્યો; સુવર્ણ ફોધ, પદ્મા માશી વગેરેને પણ વગરવોકે ત્હેં તુચ્છકારી કઢાવ્યાં ! મોહિની ! મ્હારાં એ પાપનો બદલો હવે મ્હને મળી રહ્યો છે. એ લોકોને મ્હેં અગ્નિ કરી દીધાં ન હત, તો શરાખ પીને ઘેર આવવાની મ્હારી કદી હિમ્મત ચાલી ન હત. એ લોકોને અગ્નિ કર્યાંથી તો મ્હારી અત્યારે આ અવસ્થા થઈ છે. લોકોને મ્હેં દેખાડતાં લજવાઈ મરું છું. જે ગોવિન્દનું અનિષ્ટ તાકીને, સાહેબની આગળ મ્હેં જુદું સાચું બેરબચું હતું, તેજ ગોવિન્દે અત્યારે હાથની માફક ધાઈ વળીને, સાહેબની પાસે ત્રણ મહિનાની મ્હને ચઢતે પગારે રજા અપાવી છે. ક્યાં મ્હારા હૃદયની દુષ્ટતા અને મર્ડનતા, અને ક્યાં એના ઉદાર હૃદયની સાત્વિકતા અને ગંભીરતા ? મોહિની ! ત્હારી જીવિત્તિએ ચાલી, હું ગરદન મરાયો. આ પશ્ચાત્તાપની ધકધકની આગમાં મ્હાડું પાપી હૃદય ભડકે બળી રહ્યું છે. લાવ, મ્હારી ખોટલ; શરાખ પીધાથી તો મ્હારી તબીયત ચાક થાય છે,” એમ કહી ગોપાળચન્દ્ર જોરથી મોહિનીનો હાથ પકડી લીધો. મોહિનીએ જુરસાબર એનો હાથ તરછોડી કાઢ્યો, અને આંધે જઈને ઉભી રહીને કહ્યું:—“હા, એ તો હું બધી સમજી, પણ ભાઈ મોગ્નજી ઉપર ત્યારે આટલો બધો પ્રેમ ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે જાઓની લપારાં લાભી સાહેબનેજ ત્યાં ! આંદિ શું કરવા રહ્યો છો ?”

એ સાંભળી ગોપાળ બાળુને! મગજ ફાટ્યો અને ત્હેણે કોવ-પૂર્વક કહ્યું:—“ શું ખોલી ? આજકાલ ત્હારી જીભને લગામજ નથી. છેકજ ખડેપી ગઈ છે.” એમ કહીને મોહિનીને જોરથી લાત મારી અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

અત્યાર સુધી મોહિનીએ કદિપણ ધણીના હાથનો માર ખાધો ન હતો, તે આજે માર પડવાથી, એને બહુ લાગી આવ્યું અને મર્માદત થઈને ચિતા કરવા લાગી:—“ શું મ્હેં મ્હારા શરૂર પક્ષના

માણસોને અલગ કરી દીધાં, તે આવે. કડવો અનુભવ લેવાને માટે ? હાય ! એ પણ એક દિવસ હતો, કે પતિદારા મ્હારે સહજ પણ તિરસ્કાર થતો, તો મ્હારાં સાસુજી તથા અન્ય વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, મ્હારે પક્ષ લઇને મ્હારું માન રાખવાનો એમને સદુપદેશ આપતાં; એમને પણ તેઓની શરમ પડતી, મ્હને કાંઇ કહી શકતા નહિ, તે આજે મ્હને માન સુધાં લગાવી દીધી ! હું તો એકલી રહીને બધા પર રોષ અલાવવાની હતી, પણ કરવા ગઇ શું ને થઇ ગયું શું ? હાથનાં કપડાં હૈયે વાગ્યાં ! મોજ માણવાની ઈચ્છાથી અલગ થઈ, તે આ દશામાં સબડવા માટે ! હા, પણ એ બધાંનું કારણ તારાં ભાભીજી છે. છોકરાંઓને મ્હોંડે પણ એનાજ નામની માળા ! મ્હારીજ પ્રભાને મ્હારા કરતાં એની કાકીની પાસે રહેવાનું વધારે ગમે છે. આજે પણ એને મ્હોંચે કાકીમાતાં વખાણ મ્હાતાં ન હતાં. જ્યાં લગી એ ચૂરૂલ જીવતી છે, ત્યાં લગી મ્હારે ભવ સુધરવાનો નથી. માટે એ કકેશનો કાંઈક ઘાટ ઘડાવો જોઈએ.”

મોહિની આ પ્રમાણે વિચાર વમળમાં પડી ગઇ હતી, તે દરમ્યાન મોક્ષદા એની પાસે આવ્યાને કહેવા લાગી:—“ભાભી ! બાબુજીને હમણાંજ દારૂવાળાની દુકાનમાં બેસીને દારૂ પીતા જોયા હતા. શું હજી આવ્યા નથી ?”

મોહિની :—“એની તો વાતજ જવા દે. હમણાં તો એનું કામ બાંકું થયું છે. જુએ છે તો ખરી કે રાત દિવસ એને એકજ ધુન લાગી રહી છે. બસ પી, પી ને પી, ઘરમાં શું થાય છે, શું નહિ તેની તો જરી દરકાર પણ નહિ. મ્હોં એમનો શરાબની બોટલ જીપાવી હતી, તેથી તો—” મોક્ષદાએ એને અધવચ અટકાવીને કહ્યું:—“ભાભી ! ત્હમે બહુ સાફ કયું ! રાત દિવસ દારૂજી પીયાં કરવે, એ કાંઈ સારી વાત છે ? આટલા દિવસ તો મ્હોં

ત્હમને કહ્યું નથી, પણ આજે તો કલ્યાણ વગર નથી રહેવાતું—એ એક વેશ્યાને ઘેર જાય છે. કેવા માણસ છે ! ત્હમારા જેવી સુંદરીને દગો દધને, કાળી કૂબડી વેશ્યાને ત્યાં જાય છે ! કેવા બેકદર અને બેવફા માણસ છે ! ઘરનું ઘેબર છોડીને બહારનાં કુસકાં સંગ્રહે છે. બધા મરદો કાંઈ એવા હોય છે ? પણ આપણા શેઠને કાણુજાણે આ શી—લાત લાગી છે કે ત્હમારા જેવી અપ્સરાનો ત્યાગ કરીને કાળી કૂબડી એક નીચ વેશ્યાની પાછળ આટલાં ઘેઝાં કાઢે છે !”

મોહિની:—“બરાબર છે; એટલા માટેજ આજકાલ એમને મ્હારી બીજકુલ લાગણી કે દરકાર નથી. રાતના મોડા મોડા આવે છે. હા, પણ મોક્ષદા ત્હને એ વાતની ખબર શી રીતે પડી?”

મોક્ષદા:—“અરે ભાભી ! શું કહું ત્હમને ? કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી. તે દિવસે સાંજુકા પહોંરના હાથમાં શરાબની બોટલ સાથે બાણુજીને એક મકાનમાં ધુસતા જોઈને, મ્હારા મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તે દિવસથી મ્હેં એમનો પીછો પકડ્યો છે.

એમની બધી હીનચાલની હું નોંધ રાખું છું. પણ કેમ બોલ્યાં નહિ, ભાભી ! ત્હમારા જેવી સુંદરી ઘેર હોવા છતાં, બાણુજી આમ બારણે બટકે, એ કાંઈ ઓછા દુઃખની વાત છે ?”

મોહિની:—“વાર, મોક્ષદા ! જતા હોયતો જવાદે; એમાં હું શું કરવાની હતી ? આટલી ધમાલ કરીને બધાથી જુદી નીકળી ત્યારે એ પોતેજ આવા થઈ ગયા ! છોકરાં ઢેયાં પણ મુઝાં મ્હારા કરતાં કાઠીની પાસે વધારે રહે છે.”

મોક્ષદા:—“છોકરાંઓની વાત જવા દો; એમનું કાંઈ ધોરણ છે ? એ તો ઘડીમાં અહિં રહે, ને ઘડીમાં ત્યાંયે રહે. પણ બાણુજી નીજ વાત કરેને. ત્હમારે શું આમ ભર જુવાનીમાં લાત જુના બાંધને એશીયાળો અવતાર કાઢવો છે ?”

મોહિનીએ આંસુ લુછતાં લુછતાં જવાય દીધો:—“ શું કરું ? એ મરદ છે, ચાહે તેમ કરી શકે; આપણે રહ્યાં બધરાં માણસ, લાત ભુતા ખાધા વગર બીજો શો ઇલાજ છે ? ”

મોક્ષદા:—“ રાશો નહે, લાભી ! મરદ હોવાથી કાંઈ આકાશના દેવ બની ગયા ? હું ખરું કહું છું કે હું ગરીબ દુઃખી છું તેથી શું થઈ ગયું ? મ્હારા વર જો મ્હારા પ્રત્યે આવું વર્તન રાખતા હન, તો મ્હોં તો કપારનુચે એમને ઝાડું આપી દીધું હન, અને એની જગ્યાએ બીજો ખોળી કાઢ્યો હત.”

મોહિનીએ એ સાંભળીને જરાક મ્હોં મલકાવીને કહ્યું:—“ છર જા જ ઘેલી ! ત્હારા મનથી વર બધા વાટમાં પડ્યા છે, તે જટ કરતો કે બીજો મળી જાય, કેમ ? ”

મોક્ષદા:—“ એમ જોવું છે ? ત્હમરી મચ્છા હોય તો હમણું એક રંગીનો ભુવાન ત્હમરી આગળ લાજર કરી દઉં. ”

મોહિની:—“ વાહ, પણ મોક્ષદા ત્હને એક વાત ખાસ કહેવાની છે. નાની લાભી મ્હારા કરતાંય વધારે દેખાવડાં છે; એનું મ્હોં તો આખો દહાડો શુમાનમાં ને શુમાનમાં. તું એનો ન ઉતારીશ, તો હું ત્હને મોટું નામ આપીશ. ”

મોક્ષદા:—“ એ કામ મ્હારાથી થાય એનું નથી; એનાં ચનેલી વાધેણુને કોણ જણાવ ? બધી ઇચ્છાઓ રાત્રિ દિવસ એના ખડી ચોકી કરે છે. અરે, શું જુ, ત્હમને લાભી સાહેબ ! એક નિવસ એને ઘેર જઈ એની સાથે ગાનગણ વાત કરતી હતી. તેટલામાં ત્હમારું શુભળી કોઈ ખાડિ કરતું કરતાં નાતે આવ્યાં અને મ્હને ધમકાવવા આવ્યાં—“ ઘરમાં હને ડોળાં ડોળાં મીઠા; લાભી સાથે લવાકવા કેવાં કરવાનાં ? નીકળ અંદીરી નાતે મ્હારાથી એના ત્યાં જવાય તેમ છેજ નહિ; હું જાઉં તો મ્હારા બાર વગાડી નાંખે. ”

મોહિની:—“ શું કહે છે ? આટલું બધું અભિમાન ? તહે કાંઈ જવાબ દીધો કે નહિ ? ”

મોક્ષદા:—“ શું જવાબ દઉં ? ભાભી ! હું તો મ્હારે ચૂપચાપ ચાલી આવી. ગમે તેમ, હવે હાથ જોડ એને. પણ એક દિવસ બદલો આપીશ. હા, પણ સાંભળો ! મ્હારે એક વાત કહેવાની છે. હવે તમે કાંઈક સમજણાં થાઓ, તો સારી વાત છે. આવા દારૂ-ડીયા ધણી પાસેથી સુખની આશા છોડી દો; મ્હારા જેવી દાસી છે, પછી તમને શું દુઃખ છે ? તમે આમ ધ્યાધ્યામ માર ખાઓ, એ મ્હારાથી તો ખમાતું નથી. મ્હારી મચ્છા તો એવી ખરી કે તમે મોજમાં અમન અમન કરો. “ મન ચંગા, તો કથરોટમાં ગંગા. ” તે દિવસે ગંગા કિનારા પર રૂપનગરના જમીનદારના છોડરાએ તમને જોયાં હતાં; ને તમારાં રૂપનાં કેટલાં બધાં વખાણુ કરતા હતા ? એ તો એમ પણ કહેતા હતા કે મ્હને જો આવી સ્ત્રી મળી હોય તો હું તો હંમેશાં છાતીપર ને છાતીપરજ રાખું. આંખ આગળથી જરી પણ અળગી ન કરું. ”

મોહિની:—“ ગંગા કિનારે એણે મ્હને ક્યારે જોયું ? ત્હારી જોડે વાત કરવા એ કયાં આવ્યો ? ”

મોક્ષદા:—“ અહણને દિવસે આપણે નાદવા ગયા, ત્યારે એમણે તમને દીઠાં હતાં. મ્હારે એમની સાથે જૂનું એળખાણુ છે; અગાઉ એમને ત્યાં થોડોક વખત મહેં કામ પણ કર્યું હતું. ”

મોહિની:—ત્યારે તો મ્હારા જેવાને માટે ગંગા સ્નાન કરવા જવું પણ યોગ્ય નથી. વખતે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈની નજરે પડાય. કોઈના મનમાં કેવું હોય, તેની શી ખબર ? ”

મોક્ષદાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“ કોઈના મનમાં કાંઈ હોય, તો તેમાં આપણને નુકશાન શું છે ? તમે તે વાતની ચિન્તા ના કરો ! અહા ! પણ પ્રતાપ આણના જેવા ભણા સજ્જનો ભાગ્યેજ મળી

આવે છે. એનું જેવું રૂપ છે, તેવીજ સંપત્તિ છે. બાયડી એકવાર મરી જવા બાદ ફરી એમણે લગ્ન કર્યું નથી. ત્હમને પ્રાપ્ત કરીને એ કેટલા પ્રસન્ન થશે. તેનો ખ્યાલ કરો. ત્હમને સુન્દર અલંકારથી મઢી દેશે. પોતાની વહુની પેઠે રાખશે. એમને કહીને, આપણે નાનાં ભાભીનો ઘાટ ઘડાવીશું. પ્રતાપ બાણુ તો ત્હમારા દાસ થઈને રહે તેવા છે. જરા વિચાર કરો ! એવું અનુપમ સુખ છોડી, ત્હમારે શું આવા દારૂડીયાના હાથનો માર ખાવો ઉચિત છે ? આજ કાલ એમની સ્થિતિ કેવી છે ? ત્હમારા તરફ એ કેટલા બધા બેપરવા બની ગયા છે ? એમાંવી વખતે ખૂનખરાખી થવાનોયે પ્રસંગ ઉભો થાય નહિ તેની શી ખાતરી ? ત્હમે તો મ્હોં વકાસીને એની સાચું જોઈ રહ્યાં છો, અને એ તો પેલી છછુન્દરીની સંગાથે મોજ ઉડાવી રહ્યા છે. પહેલાં એકલું શરાબનુંજ વ્યસન હતું, તેથી ખર્ચ ઝાઝો થતો ન હતો. હવે આ લક્ષ્મી પણ તેમાં ઉમેરાયું, એટલે ત્હમારે કડાકા કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. ”

મોહિનીએ એની વાત ખરી માની, હવેના આરાધ્ય દેવ, પોતાના જીવનના સર્વસ્વ-સાર પરમ ગુરુ પતિ પ્રત્યે સન્દેહ પરવશ થઈ મનમાં તે મનમાં મુંઝાવા લાગીઃ થોડીક વાર પછી મોક્ષદાને સંબોધીને બોલીઃ-“ મોક્ષદા ! તું શું કહી રહી છે ? ત્હારી વાત મદારા સમજવામાં ન આવી, ખરાબર. એ પ્રતાપ બાણુ કેણુ છે ? ”

મોક્ષદાએ સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યુંઃ-“ એ એક મોટા જમીનદાર છે. મહાશ્રીમંત છે, હું ત્હમને એક દિવસ એના બગીચામાં લઈ જઈશ. કેમ રાજુ છો ? ”

મોહિનીઃ-“ એમ તે કાંઈ થઈ શકે ? ”

મોક્ષદા સમજી ગઈ કે, ઔપાધિ ધારેલી જસર હરી શકી છે. એથી વાક્યાડંબર કરી વગરજ એણે ખુલામો કર્યોઃ-“ કેમજ થરો, જુઓ તો ખરાં ! હું તેને મળે જાતી વ્યવસ્થા કરી દારો. બાણુજ

ને કોઈ પણ બ્રહ્મને રાહી રાખીશું; નહિ તો ત્હમે એમને શરાબ પાષ્ટને ચક્રચૂર બનાવી દેજો. ન માંગે તો પણ ગલાસમાં રેડી રેડીને ખૂબ પીવડાવ્યાં કરજો; ખૂબ શરાબ પીને કાંતો એ એમની રાંડને ત્યાં ચાલ્યા જશે, અગર બેહોશ થઈને પડી રહેશે. બેટલામાં આપણે આપણું કામ પાર પાડીને પાછાં ચાલ્યાં આવીશું. ”

એની બનાવટી વાતો આગળ મોહિનીને તેટલી ક્ષણને માટે તો આત્મભાન રહ્યું નહિ. મોક્ષદા આટલાં બધાં ધરાં પરાં કેમ કરે છે, તથા એમ કરવામાં કાંઈક ગુપ્ત હેતુ સમાયેલો હોવો જોઈએ, એવો વિચાર સરખો પણ મોહિનીને તે વખતે સ્ફુર્યો નહિ.

મોહિની એ વખતે પોતાના કુટુંબની એક માત્ર અધિકારિણી હતી. હવે એને કોઈ સલાહ આપનારું પણ રહ્યું ન હતું. હરી હરીને મોક્ષદાનું મ્હોટું જોવાનું રહ્યું હતું. જે કુટુંબમાં મોહિની જેવી ઊંખલ રમણીના હાથમાં સ્વરાજ્યની લગામ છે, ત્યાં મોક્ષદા જેવી કુત્રટાં સ્ત્રીઓ પોતાનું ધાર્મિક કરવામાં ફાવી શકે, એમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી. ગોપાળચન્દ્ર ચિત્તની દુર્ગલતા ને તીર્થ, ભાર્ગવી જૂદા થઈને મોક્ષદા જેવીને આપણે આપવાનું જે વિષ-પીઝ વાળું હતું, તેનું વિષ-મગ્ન ફળ એનેજ બરાબ ખસ્તા કયો વગર રહે ખરું ? કુસંગ એને કપાળે આપણી સન્માજની અને આપણા દેશની કાંઈ એમણી પાપગાદી હતી છે ? પણ હજી આપણે આખંડ કયાં ઉઘાડે છે ? જાતુ વિશેષ ને ગુણવેશનું આપણી આંખનનિતું મૃગ કારણ છે, આપણી નવતંત્રતા નાટકવાનું મુખ્ય કારણ પણ એજ છે. જાતુ ભારતના અભ્યાસથીજ આપણે પરતીનતાની સુંખલામાં જકડાયા, પરંતુ એ વાતના સ્વભાગમાં પણ કેંઈ ખચકાટ કરતું નથી.

પ્રકરણ ૧૯

કોશનાં લગ્ન.

*Love rules the court, the camp, the grove,
And men below, and saints above,
For love is Heaven, and Heaven is love.*

Sir Walter Scott.

ઘડપણમાં ફરી પાણિગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી ખ્યારીલાલ આજ ત્રણ ચાર મહિનાથી બિહારી અને નનીલાલના હાથમાં દોરી સંચાનું પૂતળું બનીને એમના નયબ્યા નાચી રહ્યા છે. એ બન્ને જણાના મ્હોડામાંથી નીકળતા બોલે બોલ એ ઘરડો ધ્રુવક જલબ્દે કરીને ઝીલી લેતો. વિશેષતઃ એ પ્રતાપચંદ્રની રખાત, ખુશ્નુરતીની ખાણુ જેવી સુધામયીને જોઈને મીણુની માફક પીગળી ગયો હતો. અને હેતી સાથે પરણવાની ઇચ્છાથી એ બન્ને દારૂડીયાઓની આટલી ગુલામગીરી ઉઠાવતો હતો. નનીલાલ અને બિહારી સુધામયીના નામ પર એની પાસે પેસા ઓકાવી પારકે પૈસે પરમાનંદ કરતા હતા. આજે પણ એ પ્રમાણે રામ નામે પથર તરાવવાના હેતુથી બિહારી અને નનીલાલ એને એકાન્તમાં લઈ જઈને આડું અવળું સમજાવતા હતા. તે વખતે સંધ્યા કાળ વીતી ચુક્યો હતો.

વસંતનો ધીર સમીર મન્દ મન્દ વાદ્ય રહ્યો હતો. આખો દિવસ આહારાન્વેષણમાં વ્યસ્ત રહી, પથુ પક્ષી સમુદાય પોત પોતાના મુકામ તરફ પાછો ફરતો હતો. કોઈ સ્થળે વૃક્ષશાખા ઉપર બેસી કોકિલ કોકિલાની સાથે સપ્તેમ સંભાષણ કરીને પોતાના કુહુ કુહુ રવથી વનસ્થલીને પ્રતિજ્ઞાનિત કરી રહ્યો હતો. એથી વિશેષ

જનોની વિરહ વેદનામાં વિશેષ ઉમેરો થતો હતો. આકાશમાં જ્યોત્સ્ના સ્મિત કરી રહી હતી. સુનીલ ગગનમાં અસંખ્ય તારા ઝોના ઝુંડથી વીંટળાઈ વળેલા ચન્દ્રમા પોતાના પ્રભુત્વનો પ્રકાશ પાથરી રહ્યા હતા. એ સમયે અંતરના ઉમળકાથી એક પ્રેમ-પૂર્ણ ગીત ગાતી ગાતી મોક્ષદા ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. મોક્ષદાને જોઈને બિહારી એ પ્રીતિ પૂર્ણ ચિન્તે પ્રશ્ન કર્યો:—“અહો ! આજ તો કાંઈ બહુ કળી ખીલી છેને ? કેમ શા સમાચાર છે ?” મોક્ષદાએ એના પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર આપવાને બદલે ફરી એક ગીત ગાવા માંડ્યું. એક વખત મોક્ષદાએ સંગીત વિદ્યામાં ઘણી કુશળતા મેળવી હતી. યૌવનાવસ્થામાં ઘરબહાર તણ, તહેણે એક શ્રીમન્ત શેડીયાની સાથે રહીને ગાવા વગાડવાની તાલીમ લીધી હતી. નારીને ચંચલ બનાવનાર યૌવન ચિરસ્થાયી રહેતું નથી. પવનની લહેરોથી જેના મોજા ઉછળી રહ્યાં છે, એવો સમુદ્ર કિનારા ઉપર આવેલા રેતીના મકાનનું સ્થાયિત્વ જેવું અનિશ્ચિત છે, તેટલુંજ એ ક્ષણભંગુર છે. મોક્ષદા યૌવનમદમાં મત્ત બનીને, જેના આશ્રય નીચે આનંદને કલ્પોલમાં રમમાણુ થઈ રહી હતી, તે સુખના દિવસો એના યૌવનનાં વહી જવાની સાથેજ વહી ગયા. યૌવનથી વંચિત થતાં એના યૌવનના ભોગી પ્રિયતમે એનો પરિત્યાગ કર્યો. જેવી રીતે થાકે તેમજ તરસથી આકુળ વ્યાકુળ બનેલો મુસાફર કાંઈ વિશાળ મેદાનમાં જલાશય જોઈ, ઘણી આતુરતાથી તેમાંહેથી થથેજ જત્રપાન કરીને ચાલ્યો જાય છે અને પછી તે જલાશયની તરફ પાછું ફરીને જોતો નથી; જેમ કાંઈ સુવિસ્તીર્ણ સરોવરને વિષે સુંદર કમલિની ખીલતાં, મધુલોભથી મત્ત થઈને અસંખ્ય મધુકરો તહેની છાતી, જાંખ, મુખ વગેરે સ્થળ પર બેસી, તહેની આસ પાસ ગુંબારવ કરતા કરતા મધુરસ પાત કરીને બિડી જાય છે, અને ફરી પાછા તહેનાં અર્પે કદી ફરિપાત સરખો કરતા નથી; એ પ્રમાણે કાંઈ

અનુષ્ઠ અંગીયાને વિષે ખીલેલા ગુલાબનીં મન પ્રાણ વિમોહિત કરનારી સુગન્ધથી આકર્ષાઈને ત્હેને વ્રક્ષ પરથી તોડી લઈને ચાલ્યા જાય છે, તથા કુસુમ-શૂન્ય વૃક્ષના પ્રત્યે નજર સરખી નાંખતો નથી; તેજ પ્રમાણે મોક્ષદાના પેલા શ્રીમંત પ્રિયતમે ત્હેનાં વૈવન-સ્વરૂપની માધુરીનો યથેષ્ટ ઉપભોગ કરીને ત્હેને તજ દીધી હતી. મોક્ષદાએ બીજીવારનું ગીત સમાપ્ત કરીને કહ્યું:—“કમ લાઈ બિહારી ! ગાયન સાંભળીને નારાજ તો થયા નથીને ?”

બિહારી:—“અરે વાહ ! ત્હમે તો મ્હારા માથાના મુગટ છો; ત્હમારા ઉપર કાંઈ નારાજ થવાય ? એ વાત જવાહો, હવે આપણું કામ ક્યાં લગી આવી પહોંચ્યું છે, તે કહો, એટલે બસ ખલાસ ખુશી ખુશી.”

મોક્ષદા:—“એમાં કંટવા જેવું રાખ્યુંજ નથી, કામ ફતેહ કર્યું છે, પણ લાઈ ! મહેનત બહુ પડી છે, હોં !”

નનીલાલ:—“વાહ, બીબી જનન ! ત્હમે તો હમારી સિધ્ધેશ્વરી દેરી છો. આવા કામની પુરી માહિતગાર, મહા ચાલાક છો. પણ શી ચુકિત કામે લગાડી છે તથા તેને પહોંચી વળવા આપણે શું શું કરવું પડશે, તે તો કહો.”

મોક્ષદા:—“હવે કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી, કાલે એને બગીચામાં લઈ જવાની છું. સમજારી પટ્ટાવીને મહા કથાવટે એને રાજ કરી છે. થોડાં ઘણાં ઘરેણાં પણ આપ્યાં છે, હવે ક્યાં છટકવાની હતી ? હા, પણ ત્હમે લોકો ગોપાળબાણને ગમે તેમ કરીને રોકી રાખજો. તેમ કરશો નહિ, તો બધો ઘાટ બગડી જશે. હું ત્હમને એ ખબર આપવાનેજ આવી છું.”

બિહારી:—“બહુ સારું ! હમે લોકો ગોપાળબાણને રોકી સખીશું. હમે પાછી એની સથે જાડ મેંત્રી કરી દીધી છે. અત્યારે એ હમારા દીધજન દોસ્ત બની ગયા છે.”

“ વાર હું પ્રતાપજાનુને ખબર આપીને એમની પાસેથી ઇનામની જોગવાઈ કરું. જુઓ ! આપણા છુટ્ટા કવિરાજ પણ આવી પહોંચ્યા. હું હવે જાઉં છું. મહેને અંહી આવેલી જોધને, એમને નકાઓ શક પડશે. એમ કહી મોક્ષદા ત્યાં આગળથી ચાલી ગઈ. ત્યારબાદ નનીલાલે કહ્યું:—“ ચાલો, હવે કામ પાર પડવાની કાંઈક આશા રહે છે; પ્રતાપ જાણુ પાસેથી ભારે રકમ વસુલ કરવાની છે, અને ખારીલાલ તો આપશેજ, તેમાં શક જેવું કાંઈ નથી. ”

નનીલાલની વાત સાંભળી, ખીહારીએ ત્હને ચૂપ રહેવા સૂચવી કાંઈક આગળ વધીને ખારીલાલનો હાથ પકડી લીધો, અને ત્હને એકાન્ત સ્થળમાં દોરી લઈ ગયો. ત્યાં આગળ બંને જણા આવી પહોંચ્યા એટલે, ખારીલાલે પૂછ્યું:—“ કેમ ભાઈ ! લગ્નની તૈયારી ક્યાં લગી આવી પહોંચી છે ? હવે એમાં વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. ‘જુમલ્લય શોભન્, અજુમલ્લય કાલ હરગમ્’ આવા શુભ કાર્યમાં વળી ટીક કેવી ? ગમે તેમ કરી, એક દિવસ નક્કી કરી દો; પિતરોને તૃપ્ત કરવાની વ્યવસ્થા થઈ જાય, એટલે મહારા જીવને નીરાંત થાય. ”

ખીહારી:—“ મહેં તો ત્હમને ક્યારનો ખુલાસો કરી દીધેલોજ છે, કે આ વખત રોકડા બસો રૂપીયા હાથ ખર્ચને માટે લીધા વગર કન્યા લગ્નની વાત કરવાની નથી. કન્યાના બનેલીને જો કે એ વાતની ખબર નથી. એ તો ત્હમને કન્યાના અંગ ઉપર જે ધરેણું છે, તે સંત્રાણાં કન્યા દાનમાં આપી દેવાના છે. પરંતુ લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવા સારું ત્હમારે કન્યાને ખુશખબતીના એટલા બસો રૂપીયા તો આપવા પડશે. તોજ કન્યા પરણવાની ત્હમારી સાથે હા પાડે તેમ છે; ત્હમે બેરાંબોની હઠ તો જાણી છોજ. ”

ખારીલાલ:—“ અરે ભાઈ ! એ હઠ તો મહા ભયંકર, ન પહોંચી વળાય તેવીજે ! અગાઉ મહેં બે વાર લગ્ન કરીધાં હતાં, પણ તે વખતે તો કાંઈએ રૂપીયાની માંગણી કરી ન હતી. આ ત્હમે શું

તોય મારો છો ? બાપ ! આ તો મ્હારે ન છૂટકાનું પરણવાનું છે, મોજ મળતે ખાતર લગ્ન કરવાનાં નથી; કેવળ પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવા પૂરતોજ શ્રમ લેવો પડે છે. ”

નનોલાલ:-“ એ લગ્ન અને આ લગ્નમાં જમીન-આસમાનનો ફરક છે. તે વખતે તો ત્હમારામાં રૂપ, યૌવન, શક્તિ, સામર્થ્ય એ કશાની ઉણપ ન હતી; અને અત્યારે તો કાળાનાં ઘોળાં થયાં છે. આમ આકૃત છે, બાપુ ! મામલો ગંભીર છે. મુ’જે મ્હોંડે હા લણી દેવામાં સાર છે, નહિ તો પછી લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવી હોય, ત્યારે મ્હોં ઘોવા જવા જેવું થશે. વિચાર કરવા જેવું કામ છે, આપણે તો ખરી કહેવાના. ”

બિદારી:-“ પણ એમાં ત્હમને હરકત જેવું શું છે ? પરણતા પહેલાં તો વળી થોડો ઘણો ખર્ચ કરવો પડે. ‘ પરણી બેઠો પાટ, પછી ત્હને શી ઉચાટ ? ’ પછી ત્હમારી પાસે કાણુ માંગવાનું છે ? ત્હમે પણ એક મોટા માણસ બની જશો. ”

ખારીલાલ:-“ વાહ, ત્યારે ત્હમે લોકો એમજ કહો છો તો ત્હમણું આ પચાસ રૂપીયા લ્યો. વંદારેની હાલમાં સવડ નથી; બે દિવસ પછી આપીશ. અહા બાપ ! શું કરીએ ? પિતરોને ઠારવા (નહિ કે ઠાર કરવા) ખાતર મ્હારે આમ ખળકાળું ખર્ચ કરવો પડે છે. ”

બિદારીએ આતુરતાથી તે રૂપીયા લઇને કહ્યું:-“ એ તો યોગ્યજ છે. પરંતુ વિના ત્હમારો સંસાર કેવી રીતે ચાલવાનો હતો ? “ સ્ત્રી વિના કહેવાય સૂતો સંસાર; રહે પડ્યું પાછળ તે પિત્રાઈ ખાય. ” ત્હમને કશલી પાણી કોણુ પાશે, બાયડી વગર ? ત્હમે થાક્યા પાક્યા આવ્યા હશે, તેવા વખતે શરીર ઉપર બાયડી શિવાય બીજા કોનાથી હાથ ફેરવી શકાવાનો હતો ? ‘ લલાટે રાખ હસ્ત ત્હારો, પછી આ તાવ પણ ખારો; ’ ખરી વાત છે કે નહિ, બાપ ? ”

ખારીલાલ:-“ જીવતા રહેજો; પરમાત્મા તમારું કલ્યાણ કરશે. બાઈ! તમને મારો કેસ બરાબર સમજ્યા છે. તમને તો મારા વૈદના પણ આપાદ વૈદ નીકળ્યા! મહોક્ષાવાળા લુગ્યા છે, આમાંનું કશું સમજતા છે નહિ, ને કેવળ મારી નિન્દાજ કર્યાં કરે છે. ”

બિહારી:-“ ભૂલે ચૂકે પણ તમને કદી એ લોકોને આ વાત કહેશો નહિ; નહિ તો બધી બાજી બગડી જશે. એ અદેખા લોકો આપણું કામ ચહેરી નાંખશે. ગોપાળ બાબુએ મારા અગાઉના અપરાધને માટે મને ક્ષમા બક્ષી છે. તે દિવસે હમારી સાથે એસીને એમણે શરબ પણ પીધા હતા. હમે લોકોએ બહુ કાલાવાસ કરીને હમારા પહેલાંના કસુરની માફી મેળવી લીધી છે. ”

ખારીલાલ:-“ મહેં પણ એની આગળ તમારી બહુ સીકારસ કરી હતી; એમણે પણ ગંધ ગુજરી વીસરી જવા જણાવ્યું હતું. મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યારે એ તમારા ઉપર નારાજ નથી. હવે તમારે એમની સાથે સારો બનાવ રહેશે. એ પણ સખ્ત દાડીયા બની ગયા છે. કાલે રાત્રે ખૂબ પીને મુડદાની માફક પડી રહ્યા હતા. એ વખતે ચોર એના ઘરમાં ઘુસીને ઘરેણાં, રોકડા રૂપિયા વગેરે જે હાથમાં આવ્યું તે એની ગફલતીનો લાલ લઈને ચોરી ગયા. અત્યારે એ શોકના ઉન્માદમાં હેયાસૂના બની ગયા છે, અને ગમ-ગીની ઘટાડવા રાત દિવસ ઉપરા ચાપરી ગલાસ પર ગલાસ ઉડાવ્યા બન્યા છે. ”

બિહારી:-“ એમ ? ત્યારે તો ચાલો; આપણે એકવાર એમને મળી આવીએ. કમ્મને પણ રૂપિયા આપવના છે; તમારો આ લાભ જાણી કઈ જાણુ તો મારો પુત્રકલ્પે આમ. ”

ધ્યારીલાલ:-“હા, ભાઈ! કૃપા કરી જેમ બને તેમ જલદીજી મુદૂર્ત લેવડાવજો; મહારો જીવ એ કન્યામાં ભરાયો છે; ઇલાખાના માં એકલા બેસી રહેવા છતાં, આંખ આગળ એનીને એનીજ ભૂતિ રમ્યાં કરે છે.”

બિહારી:-“એ તો કુદરતીજ છે, એમ ન હોય તો નવાઈ જેવું કહેવાય. જેવું અહોભાગ્ય હોય, ત્હેનેજ એવી કન્યા મળી શકે. ગમે તેમ, પણ ત્હમે ભાગ્યશાળી તો ખરા.”

ધ્યારીલાલ:-“એમાં દેવી સંકેત છે, બિહારી! પરમાત્માનીજ મજ્જા એવી હશે. હા! હવે પિતૃઋણમાંથી હું છુટો થઈ શકીશ ખરો!”

બીહારી:-“ખરું છે. હવે ગોપાળ બાબુને મળીને કાલની ચોરીના સમાચાર લઈ આવું.”

“હા, હા, સારી વાત છે;” એમ કહી નનીલાલ, ધ્યારીલાલને લઈને, બિહારી સાથે ત્યાંથી અન્ય રથજો કુચ કરી ગયો. વાંચકાને કહેવું નહિ પડે, કે ધ્યારીલાલ પાસેથી લીધેલા બધા રૂપીયા, એ બન્ને ગોડીયા મળીને હજમ કરી ગયા. લોભીયા આગળ ધૂતારદ કદી ભૂખે મરતા સાંભળ્યા છે ?

પ્રકરણ ૨૦

તમે કોણ છો ?

'Tis the divinity that stirs within us,
'Tis heaven itself that points out an hereafter,
And intimates eternity to man. Addison.

“હવે બાબુજી ! આપ પેન્નાડોસાનાં લગ્ન કરાવી આપો તો સાઈં થાય, નહિતર ગોપાળબાબુની પાસે જઈને આપણી કાંઈ વાત બાબી દેશે, નો પછી આપણું કામ બધું બગડી જશે.”

“પરણાવી દેવામાં વાર કેટલી લાગવાની હતી ? આજે મન પર લીધું હોય, તો કાલે લગ્ન ! સુધામયીને મહેં એકવાર એ સંબંધી સૂચના તો કરી હતી; પણ એ કાંઈ એમ વગર મહેનતે કબૂલ થાય તેવી નથી, છળથી, બળથી કે કળથી ગમે તેમ કરીને એને પરણવાની ફરજ પાડવી પડવાની. પણ એને માટે, મોક્ષદા ! તું ચિન્તા કરીશ નહિ; તહે પેલીને ઘરેણાં પછી આપ્યાં કે નહિ ? હવે એ રાજ થઈ દશે.”

“હાજી. આજે તું એને આપના બગીચામાં લઈ આવીશ. આપ ત્યાં આગળ હાજર રહેજો.”

“બહુ સાઈં; હવે મ્હારા જીવને નીરાંત થઈ. આજે એક વખત એ અહીં આવી ગઈ એટલે પછી સદાને માટે મ્હારીજ થઈ જવાની. સુધામયીને સમજાવી પટ્ટાવીને પ્યારીલાલની પ્યારી બનાવી કંઈથું. ગોપાળબાબુની સ્ત્રીનું નામ શું છે ?”

“મોહિની ! અરે, જેવું મોહિની નામ છે, તેવી એની મૂર્તિ પણ મનમોહિની છે ! એને જોઈને, આપ સુધામયીને જરૂર લુલી જશો.” પ્રતાપચન્દ્રની મેડીમાં આ પ્રમાણે મોહદાની મસલત ચાલી રહી હતી, તે સમયે બિહારીની સ્વારી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. એને જોઈ, પ્રતાપચન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ ! શું ખબર લાવ્યા છે ? ગોપાળબાણુને ક્યાં રોકી રાખવાનું નક્કી કર્યું તે તો કહેા.”

બિહારી:—“ એને પેલી કુમુદિનીને ઘેર બેસાડી આવ્યો છું. નનીલાલ એની જોડે છે. પહેલાં તો એ વેશ્યાને ત્યાં જવા ના પાડતો હતો. મ્હને સારી પેઠે ખબર હતી, કે શ્યામબાણુના બન્ને દીકરા લલા માણુસ છે. પરન્તુ એમના મરણ બાદ કાણુ જાણે કેમ ગોપાળબાણુ અવજો રસ્તે ચઢી ગયો. મોટી તોફારી મળી એટલે ગર્વથી કુલાઈને છાનાં છુપાં શરાબ પીવાનું એમણે શરૂ કર્યું. તેથી એમની અત્યારે આ દશા છે. નાનો ભાઈ અલબત્ત રસ્તાસર છે; તંબાકુ સરખો તે પીતો નથી. એને જૂદા કાઠીને ગોપાળ ખરાબ ખસ્તા થઈ ગયો. ગોપાળને મ્હું અત્યારે ત્યાં મોકલી આવ્યો છે. તેડી લાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું; ત્રણ વાગવા આવ્યા છે.”

પ્રતાપ:—“હા, ભાઈ ! એ ખરું કહે છે. શું જ એકલો બસ થશે ? જરૂર હોય, તો થોડાક રૂપીયા પણ સાથે રાખો.”

બિહારી:—“હાજી, થોડાક રૂપીયા હોય, તો હીક પડે.”

પ્રતાપ:—“તો શરમાવો છો શા સાર ? આ હંસ વોમ રૂપીયાની નોટ વટાવતો તે દાંડ ખર્ચી શકે પડે, તે કરવું.”

બિહારી:—“જી, હાજી ગિરેષ હોય. તો હીક પડે એમ છે. આટલા વીસ રૂપીયા તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબનેજ આપવા પડશે; એને તોલણથી મેરાનું મોઢું પુરવું, કે કેમ તે પણ એક સવાલ છે.”

પ્રતાપ:—“ઘણું સારું, આ વહારી વાંદળાની નાવી હોય, ને દશ દશ રૂપીયાની દશ નોટ કાઢો. કદાચ ત્યારે ખર્ચ કરવાની

જરૂર પડે તો ખપ લાગે. અને એ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તો મહારા
એળખીતા માણસ છે; વધારે કાંઈ માગશે, તો પાછળથી અપાશે.”

ગિહારીએ એની આજ્ઞા મુજબ કાર્ય કરીને કહ્યું:—“જી, હા;
એ તો સત્ય છે; શરતપાણી નામના એક નવા ઇન્સ્પેક્ટર નીમાઈને
આવ્યા છે. તે ઘણા કડક મિનસી ને વિચિત્ર સ્વભાવના માણસ છે.”

પ્રતાપ:—“ભલેને તે ગમે તેવા હોય, તેમાં આપણે શું ? સો
બસો રૂપિયા લજવા પડશે વળી. બીજું શું ? પોલીસ લોકોની
પોલીસી મ્હને અનુભવી નથી. એ લોકોનું મ્હોં જરા મોટું હોય
છે, તે પૂરવું જોઈએ ખરું. અને એ તો કુદરતીજ છે કે “જો હાથ
કરીએ પોલા, તો કામ કરે ગોલા.”

ગિહારી:—“પણ સાંભળ્યું છે ને કે એમની આગળ કાઈની
લખ્ખન છપ્પન ચાલતી નથી. એથી તો સાંભળવા પ્રમાણે ઉત્તર
એ નારાજ થાય છે, અને ભાઈ હમે લોકો તો એમના હાથનો
સ્વાદ ચાખીતો આવેલા છીએ; ને દિવસે હનને બન્નેને જોલમાં
સુદ્ધાં મોકલવાની તૈયારી કરી હતી; ગોવિન્દના ફેલેવાથી જેમ તેમ
છુટા થયા. કાલીચરણપાણી સળ ઇન્સ્પેક્ટર છે ખરા, પરંતુ શરત
પાણીની આગળ એમનું કશું ચાલતું નથી.”

પ્રતાપ:—“એનો પણ ઇન્કાર કરી લઈશું; એ ખાતર ત્હમે
જરા પણ મુંઝારો નહિ. ત્હમે એકવાર ત્યાં ઉપડો. સંધ્યાકાળ
વીસા બાદ, મ્હને બગીચામાં મગજો.”

‘જેવી આજ્ઞા’ કહી, ગિહારીને ત્યાં આગળથી ચાલી જતો
જોઈ, મોક્ષદાએ કહ્યું:—“આટલું બ્યાનમાં રાખજો કે ગોવિન્દપાણીને
આ વાતની જરાપણ ગંધ ન જવી જોઈએ. એ જો આવી
પહોંચશે, તો બધું કશું કારણ્ય ધૂળમાં મળી જશે.”

ગિહારી:—“અરે નહિ; કાંઈ ખરચું છે કે શું ? એને તો
એકદિવસ સાંજ સુધી રોકાવાનું થાય છે. શનિવારે રાખ્યાકાળ

પછી થેર આવશે. આજે ગુરુવાર છે, એના આવતા પહેલાંજ હમે હમારું કામ ખલાસ કરીશું. તે ખાતર કાંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. અને આવીને પણ શું ધાડ મારવાના હતા ? એ બન્ને ભાઈઓમાં પરસ્પર બનાવ ક્યાં છે ? ગોપાળ આબુના ઉપર આદત આવી પડી નહીં, ઓછુંજ એને રહ્યું આવે એમ છે ?”

મોક્ષદા:—“હા, ખરું કહો છો. ઠીક. ત્યારે અત્યારે તો હું જાઉં છું; સમીસાંજ પછી હું એને મ્હારી સાથે તેડી લાવીશ.”

પ્રતાપ:—“ત્યારે સાંજને વખતે ત્હમે બધા હોંશીયારીમાં રહેજો. પેલી નાચનારીઓ આવી છે ?”

ખિહારી:—“જી, હા; હું એ લોકોને બગીચા પાસેના ઓરડામાં બેસાડી આવ્યો છું, આપ એકવાર ત્યાં આગળ જઈ આવો તો ખરા.”

પ્રતાપ:—“નહિ. નહિ; અત્યારે જવું ઠીક નથી. સમી સાંજેજ જમશિ.”

“એજ ઠીક છે” એમ કહેતાં કહેતાં મોક્ષદા તથા ખિહારી ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા ત્યારબાદ પ્રતાપચન્દ્ર ત્યાંથી જેવો બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો, તેજ વખતે ફાંફળી ફાંફળી સુધામયી ત્યાં આગળ આવીને એને પગે પડી અને કહેવા લાગી:—“આપ આ શાનો પ્રયત્ન કરો રહ્યા છો ? મ્હેં ત્હમારી સર્વની વાતો સાંભળી છે. મ્હારી આપને એટલીજ પ્રાર્થના છે, કે આપ આ પાપ-કાર્યમાં હાથ નાંખશો નહિ.”

એને ત્યાં આવેલી જોઈ, પ્રતાપચન્દ્રે જરા કંપિત સ્વરે કહ્યું:—“સાંભળી. તો ધણું સારું થયું. મ્હારે ત્હમને એ વાતનો સ્પષ્ટતાથી ખુલાસો કરવાનોજ હતો. બોલો, ત્યારે હવે ત્હમારો શો વિચાર છે ? ખ્યારીલાલની સાથે પરણવું છે કે નહિ ?”

સુધામયીએ કાંઈક આશ્ચર્યચક્રિત મુખમુદ્રાથી પ્રશ્ન કર્યો:—“શું કહો છો ? પરણનાવું ! કોની સાથે ? ખ્યારીલાલની સાથે ? તે શું ?”

પ્રતાપ:-“ત્યારે શું સાંભળ્યું? મ્હારે કપાળ ? તે દિવસ જો પેલે દોસો ત્હને જોઈ ગયો છે, ત્હેની સાથે હું ત્હને પરણાવવા માંગુ છું. ત્હારી સાથે લગ્ન કરવાને એ પ્રાણ પંજાડી રહ્યો છે. એ વાત એક દિવસ ત્હને હું કરી ચૂક્યો છું; તે વખતે તું ‘સસ્સેકા તીન પાંઉ’ કરતી હતી. તો સાંભળ ! હવે કહું છું તે. ત્હારે એની સાથે સ્વયંવર કરીને એની ગૃહિણી બનવું પડશે.”

સુધામયી:-“ કેમ ? ત્હમને કોઈ નવી ગૃહિણી પ્રાપ્ત થઈ હશે !”

પ્રતાપ:-“ હા, ત્હેં એ વાત સાંભળી હોય તો સારું જ થયું.”
મ્હારે વધારે સમજ પાડવી નહિ પડે. મ્હારું કહેવાનું બસ આટલું જ છે; પ્યારીલાલનાં પ્યારી બની જાઓ. ”

એ સાંભળીને સુધામયી કાંઈક આઘી ખસીને બોલી:-“ જમીન-દાર મહાશય ! ત્હમે શું મ્હને નીચ સામાન્ય કુલટા સમજે છે ? નહિ મહાશયજી ! હું એવી નીચ નથી. ત્હમે ફેટલી ફેટલી યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને મ્હને અંદી લઈ આવ્યા છો ! હવે હું કેમ જાઉં ?”

પ્રતાપ:-“ હું ત્હને લઈ આવ્યો છું. તેથીજ પ્યારીલાલની સાથે ત્હને પરણાવવાનું મ્હેં નક્કી કર્યું છે. ત્યાં તું મોજમાં રહી શકીશ. ”

સુધામયી:-“ ના, હું ગૃહસ્થની છોકરી છું. કાળી સમજને લીધે બોળવામને અંદી આવી છું. અત્યારે ત્હમેજ સર્વવ્યં છે. બચપણમાં માબાપે મ્હને લગ્નનાં વાંચનાં શીખવ્યાં હતું, સારે મેર મ્હારું લગ્ન કર્યું હતું. પરંતુ મ્હારા કમનસીબ, પરાળી તેજ વરસે હું વિધવા થયો. સ્વામીનું સુખ તે શું હશે. તની મને કદી ગમ પડી ન હતી મ્હારા સ્વામીના ગરબ થયા બાદ મ્હારા સાચુ સસરાએ મ્હને પોતાને ત્યાંથી કાઢી મૂકી. ત્યાર બાદ હું એક આઘેની માસીને ત્યાં જઈને રહી. ત્હમેજ ત્યાંથી મ્હને અંદી નસાડી લાવ્યા છો. હવે ત્હમે મને ફરી પાછા ના નસાડો; મ્હારી આગળ એ પ્યારીલાલનું નામ દેશો નહિ. ”

પ્રતાપચન્દ્રે કોપથી કાંઈતાં કહ્યું નથી. “ અત્યારે મ્હારે ત્હારા પૂર્વ પરિચયનું કામ નથી. મ્હારું કહ્યું માનીને એની સામે પસંદી ના. મ્હેં જે લુગડાં ધરેણું ત્હને લઈ આપ્યાં છે, તે બધાં ત્હારી જોડે લઈ જાજે. રાજી ખુશીથી કમ્પૂત્ર નહિ થાય, તો એક પાઈ, પણ આપીશ નહિ. ”

સુધામયી:-“ નથી જોઈતાં મ્હારે તમારાં ધરેણું; ત્હમેજ રાખજે ત્હમારી પાસે. દયા લાવી, આપના ચરણની દાસી તરીકે રહેવા દો. ત્હમારે મ્હારી જગ્યાએ બીજી કોઈ લાવવી હોય, તો ખુશીથી લાવો. હું હસ્થની દીકરી છું; કાંઈ રસ્તાની રખડતી રાંડ નથી. મ્હારે ઝાઝાં સગાં વહાલાં નથી. જે છે, ત્હમની પાસે જતાં મ્હારો ટાંડીયો ઉપડતો નથી. મ્હારે લીરે જેમનાં કુળને કલંક લાગ્યું છે, ત્હમને આ મુખ મ્હારાથી દેખાડી શકાય તેમ છે નહિ. ”

પ્રતાપ:-“ સમજ્યો, એ તો તું પાંચરી રહીને માનવાની નથી. આપી દે મ્હારા આપેલા બધા દાગીના; હું આજથી ત્હને અંદીથી વિદાય કરું છું. ”

સુધામયીએ પોતાનાં શરીર ઉપરનાં બધાં ધરેણું ઉતારીને પ્રતાપની સામે ધરીને કહ્યું:-“ આ લ્યો ત્હમારાં ધરેણું; નથી જોઈતાં મ્હારે એ ધરેણું. પ્રતાપ ! ત્હમે કેવું કેવું કહ્યું મ્હને અંદી લઈ આવ્યા હતા ? હવે મ્હારી દુર્દશા કરવા માંગો છો ! ત્હમારા તે વખતના બોધનું છેજ વિસ્મરણ થઈ ગયું છે, કેમ ?

પ્રતાપચન્દ્રે ધરેણું હાથમાં લેતાં લેતાં પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:-“ ચાલી ના ! હવે હું ખારીલાલની વાત ત્હારી આગળ નહિ કરું. ત્હારી ઇચ્છા હોય, તો હજી પણ વખત વહી ગયો નથી. આટલા દિવસ મ્હારી પાસે રહેવા છતાં તું હજી મ્હારા સ્વભાવથી વાકેફ થઈ નથી. ” સુધામયી આ વખત જાણેલી ન. ગણુની વક્ક ગઈ ના કરી ઉડી.

“બાળખ્યા છે ત્હમને અતે ત્હમારા ક્વજાબને. ત્હમે મોર, કીચ-કારક, ગરીબની ગરદન કાપનારા, નીચ અને નરકમા કીડા છો.”

પ્રતાપ—“શું હું કીચકારો? મ્હારા અમથી પોષાઈને મ્હારી સામે નીમકહરામ થઈ, અન્નદાતાને ગાળ દે છે? જા, આજથી ત્હારું મ્હોં હું કદી પણ જોવા માંગતો નથી. દુર થા. આજથી સુંદરીત્રિષ્ટા મોહિની મ્હારા પ્રેમનું પાત્ર બનશે; એનીજ રૂપ-સુધાનું પાન કરીને હવે હું કૃતાર્થ થઈશ.”

સુધામયી—“ત્હમારા જેવા લંપટના કુંદમાં ફસાઈ, પોતાના જીવનનું અમહત્વન સતીત્વ રત્ન જે ગુમાવશે, ત્હેનું આવી બન્યુંજ સમજવું. હશે કાંઈ અનાથ દુઃખી અમળા બાપડી, તેથીજ પેટને ખાર પરવશ બનીને ત્હમારે બારણે ચઢતી હશે.”

પ્રતાપ—“આ વખતનો સિકાર ત્હારા જેવી અનાથ વિધવા નથી, સુધામયી! પેલા મોહલ્લાના શ્યામ સુંદર બાલુના પુત્ર ગોપાળચન્દ્રની સંધવા સ્ત્રી, મોહિની છે.”

આશ્ચર્ય પામી સુધામયીએ પ્રશ્ન્યુઃ—“શું કહ્યું? શ્યામસુંદર બાલુના પુત્ર ગોપાળચન્દ્રની સ્ત્રી મોહિની?”

પ્રતાપ—“હા, તું એને આજખતી હોય એમ લાગે છે.”

સુધામયી—“ત્હમારે પગે પડું છું; આ કામમાંથી હાથ ઉઠાવી લો, એ ઘણા ભગ્ના માણસ છે. અત્યારે પણ એમના નાનાજાઈ ગોવિંદ બાલુ મ્હારી માશીને ઘણી સારી સહાયતા કરી રહ્યા છે. ત્હમે એમના નિષ્કલંક કુળને એમ ના લગાડો. ત્હમારું આવું ભયંકર પાપ ઇશ્વર સહન નહિ કરે.”

પ્રતાપે આ વખત કાંઈક હસીને ઉત્તર આપ્યો—“હા, સુધામયી! ત્હમારા એજ ગોપાળબાલુ છે. સમજી? પ્રતાપલાલને જેવો તેવો માણસ ના જાણતી. કેમ, હવે તો ખારીલાલની સાથે લગ્ન કરીશને?”

સુધામથી:—“ પ્રતાપ ! પ્રતાપ ! હું સહાય સંપત્તિ હીન અબળા છું. ત્હમારા ફંદમાં ફસાઈ મ્હેં કુલ મર્યાદાનો ત્યાગ કર્યો છે, પરંતુ હું સામાન્ય કુલટા જેવી નથી. હું ત્હમને ચાહું છું, તેથીજ ત્હમને આવા અધમ નિષ્ઠુર કાર્યમાંથી હાથ ખેંચી લેવા વીનવું છું. હા, ત્હમારો જો મ્હારો ત્યાગ કરવાનોજ નિશ્ચય હોય, તો દયો હું તો મ્હારે હમણાં ચાલી જાઉં છું.”

પ્રતાપ:—“ક્યાં જવાની છું ?”

સુધામથીની:—“ત્હમને આ પાપ-કાર્યથી અલગ કરવા તથા એ દુષ્કાર્યનો બદલો અપાવવા.”

“મ્હારા દુષ્કાર્યનો બદલો અપાવવા ? સુધામથી ! આતો ત્હારું ભયંકર સાહસ છે. પ્રતાપચન્દ્રની સામે થવા હજી સુધી કાંઈ મરદે પણ હામ ભીડી નથી; તું શી વીસાતમાં છે ?” એમ કહી, પ્રતાપચન્દ્ર ત્હેનો રસ્તો રોકીને ઉભો રહ્યો.

“રસ્તો ખાળીને કેમ ઉભા રહ્યા છો ? બધાજ લોકો કાંઈ ત્હમારા જેવા સ્વાર્થપરાયણ, સ્વસુખાન્વેષી તથા નીચ સ્વભાવવાળા કાપુરો હોતા નથી. હું સારી પેઢે સમજી ગઈ છું કે છળ બળ કે કળથી ગોપાળ બાબુની જીને છકકડ ખવડાવી, ત્હેનો સર્વનાશ કરવા ત્હમે તૈયાર થયા છો; પરંતુ યાદ રાખજો કે સુન્દરીનું સતીત્વ-રત્ન એ કાંઈ કીડાની સામગ્રી નથી-રમતની ચીજ નથી. ચઢતી પડતી સર્વ દ્રાઈની થાય છે. ક્ષણિક વિકારને ખાતર આમ ભયંકર પાપ માર્ગમાં ન પડો.

“થતો નથી શું એટલું, ભરતી સાગરમાં આવી.
અધિકાર નહિ થાય, દિવસ જવ જાય સીધાવી.
શું નથી જોતાં સર્વ, કદાચિત દૃષ્ટિ મળથી;
આકાશ તણી આંખ, રવિ ઝાંખો વાદળથી.
આ પૃથ્વી પર વા ઉંચા આકાશ તજે છેજ શું;
જેહ અચળ થઈને રહે, પિતા ઇશ અપજ કયું.”

મોહિનીના સતી ધર્મની રક્ષા હુંજ કરીશ; એકવાર ગોવિન્દ બાણને આ વાતની ખબર કરીશ.” એમ કહી સુધામયીએ ત્યાંથી નાશી છૂટવાનો પ્રયાસ કર્યો.

પ્રતાપચન્દ્રે જોઈને ત્હનો હાથ પકડી, કંઠોર સ્વરે ધમકી આપતાં ધડાકો કર્યો:—“ ત્હારામાં આટલું બધું ધમકાવે અને ગુમાન હશે એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. શી ગુંગશ છે એક સાધારણ ઓદિસના કારકુનીયાની કે મ્હારી સામે બાથ લીડવાની હાથ લીડી શકે ? એમ જો હત, તો આટલી અતુલ સંપત્તિનું ધારણ અને રક્ષણ પણ મ્હારાથી કેમ થઈ શક્યું હત ? ક્યાં રાજા બોજા અને ક્યાં માંગો તેલી ? ક્યાં સૂર્ય અને ક્યાં આગીઓ ? મ્હારી દૃષ્ટિએ એ અસંત તુચ્છ અને પામર છે.”

સુધામયી:—“ તુચ્છ અને પામર ? કાણ ? ત્હમે કે એ ? ત્હમે ત્હમારી અતુલ સંપત્તિથી ત્હમારી પાપ-વાસનાને પોષો છો; મ્હારા જેવી અનાથ અબળાઓની હાજ લુટો છો. કાંઈનું બધું કરવાનું તો દર રહ્યું, પરંતુ પ્રાણી માત્રને વિના કારણ પૂજવી રહ્યા છો. પરંતુ એ ગોવિન્દબાણ શું કરે છે, તેની ત્હમને ખબર છે ? પોતાની સામાન્ય નોકરીદ્વારા જે દ્રવ્યોપાર્જન કરે છે, તે માંહેથી દીન દુખીયારાનું દુઃખ દૂર કરવા બનતો પ્રયાસ કરે છે. ત્હમે દુર્બલના ઉત્પીડક છો, એ સહાયક છં. ત્હમે કાપુર છો, બીજાની મદદ વગર ત્હમારાથી કશું નીપજતું નથી. પરંતુ એ તો ધાર્મિક તથા સાહસિક છે. ત્હમારી આ પાપ-વાસનાની ખબર પડતાં વારને, મરણીયા થઈને જરૂર એ વિકાર શુદ્ધ વાસનાને વ્યર્થ કર્યો વિના રહેશે નહિ, ”

“ ઠીક, એમજ જો હોય, તો જવા કાણ દેછે ત્હને ? જોઈ આ વજ્ર મુઠિ ? એનાથીજ ત્હને રામશરણ પહોંચાડી દઈશ; અને

ત્યારબાદ ત્હારી લાશને ગંગાજમાં પધરાવી દઈશ.” એમ કહી પ્રતાપે જામથી એના કેશ ખેંચીને એને જમીન પર પછાડી.

સુધામયીએ તેની લેશ માત્ર પણ પરવા કર્યા વગર પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“ પ્રતાપ ! ત્હમે મૃત્યુનો ડર કેને બતાવો છો ? આર્થ લલનાઓ મરવાથી ડરતી નથી, એ શું ત્હમે જાણતા નથી ? ખતિ વિરહથી વ્યાકુળ હિન્દુ લલનાઓ સળગતી ચિતામાં પ્રવેશી, સહ ગમન કરે છે, એ વાત શું ત્હમને અજાણી છે ? હું મૃત્યુથી ડરતી નથી; મ્હારો વધ કરીને ત્હમે મોહિનીના સતીવની રક્ષા કરતા હો, તો હું પ્રસન્નતાથી મરવા તૈયાર છું. પરંતુ મરતાં પહેલાં મ્હારે આટલા શબ્દો ત્હમારે મ્હોંઢેથી સાંભળવા છે કે મોહિની ત્હમારો હૃદયની અધિકારી, ત્હમારી પૂજ્ય દેવી, ત્હમારી માતા—જન્મની તુલ્ય—છે.”

એનો આવો અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ જોઈને પ્રતાપચન્દ્ર કિંકર્તવ્ય વિમુદ્ધ થઈ ગયો. ક્ષણભર સુધામયીના મ્હોં સામું જોઈ રહ્યો, અને બોલી ઉઠ્યો:—“ આ શું ? તું કાણુ છે ? આશરે ત્રણ વર્ષ ઉપર જે વિવાહિત વધુનો પદ્મધાત વડે વધ કરીને મ્હોં મ્હારી પાપ-લાલસા પરિપૂર્ણ કરી હતી, તેજ સ્ત્રીનાં પ્રત્યેક અગ-પ્રત્યંગાદિ જાણે ત્હારાં આ અનુરૂપ-માધુરી-પૂર્ણ મુખ-મંડલ ઉપર ઝળકી રહ્યાં ન હોય, એમ લાસે છે. સુધામયી ! ઉઠ ! મ્હારી રક્ષા કર ! મ્હને ક્ષમા કર ! મ્હારું વગ્ન જેવું પહાડી લૈયું આજે પાંદડાંની પેડે ધ્રુજ ઉડ્યું છે.” એમ કહી, પ્રતાપ એને વળગવા જતો હતો. તે વખતે આ શો ચમત્કાર ત્હેની નજરે પડ્યો ! એની આંખોની સામે એક છાયા—મૂર્તિનો એકાએક આવિર્ભાવ થયો. એને જોઈને પ્રતાપ વિસ્મય તેમજ વિશ્વમસલિત ધીર, સ્થિર પાપાણુની પ્રતિમાની પેડે આબો બતીને જોઈ રહ્યો. હાથ જોડીને કહેવા

હાથો—“નિર્મલા ! નિર્મલા ! આ સમયે હું શું જોઈ રહ્યો છું ? શું ખરેખર તું આવી છે ? જો તેમ હોય, તો ન બહીવડાવીશ મને. તારી જીવિતાવસ્થામાં જો કે મહેં તને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખી નથી, પણ અત્યારે તારે એ અપરાધ ભુલી જા ! હું તારો સ્વામી છું; દયા કર ! ક્ષમા કર ! મારી રક્ષા કર !” એમ કહી હાથ જોડી, તોના પગ આગળ લાંબોજીત થઈને પડ્યો.

હાથામૂર્તિએ કહ્યું—“હું તમારી રક્ષા કરવાનેજ આવી છું. એક દિવસ (મારી જીવિતાવસ્થામાં) તમારું રક્ષણ કરવા આવતાં, તમે લતા પ્રહાર કરી, મારું મૃત્યુ નીપજાવ્યું હતું; તે દિવસથી હાથા સમાન બનીને તમારે પડ્યો ને પડ્યોજ રહી છું. ફરી પાછો સંવિધ કરવાનું મહાપાપ બહારશો નહિ. તમે અતુલ ધન સંપત્તિ, અપરિમેય શક્તિ—સામર્થ્ય સંપન્ન થઈને કેવળ પાપ કર્મ કર્યાં જાઓ છો. આજે તમારે સાર માહેન્દ્ર-યોગ છે. ઉઠો ! જો અનાથોના આશ્રય, દીનોના બલ તથા અસહાયોના સમ્બલ છે, એવા અચિન્ત્ય અવ્યય, સૃષ્ટિ સ્થિતિ લયકારી શ્રી હરિના ચરણારવિન્દને વિષે ચિત્ત લગાડો : સતીના સતીત્વનું રક્ષણ કરો ! બોલો, એકવાર હૃદય બોલી, સ્વચ્છ મનથી બોલો—“મોહિની મારા હૃદય-રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, પરમારાધ્ય પૂજ્ય જનની છે.” હાથામૂર્તિની એ સ્વરલહરીને પ્રતિધ્વનિત કરતાં. તેજોદીપ્ત ગર્વિત હૃદયે સુધામયીએ કહ્યું—“બોલો પ્રતાપ ! એકવાર હૃદય બોલી, નિષ્પાપ હૃદયથી બોલો, મોહિની મારા હૃદય-રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, પરમારાધ્ય પૂજ્ય જનની છે.”

પ્રતાપચન્દ્રે તે હાથા-મૂર્તિ તથા સુધામયીના મુખનું અવલોકન કરતાં કરતાં, લય-વિકંપિત સ્વરથી કહ્યું—“હું સ્વચ્છ હૃદયથી કહું છું કે, મોહિની મારા હૃદય-રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, પરમા-

રાખ્ય પૂજ્યજનની છે. નિર્મલા ! હવેથી કદી પણ પાપ પથમાં ફરે
અમસર ચંદ્ર નહિ. મહારાં જ્ઞાન-ચક્ષુ ખુલી ગયાં છે. હવે કહો
મહારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું છે ? ”

છાયા-મૂર્તિએ કરો ઉત્તર ન આપતાં, ઉધ્વં દિશામાં આંગળી
દેખાડીને એ લોકોને પોતાની પાછળ આવવા સૂચવ્યું. સુધામયી
અને પ્રતાપચન્દ્ર દિશ્કિત નહિ કરતાં, આગ્રહાન્વિત ચિત્તથી મન્ત્ર
મુગ્ધની માફક તહેની પાછળ પાછળ ગયાં.

પ્રકરણ ૨૧

ગોપાળચન્દ્રનો અધઃપાત.

*Small habits well-pursued betimes,
May reach the dignity of crimes.*

Hannah Moore.

આજે બિહારી અને નનીલાલને મન આનંદ આનંદ વર્તી
રહ્યો છે. આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, ગોપાળચન્દ્રને એ બન્ને
જણાં કુમુદિની નામની એક ગુણુકાને ઘેર લઈ જઈ, ત્યાં આગળ
નાના પ્રકારની મોજ ઉડાવી રહ્યા છે. ઘડીકમાં મધુર મોહક સુરથી
ઉચ્ચ કંઠે કુમુદિની ગાયન ગાય છે, તો ઘડીકમાં ઢસે છે, ને અનેક
પ્રકારના હાવભાવ-અંગ લંગ સહકારે રમઝુમ કુમક કુમક તાલમાં
નૃત્ય કરે છે. એ વખતે નનીલાલે એક ગદાસ ધ્રાડીને લઈ,
ગોપાળચાણુને તે પી જવા આગ્રહ કર્યો. એણે પણ કરી આનાકાની

કર્ણવગર, તે ગજાસને ધનસાઈ આપી રહ્યા બાદ કહ્યું:—“વાર, બાઈ! હવે હું ઘેર જાઉં; મ્હારું મન કોણુ જાણે કેમ, હવે અહીં ગોઠતું નથી. મ્હને આવ્યાને પણ બહુવાર થઈ હવે મ્હારે એકવાર જવું જોઈએ.” એમ કહી એ ત્યાંથી નીકળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તે જોઈ, બિહારીએ એને ધણા આગ્રહ સહિત બેસાડી, એનું મન વશ કરવા મીઠા શબ્દોથી પ્રશામત કરતાં કહ્યું:—“આ શું બાઈ? ધર કયાં નાશી જવાનું છે? જવાય છે હવે. એકાદ બે ગાયન તો સાંભળો હજી; થોડાક પેક શરાબના ચાલ્યાં જશે, બહુ મોજ આવશે. ગા કુમુદિની! એકાદ સુંદર ગાયન બાણુજીને સંભળાવ!”

બિહારીની વાત સાંભળીને કુમુદિનીએ એક ગાયન ગાયું. ગાયન અમાપ્ત થયા બાદ, બિહારીએ ગોપાળચન્દ્રને કહ્યું:—“લ્યો, ચાર! થોડાક શરાબ તો પીઓ.!”

“નહિ, બાઈ! આજે તો મ્હેં બહુજ શરાબ પીધો છે. હવે, ત્હમે લોકો પીઓ. હું એકવાર જાઉં. મ્હારું મન, કોણુ જાણે કેમ હવે ઘેર જવાને અધીરું થઈ રહ્યું છે.” એમ કહી ગોપાળચન્દ્ર ઉડીને ઉભા થયા. એને આમ ઉતાવળ કરતા જોઈને કુમુદિનીએ કહ્યું:—“જવાય છે શેઠ, ઘેર જવાને આમ અધીરા કેમ થાઓ છો? આજે જરા મોડા જશો, તો શું ખાટું મોળું થવાનું હતું?”

ગોપાળ:—“ના, ના; હવે તો મ્હારે જવુંજ જોઈએ. કાલે પાછો આવીશ.”

એને જવાની તૈયારી કરતો જોઈને, બિહારીએ કહ્યું:—“ગોપાળ બાણુ! કેમ બસ, હવે ઘેરજ જશો? જરાવાર બેસો, તો ખરા!”

ગોપાળ:—“ના, હવે મ્હારાથી રોકાઈ શકાશે નહિ, મ્હારું મન ભારે ઉદ્વેગમાં છે. કૃપા કરી ત્હમે લોકો હવે વધુ રોકાણુ કરશો નહિ, આગ્રહ કરશો, તો પણ હવે મ્હારાથી રોકાઈ શકાશે નહિ.”

“હીક, જરાક ઉભા રહો. હું હમણાં બહાર જઈ આવું છું, ત્યાર બાદ નીરાંતે જાઓ.” એમ કહી, બિહારી ત્યાં આગળથી ચાલ્યો ગયો. ત્યારબાદ નનીલાલે કહ્યું:—“ગોપાળબાબુ ! ત્હમે ધણી ડરપેક માણસ છો. એક દિવસ પણ ત્હમારાથી અંદી રહેવાતું નથી ?”

ગોપાળ:—“આજ તો ભાઈ ! રહી નહિ શકાય. કાણુ જાણે મ્હારું મન ઘેર જવાને બહુ આતુર થઈ રહ્યું છે. ધણીયે દિવસ હું શરાબ પીને બહાર પડી રહ્યો છું; પરન્તુ આજના જેવો મ્હારો જીવને કદી ઉદ્દેગ થયો નથી.”

એ બંને જણા વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાત ચાલી રહી હતી, તે દરમિયાન બિહારી ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને કહેવા લાગ્યો:— “ચાલો, ગોપાળબાબુ ! હમે લોકો ત્હમને ઘેર પહોંચાડી આવીએ. ત્હમે નવા શરાબી છો; વખતે રસ્તામાં કાંઈ ગડબડ ન થવા પામે.”

ગોપાળ:—“હા, ભાઈ ! એમ કરતા હો, તો મ્હારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. મ્હારું શરીર પણ એટલું સ્વસ્થ નથી; અને શરાબ પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે પીવાયો છે.”

“એમાં શી દરકત છે ?” એમ કહેતા કહેતા બિહારી તથા નનીલાલ કુમુદિનીના ઘરમાંથી નીકળી; ગોપાળચન્દ્રની સાથે ચાલવા લાગ્યા. સહેજ આગળ ગયા બાદ, અચાનક એક લાંબા પહોળા પોલીસ કોન્સ્ટેબલે, ત્યાં આવીને ગોપાળબાબુનો હાથ પકડી લીધો અને કહ્યું:—“બાબુ ! ત્હમે બહુ દારૂ પીધો છે; છાકટા થઈને ફરો છો, માટે ત્હમારે ગેટ પર આવવું પડશે.”

એને ગીરફતાર થએલો જોઈને બિહારી તથા નનીલાલ મુઠી વાળીને નાશવા લાગ્યા, એમને નાસતા જોઈને, ગોપાળ બાબુએ

ઉભે સ્વરે કહ્યું:- “આરે ભાઈ ! ત્હમે લોકો નાસો છો શું કરવા ? તમા વખતે મ્હારું રક્ષણ કરો. હું અત્યારે લાચાર થઈ ગયો છું. ત્હમે નાશી ના જાઓ; મ્હને આ કોન્સ્ટેબલના હાથમાંથી છોડાવો.”

એ સાંભળી બિહારીએ કાંઈક વધારે ફર નાસતાં પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:- “ભાઈ ! હમે પણ નિશાથી લાચાર બની ગયા છીએ. હમને પણ પકડી જાય, તો હમે શું કરીએ ? ત્હમે તો પૈસાદાર માણસ છો; પૈસાની મદદથી છુટી શકશો. પણ હમે તો માર્યા જઈએ, બાપુ !”

ગોપાળ:- “આશું કરો છો, ભાઈ ! આ વખતે હું અસહાય છું; મ્હને આવી ત્રિપતિમાં તજીને ના નાશી જાઓ; દયા લાવીને મ્હને બચાવો.”

નીચ સ્વભાવના બિહારી તથા નનીલાલ, ગોપાળબાલુના શબ્દો પર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યા વગર ઉભી પૂછડીએ નાશી ગયા. ત્યાર બાદ નિરૂપાય થઈ, પોસિસ કોન્સ્ટેબલને હાથ જોડી ગોપાળ સંદે કહ્યું:- “ભાઈ ! હું આપને પગે લાગું છું; મ્હને કૃપા કરી છુટાં કરો. હું ત્હમને ઈનામ આપીશ.”

“ નહિ, બાલુ સાહેબ ! હમે એવા માણસ નથી; ” એમ કહેતાં કહેતાં, તે કોન્સ્ટેબલને જોરથી એનો હાથ પકડી લીધો.

એજ વખતે એક બીજો કોન્સ્ટેબલ ત્યાં આવીને કહેવા લાગ્યો:- “ કેમ લટપટસિંહ ! રસ્તા પર શી ગડબડ મચાવી રહ્યા છો ? ”

લટપટ- “ ભાઈ રામસિંહ ! આ સાળો દારૂ પીને સડક પર તોફાન મચાવી રહ્યો હતો; એટલા માટે હું એને ગેટ પર લઈ જવા માંગુ છું. ”

રામ- “ ત્યારે જલદી કેમ નથી લઈ જતા ? કાલીબાલુ અત્યારે ગેટ ઉપરજ છે. હમણાં એને કોર્ટમાં પૂરી દેશે. બાપુ !

જાલદી હમ લોગોંક સાથ ચલિયે, નહિ તો હમ આરતે માસ્તે હુડી તોહ દેગા.”

એ લોકોના આવા શબ્દોથી સામાન્ય બાળકની પેઠે ગભરાતાં ગભરાતાં, ગોપાળબાબુએ કહ્યું:—“ દુહાઈ કોન્સ્ટેબલ સાહેબની ! હું આપને પગે પડું છું; મ્હને કૃપા કરી છોડી મૂકો. દશ, વીશ, પચાશ જે ઇનામ કહેશે તે આપીશ. ત્હમે મ્હને મ્હારે ઘેર પહોંચાડી આવો; એટલે હું ત્હમને ત્યાં મ્હોં માંગ્યા રૂપીઆ ગણી આપીશ. બાઈ ! વિશ્વાસ ન પડતો હોય, તો આ ઘડીઆળ, ચેન, બટન, લાકડી, જોડા,—બધુંજ હમણું ત્હમારી પાસે રાખો; ત્યાંથી ત્હમને રૂપીઆ ગણી આપીને એ હું છોડતી લઈશ. ”

એ સાંભળી રામસિંહે જરાક મ્હોં મલકાવી લટપટસિંહની સામે જોયું. એટલે લટપટસિંહે ધીરેધીરે રામસિંહના કાનમાં કાંઈક કહી ગોપાળચન્દ્રને પ્રકાશ્ય કહ્યું:—“ નહિ બાબુ ! હમ લોગ આપકો છોડ નહિ સકતા. આજ થાનામેં ચલિયે. ત્હાં આજ રાતભર જરૂર આપકો હવાલાતમેં રહના પડેગા. જ્યાં કોઈ તુમ્હારા બાપ-ભાઈ જામિન હોગા, ત્યાં તુમ છૂટ સકોગે ” એમ કહી કોન્સ્ટેબલ એમને ઘસડી લઈ ગયો. ગોપાળચન્દ્રને ગેટપર જતાં જતાં કંઈ પ્રાણુ આવ્યા. ભારે દુઃખના આવેશમાં એણે કલ્પાંત કરતાં કહ્યું:—“ હા બાઈ ગોવિંદ ! આ વખતે તું ક્યાં છે ? તે દિવસે જ્યારે બિહારી અને નનીલાલની પ્રપંચ-ગળમાં ફસાયો હતો, ત્યારે પણ ત્હેં મ્હારી રક્ષા કાઢી હતી. આજે પણ એ નીચ, કપટી બદમાશોની જાળમાં હું ફસાયો છું; આ અસહાય અવસ્થામાં એકવાર ફરીથી તું મ્હારી રક્ષા શું નહિ કરી શકે ? ”

સમય રાત્રીનો હતો; રસ્તો નિર્જન તેમજ નિઃસ્તંબ હતો. એવે વખતે એની વાતનો જવાબ કાણુ આપે તેમ હતું ? કેવળ

એક શિયાળ ચીસ પાડી ઉઠ્યું. બાણે કે ગોપાળચંદ્રને અવ્યક્ત સ્વરથી આશ્વાસન આપવા સૂચવી ન રહ્યું હોય:—“કાંઈ ચિંતા નહિ; ત્હમારી આ વિપત્તિની વાત ગોવિંદચંદ્રને હમણાં જાણે જાહેર કરે છું!”

પ્રકરણ ૨૨

ખારીલાલનું પરિણામ.

*Gold thou may'st safely touch, but if it stick,
Unto thy hand, it woundeth to the quick.*

Herbert

ખિહારી તથા નનીલાલ ગોપાળચંદ્રને ચાલાકીથી પોલિસના હાથમાં સોંપીને, કુમુદિનીને ઘેર પાછા ફરતા હતા, તે દરમ્યાન મોક્ષદા એકાએક ત્યા આગળ આવીને ત્હેમને કહેવા લાગી:—“અધુ કામ પાર પડ્યું છે; હવે મોહિનીને તેડી લાવું છું. એને થોડક દૂર ઉભી રાખીને ગાડીમાં બેસાડીશું, જેથી કાંઈના પણુ જોવા જાણવામાં નહિ આવી શકે. કેમ ખરાખર છેને?”

ખિહારી:—“હા, તું ત્હારે નિર્ભયપણે ત્હારું કામ કરી જા. ગોપાળજાણુને તો આજની રાત હાજતમાં કાઢવી પડશે. ત્યાં આગળ અત્યારે આપણા કાલીજાણુ છે; એ અધું કામ પાર પાડશે. હમણાંજ એમને વીશ રૂપીયા આપીને આવ્યો છું.”

“ઘણું સારું કર્યું. ઠીક, હવે હું ગોપાળજાણુને ત્યાંથી એને લઈ આવું. ત્હમે પેલા લીમડા આગળ ગાડીલાવીને ઉભી રાખજો.” એમ કહી મોક્ષદા ત્યાં આગળથી ચાલી ગઈ. ત્યારબાદ નનીલાલે

કલુ:-“ ગમે તેમ, પણ હવે કાર્ય સિદ્ધિનો ઉપાય અજમાઓ છે, નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી; પ્રતાપ બાણુની આગળ તે દિવસે આપણે જે પુરસ્કાર-પારિતોષિકની વાત કરી હતી, તે મેળવીને થોડાક દિવસ તો આપણા બહુ મોજમાં જવાના, હોં. ધ્યારીલાલ પાસેથી પણ ચુકિત—પ્રચુકિતથી હજી પચાસ રૂપિયા કઢાવવાના છે. ”

બિહારી:-“ હાસ્તો હા, બરાબર છે. મોરનાં ઇંડાને કાંઈ ચિતરવાં પડે તેમ છે ? ગમે તેમ પણ, એવા ચાપટચન્દ હ્લેરી જમીનદારો વડે તો આપણા પેટનો ખાડો પૂરાય છે. ”

નનીલાલ:-“ અરે ભાઈ ! એ સર્વ એની ઇચ્છાથીજ થાય છે. જે કાર્ય આપણને એ પ્રેરણા કરે છે, તે કાર્ય આપણે કરી રહ્યા છીએ. એ આપણને સારું નરસું જે કાંઈ કરવાનું સૂઝાડે છે, સૂચવે છે. તે આપણે નિમિત્ત માત્ર બનીને, એની પ્રેરણાથીજ કર્મે જમ્યે છીએ. ”

બિહારી:-“ નહિ ભાઈ ! બૂલો છો ત્હમે. આપણે લોકો આપણાં કર્મ મુજબ ફળ ભોગવીએ છીએ. એ જેમ દુષ્કર્મ કરવાની આપણને બુદ્ધિ સૂઝાડે છે, તેજ પ્રમાણે આપણા હૃદયમાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને વિવેક પણ એણે નૂકલાંજ છેને ? આપણે બધા આપણી મેજેજ સારા નરસાનો નિર્ણય કરીને દુષ્કર્મનો ત્યાગ કરી શકીએ છીએ. એમ નહિ કરતાં, આપણે કેવળ આપણા દુષ્કર્મોનો દોષ એને શિરે ઘોંટાડવાનું સાદસ કરીએ છીએ. એ આપણો કેવો દુષ્ટ સ્વભાવ છે ? ”

નનીલાલ:-“ જવાહો ભાઈ ! એ વાતોનું શું કામ છે, હમણાં ? નકામી લમણાં ઝીક કર્યાંથી શો લાભ ? જુઓ, પેલા ધ્યારીલાલ કાકાનાં મુખારક કદમ આપણી તરફજ થાય છે. એને જલદીથી વિદાય કરીને, મોક્ષદાના કહેવા પ્રમાણે લીમડા નીચે ગાડી લઇને

જઈએ. રાત્રીના આઠ વાગવા આવ્યા. ચાંદની પણ ખીલી રહી છે. એક ખીજને શોધવાની ઝાઝી તરફ લેવી નહિ પડે. ”

“ઓહો ! છુટ્ટા કાકા ફરી પાછા આણી તરફ આવેછે ” એમ કરી બિહારીએ જરાક આગળ વધીને, ખારીલાલની સાથે સાદર સંભાષણ કરતાં પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ કાકા ! આટલી રાતના ક્યાં ઉપડશો ? ”

ખારીલાલ:—“અરે, બાઈ ! હું તો ત્હમારી પાસેજ આવતો હતો. ધણું સારું થયું કે ત્હમારા લોકોનો રસ્તામાંજ મેળાપ થઈ ગયો. વાડ ગોપાળબાબુ ક્યાં છે ? એને ઘેર બધાં મહા સંતાપમાં છે. ડોશીમા વાત કરતાં હતાં કે ગોવિન્દબાબુની સ્ત્રી પ્રસવ-વેદનાથી બહુ કષ્ટાય છે; હું એકવાર એમને ત્યાં ખબર લેવા ગયો હતો. સુવર્ણા ફાઈ અને ગોપાળબાબુનાં સ્ત્રી વચ્ચે સોઈઆણીના સંબંધમાં સખ્ત જમી હતી; એટલા માટે હું ગોપાળબાબુને ખબર કરવા આવ્યો છું. સન્ધ્યાકાળેજ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું કે ગોપાળ બાબુ આજે ત્હમારે ત્યાંજ રહેવાના છે. ”

બિહારીએ જરાક તોછડાઈથી જવાબ દીધો:—“એ લોકોને ત્યાં તકરાર થાય છે, તેમાં ત્હમારે આટલી બધી શીકર શા માટે કરવી જોઈએ ? ”

ખારીલાલ:—“ગોપાળબાબુને મહારે કાંઈક કહેવાનું છે. એમને જલદી બેલાવી લાવવા મહારાં ડોશીમાએ મ્હને મોકલ્યો છે. એમને મેળાપ નહિ થાય, તો મહા પંચાત પડશે. ”

એ સાંભળી, બિહારી તથા નતીલાલે થોડીકવાર કાન કરડાકરડી કરીને બન્ને જણાં સાથે જવાબ આપ્યો:—“સારું, ચાલો; ત્હમને એમની પાસે લઈ જઈએ.” એમ કહી, બન્ને જણાં ખારીલાલ સહિત સહજ આગળ વધ્યા હશે, તેટલામાં લટપટસિલ ની સ્વારી સામેથી આવી પહોંચી. એને જોઈને બિહારીએ પૂછ્યું:—“બોલો શા સમાચાર છે ? ”

લટપટ—“ બહુ બરાબર છે; એને હાજતમાં પુરો દીધે છે. આજે રાતના શરતખાણુ ગેટ પર નહિ આવે; એમની તખીયત ઠીક નથી. લાવે, હવે હમારૂં ઇનામ હમને આપો.”

એ બન્નેની આવી વાત સાંભળી, ખારીલાલ બોલી ઉઠ્યા:—
“ બિહારી ! આ શી ગડબડ છે ? આ કોન્સ્ટેબલોને ઇનામ સાનું આપવાનું છે ? ”

“ કાશ ! વિચાર શું કરી રહ્યા છો ? એ ત્હમારા લગ્નના જનૈયા છે. એ લોકોની સાથે ઝોળખાણુ કરી દેયો.” એમ કહી ખારીલાલને ગીરફતાર કરવા સાડ બિહારીએ લટપટસિંહને ઇશારો કર્યો. લટપટસિંહે એની આજ્ઞા મળતાંવારને, ખીજી કશી લટપટ કર્યા વગર ખારીલાલના હાથ પકડી લીધા અને કહ્યું:—“ ચલો બાણુ ! હમ મુઝા થાનામેં લે જાયેગા; તુમ બહુત દાર પી કર સડક મેં ધૂમ મચાતા દે. ”

અચાનક પોતાને આ પ્રમાણે ગીરફતાર થએલો જોઇને ખારીલાલે વિસ્મય પામી પ્રશ્ન કર્યો:—“ ભાઈ બિહારી ! આ શું તોફાન છે ? આ પહેરાવાળો શું બંક છે ! મ્હારા કુળમાં અત્યાર લગી કોઈએ પણ શરાબનો સ્પર્શ સરખાયે કર્યો નથી—અને આ પહેરાવાળો મ્હને દારૂંપીયો કહી ગેટ પર લઇ જાય છે. કોઈ બદમાશ જણાય છે, આ પહેરાવાળો. હું કોણુ ? સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય પંચાનન ખારીલાલ શર્મા. કોણુ બદમાશ મ્હને દારૂંપીયો કહે છે ? ”

બિહારી:—“ જાઓ, ભાઈ ! મુંગા મુંગા ગેટ પર ચાલ્યા જાઓ. ત્હમારા મ્હોંડામાંથી દારૂંની આટલી બધી ફાક આવે છે, અને ત્હમે સફાઈમાંથી હાથ કાઢતા નથી, એ કોના ઘરની રીત ? ઘરડે ઘડપણુ ઝઘાવાની ઇચ્છા હતી; છુટ્ટી થોડીને લાલ લગામ વગર કાંઈ ચાલે ? આજની રાત સાસરાં સુખ વાસરામાં ગાળો. ત્યાં આગળ ત્હમારા પિતૃપુરુષોનાં પિણ્ડ—દાનની પણ વ્યવસ્થા

અહીં જશે. અત્યારે મિત્રસ ખેંચે છે. પુઝા પુઝા કર્યાંથી રોકે. હેઠાડો ઉઘડવાનો હતો ?

કોણથી નખ શીખ કાંપતાં કાંપતાં પ્યારીલાલે ધુળરો કર્યો:-
 “ મૂર્ખ ! પાખણ ! બદમાશ ! શું બોલ્યો તું ? મહારા મ્હોડામાંથી દારૂની ફાક આવે છે ? એમ કહેતાં ત્હારી જીભનાં કંકડા કેમ નહિ ચર્ધ ગયા ? સ્વાર્થપર ! ધૂર્ત ! નરાધમ ! મહારી સાથે પરિચય બાંધ્યો, તેં આખરે આ પરિણામને ખાતર ! ધર્મ, ઈશ્વર, એ શબ્દો જે સત્ય હશે, તેા ત્હમને લોકોને જરૂર આ ત્હમારા દુષ્કાર્યનો બદલો મળશે. મહારા જેવા વૃદ્ધ અને અસહાયને જે પીતાડયું છે, તેનું વૈર ભગવાન જાતે લેશે. આ દુનીયામાં તેા ‘ કર ને જે ’ છે. કર્મનું ફળ પૂરેપૂરું ભોગવવું પડશે. ”

“ બાબુ ! ચિદામ્બરે મત ! ચાનામેં ચલીયે ! વહીં આપકા ! મિત્રજ કીક હો જયગા, ” એમ કહી લટપટસિંહ એને જખરદરનીથી ખેંચીને ગેટપર લઈ ગયો. જતાં જતાં પ્યારીલાલે મોટે સાદે બરાડા પાડતાં કહ્યું:- “ ગોપાળ બાબુ ! ત્હમે ક્યાં છો ? જલદી ઘેર જાઓ, ”

નહિતર મહારી માફક, બિહારી અને નનીલાલ મારફત, ત્હમારા ઉપર પણ વિપત્તિનું વાદળ ઘેરાઈ આવશે. ” એ લોકોના ગયા બાદ બિહારીએ કહ્યું:- “ ગોપાળની સ્ત્રી અંહી આવવાની વાતનો ખેદ એ પામી ગયો હોય એમ લાગે છે. એનાં ડાશીમાએ એને વાત કરી હશે. ગમે તેમ, પણ એને છુટો મ્હોવા દીધો હત, તેા એ આપણને કાંઈને કાંઈપણ પ્રકારે હેરાન કર્યાં વગર રહેત નહિ. ”

નનીલાલ:- “ ખરું કહ્યો છો, ત્હમે. છો રહેતો; આજની રાત લાજતમાં; પછીથી બધું જોઈ લેવાશે. કાલી બાણુ આપણા પોતીકા. માણસ છે; એ બધું સમાવી લેશે. ”

એ બંને જણા આ પ્રમાણે મસલત ચલાવી રહ્યા હતા, તે વખતે અચાનક ગોવિન્દચન્દ્રનું ત્યાં આગળ આવવું થયું. શરીર સાફ નહિ હોવાથી, ઓફિસથી રજા લઈ, એ ભાઈ સાહેબ ઘેર ઉપડતા હતા. પરંતુ વખતસર ટ્રેન નહિ મળવાથી, એમને જરા મોડું વિશેષ થયું હતું. અત્યારે બિહારી અને નનીલાલને રસ્તા ઉપર આ પ્રમાણે વાતો કરતા જોઈ, ગોવિન્દ બાબુએ કહ્યું:—“કેમ, ભાઈ! જેલખત્રાએ ફોને મોકલો છો? હવાલાતની હવા ફોને ખવડાવવા માંડી છે?”

બિહારીએ એને જોઈ વિસ્મય પામી, અત્યંત વિનંત્ર બની પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“કાણ ગોવિન્દ બાબુ? માથાપર કપડું કેમ લપેટયું છે? ગહેં તો ત્હમને આવા વેશમાં ઓળખ્યા સુદ્ધાં નહિ.”

ગોવિન્દ:—“ભાઈ! આજે મ્હારી તબીયત ઠીક નથી તેથી.”
બિહારીએ એને અધવચ્ચ અટકાવીને કહ્યું:—“આ વખતે આપ આવી પહોંચ્યા, એ ઘણું સાફ થયું. આપના ઘરની કોઠા સ્ત્રી સાથે ગોપાળ બાબુની સ્ત્રીને કાંઈક કચકચ થઈ હશે, તેથી ગોપાળ બાબુએ પોતાની સ્ત્રીનો પણ લઇને આપની સ્ત્રીને માર માર્યો છે, અને ઘરડા કવિરાજ પ્યારીલાલે તેમાં ગોપાળ બાબુને મદદ પણ કાંઈક કરી છે. તે ગમે તેમ હોય, પણ હમે લોકો તો આપના ઉપકારના ઝલ્લુ નીચે છીએ ગોપાળ બાબુને આપના પ્રત્યે આવો અન્યાય કરતા જોઈ, હમે લોકોએ પણ એને એ એક વાત સંમળાવી દીધી; એ હમને મારવાને આવ્યા; તે વખતે એ નિશામાં ચકચૂર હતા; એમને પોલિસ પકડીને ગેટપર લઈ ગયા છે.” એમ કહી નનીલાલની સાથે એ નાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

અત્યાર અગાઉ, એજ રસ્તેથી આવતાં ગોવિન્દચન્દ્રે પ્યારીલાલને પોલીસની સાથે જોતા જોઈને, તેનું કારણ પૂછ્યું હતું; પરંતુ

લંટપટસિંહ એને જોર જીલમથી ઘસડી લઇ જતો હોવાથી, એનાથી બરાબર ખુલાસો ન કરી શકાયો; માત્ર આટલું જ એ કહી શક્યો હતો, કે “ મહારી માફક ત્હમારો ભાઇ પણ આપદામાં ફસ્યો છે. બની શકે તો હમને બચાવજો; હમે બન્ને જણા નિર્દોષ છીએ”. આ સમયે ગોપાળ-ચન્દ્રનું પોલિસના હાથે પકડાવાનું સાંભળીને, ગોવિંદ બાબુને બધું એનું ભોપાળું જણાઇ ગયું; પરંતુ ગોપાળ બાબુને છોડાવવાની વાત ન કરતાં ઉઘટો જુઠો આનંદ પ્રકાશ કરતાં કરતાં ગોવિંદ બાબુએ એ શરાબીએને જણાવ્યું:—“ સારું થયું ! એને તો એમજ જોઇએ ! પણ ભાઈ ! પોલીસ લોકોનો ભરાસો નહિ. એ લોકો તો હાંમના માપાં છોડી પણ મૂકે. તો આપણા મોંમાં આવેલો ડાળીયો જતો રહે. હા, પણ ભાઈ ! એ કાંઈ વાત છે ? એનો અન્યાય તો જુઓ ! હું ઘેર તો હતો નહિ, ને મહારી સ્ત્રીના ઉપર હાથ ઉગામવો, એ એને માટે લાજમ હતું, ભાઈ ?”

ગોવિંદ બાબુની વાતથી પિહારીના ટાંટીયામાં કાંઈક જોર આવ્યું; એણે જવાબ દીધો—“ઉંહ ! આપની સાથે તો એણે ભારે અન્યાય કર્યો છે. આપ ઘણા બક્ષા માણસ છો, તેથી કાંઈ બોલના નથી. આજે હમે લોકો એને બરાબર રવાદ ચખાડીશ”. હમે લોકોએ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે આજની રાત તો એનાથી નજ છુટા થઇ શકાય. આ વખતે આપ કાંઈ એવી સહાયતા કરો, કે એને કાયમને માટે સજા થઈ શકે.”

ગોવિંદ:—“ ઘણું સારું, ત્હમારો આ કામથી હું ઘણું રાજ થયો છું. ગેટપર શરતબાબુ હતા કે ?”

નનીલાલ:—“ ના, એ તો ઘેર ગયા છે; એમનું પણ શરીર સારું નથી.”

ગોવિંદ:—“ ત્યારે તો આ કામમાં ફાવટ નહિ આવે. શરતબાબુની બાંધે સારું સારી દેશતી છે. એને બુગર કરાવી, એ

જરૂર મહારી ઇચ્છા પ્રમાણે કામ બનાવશે. ત્હમે બાધને શા ગુન્હા પર પોલીસને સ્વાધીન કરી દીધા છે ?”

નનીલાલ:-“ જી, રસ્તામાં છાકટા બનીને ગુલેલનો ભંગ કરવા બદલ.”

ગોવિન્દ:-“ ત્યારે તે વખતે તો ત્હમે મારપીટ કરવાની વાત કરતા હતા ને ?”

બિહારી:-“ જી ! એ બન્નેય કારણોને લીધે હા, પહેલો ગુન્હો વધારે ભયંકર છે. અત્યારે પણ એને મોડાંડથી દાડની છાક મારી રહી હશે.”

ગોવિન્દ:-“ જે થયું તે ઠીકજ થયું છે. ચાલો, આપણે શરત આપુને ઘેર જઈએ. એકવાર એમને મળીને બધીય વાતોનો ખુલાસો કરીને એને બારે શિક્ષા કરાવરાવીએ.”

બિહારી:-“ ચાલો: આપ જાતેજ જ્યારે આ કાર્યમાં હમને મદદ કરી રહ્યા છો, તો પછી બિનતા કરવા જેવું છેજ શુ ?”

પ્રકરણ ૨૩

શબ્દં પ્રતિ શાઠ્યમ્ ।

*And what is friendship but a name,
A charm that lulls to sleep,
A shade that follows wealth or fame,
And leaves the wretch to weep?* (Goldsmith)

આ પ્રમાણે પોતાના મનની વાત છુપાવી, ગોવિન્દચન્દ્ર નીચ-મતિ બિહારી અને નનીલાલને સાથે લઈને શરતચન્દ્રને ઘેર આવ્યો. શરતચન્દ્રે એકાએક ગોવિન્દચન્દ્રને ત્યાં આગળ જોઈને, સાદર સંભાષણ-પૂર્વક કહ્યું:—“કેમ, ઘરના શા સમાચાર છે?”

ગોવિન્દ:—“હું હજી ઓફિસથી હમણાંજ ચાલ્યો આવું છું. ઘરની કાંઈ ખબર નથી. તમારા શા સમાચાર છે?”

શરત:—“ક્ષેમકૃશ્ણ; મહેં સાંભળ્યું છે કે તમારી સ્ત્રીને દીકરી સાંપડી છે. અત્યારથીજ મ્હારી તમારી મૃદુ-લક્ષ્મીઓએ નારાયણની સાથે એનો વિવાહ જાહેર સુદ્ધાં કરી દીધો છે.”

ગોવિન્દ:—“ઘણું સારું થયું; એ સંબંધમાં ભાઈ! મ્હારે ત્હને એક ખાસ ખાનગી વાત કરવાની છે. આ બિહારી અને નનીલાલે આજે મ્હારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.”

એ સાંભળી શરતચન્દ્રે એ લોકને દીવાનખાનામાં બેસવા અનુરોધ કર્યો. એ બંને સરપ્તીઓ ત્યાં જઈને બેઠા. ગોવિન્દ બાજુએ શરતચન્દ્રને એકાન્તમાં કહ્યું:—“ભાઈ! હું મહા વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું; ત્હમે કૃપા કરી એકવાર ગેટ પર ચાલો. આ

ખિહારી અને નનીલાલ દ્વારા મ્હારા ભાઈ અને વૃદ્ધ કવિરાજ ખારીલાલને બનાવટી તહેબતસર ગેટ પર મોકલવામાં આવ્યા છે. હું ચાલાકીથી એ બન્નેને ત્હમારે ત્યાં લઈ આવ્યો છું. કાંઈપણ પ્રકારે ત્હમે એ લોકોને બનતી તાકીદે ગીરફતાર કરો.”

“સાહે; થોડીકવાર ત્હમે એ લોકોની સાથે દીવાનખાનામાં બેસો; હું હમણાં આવું છું.” એમ કહી શરતચન્દ્રે ઘરમાં જઈ ખાનદાન માણસોની જેમ આગતા સ્વાગતા કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે એ લોકોને સાહે પાન તંબાકુનો ઠાઠ રચી દીધો. ખિહારી અને નનીલાલ પોતાની આમ ખાતર થતી જોઈને કુસાઈને કાળકા થયા. ખિહારીએ ધૂસપાન કરતાં કરતાં કહ્યું:— “ગોવિન્દબાણુ! આપ જેવા ભક્ત માણસને ગોપાળબાણુએ બહુ હેરાન કર્યા છે.”

ગોવિન્દ:—“જવાદો, એ પારિવારિક પુરાણ અત્યારે ખોલવાની જરૂર નથી.”

નનીલાલ:—“ખરી વાત છે. નહિ, ભાઈ ખિહારી! એવી ઘર ઘરના ખાનગી ઝગડાની વાત આપણે અંહિ શું કરવા કરવી?”

ગોવિન્દ:—“ચાલો, પંડુલાં આપણે લોકો ગેટ ઉપર જઈને ભાઈને સખ્ત સખ કરાવવાનો જંદોબસ્ત કરી આવીએ.

ખિહારી:—“ચાલો, ચાલો.”

“ચાલો ભાઈ! હું પણ તૈયાર છું,” એમ કહી શરતચન્દ્રે પોલિસના સ્વાંગમાં સજ્જ થઈને, એ લોકોને લઈ, ગેટ તરફ ચાલવા લાગ્યા. થોડોક દૂર ગયા બાદ, શરતબાણુએ ખિહારીને પ્રશ્ન કર્યો:—“હાં, ભાઈ! ત્હમે ગોપાળબાણુને કયા ગુંદાના આરોપ સર પરહેજ કરાવ્યા છે?”

બિહારી:—“ જુ, રસ્તામાં છાકટા બનીને તોફાન કરવાના આરોપસર. ”

શરત:—“ એમાં એનો શું વિશેષ ગુન્હો છે ? ત્હમારા મ્હોડા-માંથી પણ અત્યારે દારૂની ફાક આવે છે. ત્હમને પણ હું પોલિસને સ્વાધીન કરી શકું તેમ છું. ”

નનીલાલ:—“ જી, આપ લોકો તો સર્વ કાંઈ કરી શકો તેમ છો. આપની ઈચ્છા થતાં નિર્દોષને ફસાવટમાં નાંખી શકો છો અને દોષિતને છુટો કરી શકો છો. એ સઘળું આપની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. ”

શરતચન્દ્રે ઇપત્ હાસ્ય કરી, એ લોકોની પાસે જઈને કહ્યું:—
“ એ કામ બાયલા હીચકારા પુરૂષોનું છે. નિર્દોષને મુક્ત કરવા તથા દોષિતને સજા કરવા સાફ હું ત્હમને બન્નેને પરહેજ કહું છું. ” એમ કહી એમણે તે બન્નેના હાથ જોરથી પકડી લીધા.

આશ્ચર્યાન્વિત થઈ, નનીલાલ અને બિહારીએ કહ્યું:—“ દારૂગા સાહેબ ! હમે લોકો બીલકુલ બેગુનેહગાર છીએ. હમારો કાંઈપણ કસુર નથી. આપ હમારા ઉપર આમ જોરવ્યાજબી અન્યાય કેમ કરી રહ્યા છો ? ” એમ કહી એ બન્ને જણાંએએ હાથ છોડવાની નાશી છુટવાનાં ફાંફાં માર્યાં. તે જોઈને શરતચન્દ્રે કહ્યું:—“ હવે ક્યાં નાશી છટકશો ? ત્હમે લોકો ત્હમારી બેવકુફીથીજ મ્હારા હાથમાં સપડાયા છો. અગાઉ એક વખત ત્હમારો ગુન્હો સાબીત થવા છતાં, જેમની ભલામણથી મ્હેં ત્હમને છોડી મૂક્યા હતા, તેજ સખસના અનુરોધથી આજે મ્હારે ત્હમને ફરીથી ગીરફતાર કરવા પડ્યા છે. આ વખતે ત્હમારે ત્હમારો ગુન્હો કબૂલ કરવો પડશે. ” એ સાંભળી, બિહારીએ વિનય પૂર્વક કહ્યું:—“ દુલાઈગોવિન્દબાબુની ! હું કોઈ પણ રીતે બુનેહગાર નથી. ગોપાળબાબુ આપના દુશ્મન

છે, એ હંમેશાં આપના અનિષ્ટમાં રાજી છે; હમે લોકોએ આપનાં ભક્ષાને ખાતર એમને પોત્રિસને સ્વાધીન કરી દીધા છે; આપ દયાળુ અને બુદ્ધિશાળી છો; કૃપા કરી હમારા ઉપર રહેમ નજર કરો અને હમને બચાવો.” ગોવિન્દબાણુએ ગંભીર સ્વરે જવાબ આપ્યો:—“બહારી ! ત્હમે જે સમજ્યા છો, તે બૂલબરેલું છે. ત્હમારી સાથે મ્હારે તકરાર થાય, તો ત્હમારી સાથેની મિત્રતાનો તાત્કાલિક અન્ત આવશે—કેમકે મ્હારે ને ત્હમારે લોહીનું સગપણ નથી. આપણો સંબંધ કેવળ કૃત્રિમ અને ખર્ચાને ખાતર બંધા-એલો છે. પરંતુ બાઈ બાઈનો સંબંધ તદ્દન નિરાળોજ છે. એક કાઠામાં આળે ટેજા—એક લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા બાઈ બાઈ વચ્ચેની દુશ્મનાવટ કાયમને માટે કદી રદી શકશે નહિ. એક લોહીનું ખેંચાણ કેવું હોય છે ! “Blood is thicker than water.” લોહીનું ખેંચાણ જળરદસ્ત હોઈ, અવિચ્છિન્ન રહે છે. લક્ષ્મણને શકિતબાળુનો પ્રદાર થયામાત્ર રામનો વિલાપ ત્હમે નથી સાંભળ્યો શું ? મહાત્મા રામચન્દ્રજીએ મૂર્ચ્છિત બાઈના તરફ દૃષ્ટિપાત કરી નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા:—

“સુત-મિત-નારિ-ભવન-પરિવારા, હોહિં જલિંજગમારંબારા;
અસ વિચારિ જય જગહુતાના, મિત્રહિં નયહુરિ સહોદર બ્રાતા.”

રામચન્દ્રના આ બ્રાતૃપ્રેમપૂર્ણ વચનોની ચારેમેર પ્રશંસા થાય છે. અને એથી ઉલટું વિલીપણુ જેવા ધાર્મિક પુરુષે બ્રાતૃ-વિચ્છેદ કરેલો હોવાથી એના સંબંધમાં સંસારમાં કહેવત જાણીતી થઈ ગઈ છે કે “ધરકા બેઢિયા લંકા દાહ” અર્થાત્ ‘ધર શીટે ધર જાય.’ એજ આશયનું પ્રતિપાદન કરનારી કહેવત જાણીતી છે કે સંપ ત્યાંજ જંપ. ‘Union is strength, ‘United we stand and divided we fall’ એ સુપ્રસિધ્ધ ઈંગ્રેજી બાપાની કહેવતો

પણ એટલીજ અર્થસૂચક છે. આજે હું ભાઈની વિપત્તિને માટે ત્હમારી આગળ આનંદ પ્રકટ કરીશ, તો સંભવિત છે કે ત્હમેજ પાછા ધમંડની સાથે કાલે કહેવા લાગશો, કે ગોવિન્દના દેખતાંજ હમે એના ભાઈને કાળતમાં મોકલ્યો હતો; પણ એનામાં એટલી તાકાત નહોતી કે એના ભાઈને છોડવી શકે. હું ત્હમારા લોકાની બદમાશીથી પૂરેપૂરો વાકેફ થઈ ગયો છું. કહો, જોઈએ શા ગુન્હાપર ત્હમે લોકાએ ખારીલાલ વૈભરાજને પોલિસને સ્વાધીન કર્યા છે તે ?”

ડરતા કાંપતા એ લોકાએ જવાબ આપ્યો:—“ બાબુજી ! એણે દારૂ પીધો હતો, તે ખાતર.”

ગોવિન્દચન્દ્રે ગર્વપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો.—“ જુડી વાત છે: તદ્દન નપગી ગપ છે.” આ પ્રમાણે ઘોંઘાટ થતો સાંભળીને, લટપટસિંહ ધસ્યો ધસ્યો ત્યાં આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો:—“ અરે, કેણું છે ? આંહી સડક ઉપર શોર બકાર કેણું કરી રહું છે ?” શરત્બાબુને જોઈને એણે નીચા વળીને એમને એક સલામ ફાંધી. સામે ઉભેલા શરતચન્દ્રે એને આવેલો જોઈને, બિહારી અને નનીલાલને ગેટ પર લઈ જવા ફરમાવ્યું. લટપટસિંહ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ એકવાર એમની સામે જોઈ રહ્યો, અને પછી એ બન્ને શરાબીઓને આંધીને ગેટ પર લઈ ગયો. શરતચન્દ્ર અને ગોવિન્દ બાબુ પણ એમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૪

સતીત્વ રક્ષા.

'Tis chastity, my brother, chastity;

She that has that, is clad in complete steel. (Milton)

વસંત ઋતુની પૂર્ણિમાની રાત છે. નવ વાગ્યાનો સુમાર થયેલો છે. આકાશમાં નિશાપતિ શીતાંશુએ દલગલ સહિત પોતાની વિભલ કાન્તિમય જ્યોત્સ્નારાશિ દિગ્દિગન્તે વિસ્તારી છે. વસંત સમીર ધીમે ધીમે વાદ્ય રહ્યો છે; દિવસના જ્રમથી કાર્ધ કાર્ધસ્થળે કોકિલનું ટૂંકન શ્રવણ-ગોચર થાય છે; અસંખ્ય સમડીઓનો કાઝારવ દિહ મંડળને પ્રતિધ્વનિત કરી રહ્યો છે, એવે સમયે મોહિની સુંદરી સુન્દર વસ્ત્રાલંકારમાં સજ્જ થઈને, બીજા માળના એક ખંડમાં બારી આગળ બેઠી બેઠી, આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહી છે:—“વાર, મોક્ષદા મ્હારે મન ફાણુ? એ મ્હારી શી સગી? મ્હારે ખાતર એ આટલી બધી ખટખટ કેમ કરી રહી છે? આટલી કાળજી પૂર્વક મ્હને સુન્દર વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવવાનો આજે એને આટલો બધો ઉત્સાહ તેમજ આયલ શામાટે હોવો જોઈએ? મ્હારા રૂપની એ જેટલી પ્રશંસા કરી રહી છે, તેટલી તો બીજું કોઈ કરતું નથી. મ્હારા પતિની એ જેટલી નિન્દા કરે છે, તેટલી નિન્દા કરનાર એના સિવાય બીજું કોઈ નથી. એમને શરાબ પીવડાવવાને એને જેટલું શર છુટે છે, તેટલું બીજા કોઈને છુટતું નથી. એટલી વાત તો બેશક ખરી છે કે, એનો મ્હારા પ્રત્યે અનહદ અનુરાગ છે. સુવર્ણા કોઈ વગેરે ડોસાં ડગરાં સાથે વેચાતી લડાઇ બ્હોરી લઈ, તીખા તમતમના ચાર બોલ લહેમને સંભળાવતાં એ આયકો ખાતી નથી.

ખીજની માફક નાની વહુની એ પ્રશંસા પણ કરતી નથી.” મોહિની આ પ્રમાણે વિચાર વંમણમાં ગોથાં ખાતી હતી, તે સમયે એકાએક મોક્ષદા ત્યાં આવીને કહેવા લાગી:—“અહા ભાભી ! શું રૂપરૂપના અંબાર જેવી ત્હમારી સુંદર દેહ-લતા છે ! મધુર આકૃતિને સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જ કરી હોય, તો પછી સોનામાં સુગન્ધ અને વાદળમાં વીજળીની પેઠે કામ બાંકુંજ બની જાય, હોં ! અહા, ભાભી, પણ ત્હમને વર ત્હમારા લાયકના ન મળ્યા હોં ! દાડૂ દીચીને બધો રોડ ત્હમારા ઉપર કાઢે છે. નમજો મારી બૈરીપર ગરો. ”

મોહિની:—“ મોક્ષદા ! અત્યારે ત્હને જાણને હું કદી નાદિ અનુભવેલું અનુભવું છું.”

“ ધડક ધડક છાતી ઉછળે કેવી આજે;

ભયથી શરીર ફેરાં રામ ઉંચાં થયાં જે ! ”

મોક્ષદા:—“ એમ કેમ, ભાભી ! ત્હમે તો ઘેઘાં થયાં છે, ઘે ! આવું વિના કારણુ ખોટું લગાડાય કે ? હું તો ત્હમને તે દિવસે કહેતી હતી, તે બગીચામાં લઈ જવા આવી છું. વાઘ જેવા હું છું ત્હમારી સેવામાં અને ત્હમારે ડર કરી વાતનો છે ? ”

મોહિની:—પતિનો: એ કદાચ ઓચીંના આવી પહોંચે તો મ્હારે માટે એમના મનમાં શો વિચાર આવે ? ના, ના હું ત્હારી સાથે બગીચામાં નહિ આવી શકું. હું બરાબર સમજી શકતી નથી, પણ કાણુ જાણે કાણુ મ્હને એ બાબતમાં સાફ મના કરી રહ્યું છે ”

મોક્ષદા:—“ નવું સવું હોય છે, ત્યારે એમજ થાય છે. બે ચાર દિવસ આવ જા કરી રહેશો, એટલે બધો ડર આપો આપ દૂર થઈ જશે. અને ત્હમારા પતિ તરફની ચિન્તાજી કરશો નહિ; તે દિવસે એમણે ત્હમને જે લાત મારી હતી, તેના આજે મ્હું એમને

પૂરેપૂરો બદલો અપાવ્યો છે. અત્યારે એ જોલ મહેલની સહેલ કરી રહ્યા છે.”

એ વાત સાંભળીને મોહિની તો આભીજ બની ગઈ. આખીને આખી ધ્રુજી ઉડી; એનું મુખ મંડલ સૂકાઈ ગયું. આકુળ વ્યાકુળ થઈ, બહેનકળે અવાજે બોલી ઉડી:—“ શું બોલી મોક્ષદા ? શું કહ્યું તહે ? મ્હારા પતિને તહે કેદમાં નંખાવ્યા છે ? તું કાણ છે, મોક્ષદા ? મનુષ્ય કે રાક્ષસ ? મીઠા ફાંસીયાનીજ તહેનો ગરજ સારી છે. મીઠી મીઠી વાંતો કરીને મ્હને ભ્રમભ્રમમાં નાંખી; મ્હારો સર્વનાશ કરવો ધાર્યો છે, કેમ ? હવે, હું તને બરાબર ઓળખી ગઈ છું. તું મ્હારી દુશ્મન છે; મ્હારી સાથે તહે સત્ત્વવૃંદળ કહ્યું છે. હું ગૃહસ્થની કુલ-વધૂ છું. મ્હને પતિ-પ્રેમથી વંચિત તથા અસહાય જોઈ, તું મ્હને પાપ-માર્ગના ફંદમાં ફસાવવા માંગતી હતી, કેમ ? પરંતુ હવે મ્હને ડર કોઈ વાતનો નથી. આ જો, મ્હારી રક્ષા કાણ કરી રહ્યું છે તે ! સતીકૃત-રાણી સાક્ષાત ચણ્ડિકા દેવી મ્હને અમય આપી નિર્ભય બનાવી રહી છે !”

મોહિનીની કારમી ચીંતાથી મુગ્ધ રહેલી પ્રભાવતી એકાએક જાગી ઉઠી; સફાળી ઉડીને ઓચીની માને બાઝી પડી, અને કહેવા લાગી:—“ યા ! શું છે ? આમ ઘાંટાઘાંટ કેમ કરતાં હતાં ? બાબુજી ક્યાં છે ?”

મોહિનીનો બાવ બદલાવેલો જોઈને, મોક્ષદા હતાશ ચિત્તથી નીરવ, નિર્મલ; તેમજ નિઃસ્તમ્બ ભાવે થોડીક ક્ષણ ત્યાં ઉભી રહ્યા બાદ, મુઠી વાળીને છ પાંચ કરી જવાની ચેટા કરવા લાગી; તે જોઈ મોહિનીએ જોરથી તહેના હાથ કબજે કરી લીધા અને કહ્યું:—“ અભાગણી ! હવે નાસે છે, ક્યાં ?” ત્યારબાદ એણે પ્રભાવ-વતીને કહ્યું:—“ પ્રભા ! જા દોડતી કે સુવણા ફોધને તો અંદી બોલાવી લાવ; આ દર્કશા મ્હારો સર્વનાશ કરવા તૈયાર થઈ હતી.” માનો

હુકમ મળતાં વારને પ્રભાવતી સુવર્ણાદિધને તેડવા ગઈ. મોક્ષદાએ ડરના માર્યા હાથ છોડાવી નાશી છટકવા બહુ બહુ ફાંફાં માર્યાં, પણ ફાવી નહિ, કેમકે અત્યારે સાક્ષાત્તયણિકાનું ઝનુન મોહિનીમાં ભરાયું હતું. થોડીવારમાં પ્રભાની સાથે સુવર્ણાદિધ આવી પહોંચતાં મોહિનીએ ત્હને કાલાવાલા કરીને કહ્યું:—“ માણ ! આજે ત્હમે મ્હને બચાવો. મ્હેં અણુસમજથી ત્હમારી સાથે જે મૂર્ખતાભરી નાદાની કરી છે, તે ભુલી જાઓ. હવે હું સમજી ગઈ છું કે ત્હમેજ મ્હારા હિતચિન્તક છો, હું પાપી છું. ત્હમને અલગ કર્યાનું અત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવી રહી છું. જે કોઈ કુલ-વધુ મ્હારી માફક સર્વમયી ગૃહિણી થવા ઇચ્છતી હોય, ત્હણે મ્હારી આ ભયંકર અવસ્થા પરથી ધડો લેવો જોઈએ કે જે ઘરમાં વૃદ્ધ અનુભવી બાઈઓ નથી, તે ઘરની પાપમાત્રી મ્હારા ઘરની પેઠે અનિવાર્યજ છે. ”

સુવર્ણાદિધએ મોહિનીને આવી નરમ માખણ બની ગએલી જોઈને કહ્યું:—“ ડર શી વાતનો છે ભાભી ? ત્હમે આટલા જોરથી કેમ આના હાથ પકડી રાખ્યા છે? ” મોહિની :— આ રાંડ ચંડાળણે જળકપટથી ત્હમારા મોટા ભાઈને શરાબ પાઈને પોલિસને સ્વાધીન કરી દેવડાવ્યા છે. માણ અત્યારે હું લાચાર છું, અસહાય છું. ત્હમે એનો કાંઈક ઉપાય કરો ”

“અરે બાપરે ! આ રાંડનો મહાલક્ષણવન્તી નીકળી ! ” સુવર્ણાદિધએએને ઘસડીને અંધારી કોઠડીમાં લઈ જઈને ત્યાં એને ગોંધી દીધી. મોક્ષદા પાંજરામાં ફસાએલા વાઘની પેઠે નિરૂપાય થઈને કહેવા લાગી:—“ સુવર્ણામા ! મ્હારો કશો વાંક નથી. એ મ્હને રોજ ત્હમારી સાથે જુદા ઝંઘડા જોઈને લેવા ઉશ્કેરતી હતી. કૃપા કરી મ્હને છોડી મૂકો. ” “બહુ સાફ; એકવાર શરત બાબુને ઘેર જઈ આવીને પછી ત્હને કાયમને માટે છોડી મૂકીશ. મોટી ભાભી ! હવે કશો ભય રહે. ”

નથી. સુંઝાશે નહિ હોં. હું હમણું આવી જાણજો.” એમ કહીને સ્વણી ફોપ, ત્યાંથી શરત્યન્દ્રને ઘેર જવાને નીકળ્યાં. મોક્ષદા અધારી કોટડીમાંજ ગોંધાઇ રહી.

પ્રકરણ ૨૫

વગરભાડાની કોટડીમાં ગોપાળચન્દ્ર

Thou Comest not to thy place, by accident,

It is the very place God meant for thee. (Trench).

ગોપાળચન્દ્ર તેમજ ખારીલાલને ગેટપર લઇ જવામાં આવતાં, સઅઈન્સ્પેક્ટર કાલીચરણ બાબુએ કાંઈ પણ પુછપરછ કે તપાસ ચલાવ્યા વગર, તહેમને હાજનમાં નંખાવવાની જોડુકમી ચલાવી હતી. સઅઈન્સ્પેક્ટર સાહેબનું વય આશરે ચાલીશ વર્ષનું હશે. એમણે એ ખાતામાં લાંબો વખત નોકરી કરીને ખીસાં તરફ્યાં હતાં. અગાઉના હેડઈન્સ્પેક્ટર સાહેબની એમના ઉપર સારી મહેરબાની હતી; પરંતુ જ્યારની શરત્યન્દ્ર બાબુની એ જગ્યાપર નીમણુંક થઇ હતી; ત્યારથી એમનાં તાણ્યાં ઠંડાં થઈ ગયાં હતાં. શરત્યાબુને પોલીસ ખાતાનો લેશ માત્ર પણ વા વાચો ન હતો. એ ઘણા સીધા રસ્તાના, સુશીલ સહૃદય સન્નજન હતા. કાળાંધોળાં કરી ઘી ફેળાં કરવાનું કદી એમને રૂચતું નહિ. પોલીસ ખાતાના બીજા તુંડ મિગ્નસી અમલદારોની પેઠે ફોપને પણ કડવું કહેવાનો એમનો સ્વભાવ ન હતો. આથી કાલીબાબુને સા.પ કાંચળી ઉતારી

નાંખતો હોય, તેમ પોતાની પુરાણી પદ્ધતિ ધણે અશે બદલી નાંખવી પડી હતી. તેમ છતાં આજે ઘણે દહાડે શિકાર હાથ લાગ્યો હતો. જાતિસ્વભાવ કાંઈ ઓછોજ તદ્દન નાશુદ્ધ થઈ જાય છે? બિહારી અને નનીલાલ પાસેથી મનમાની રૂશવત મળતાં, એ લોકોની સાથે થએલી સંતલસ પ્રમાણે એણે ગોપાળચંદ્ર તથા પ્યારીલાલને વગર લાડાની કાટડીના મેંમાન બનાવ્યા હતા. શરતબાબુના શરીરની અસ્વસ્થતાએ એ સોનેરી તક મેળવી આપી હતી. આ સમયે અને આ સ્થળે કાંઈ જમીન થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી, રાત્રોના સાડા નવનો અમલ થતાં સુધી બન્ને જણા બીચારા એ ઇચ્છતદાર ચોર-ડાકુ-ખૂનીની માફક હવાલાતની હવા ખાતાજ પડી રહ્યા. ત્યાં આગળ ગોપાળચંદ્ર તથા પ્યારીલાલ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી હતી.

ગોપાળ:—“ અધારાની ખાધી એ: ત્હમરી કદાચ બુદ્ધ શત્રી હશે; એમ તે કાંઈ ગોવિંદ આપણે માટે રસ્તામાં રખડતો ફરતો હશે ? ”

પ્યારીલાલ:—“ ના, ના: ખરેખર એ ગોવિંદ બાબુજી હતા. મહારી આપણે એમ તે કાંઈ છેકજ મ્હને છેતરતી હશે કે? જો કે બધી વાતનો બરાબર ખુલાસો કરવાની મ્હને કુરસદ ન હતી, છતાં મ્હેં આટલી વાતનો અમને કાને નાંખી છે કે હું નિર્દોષ છું અને ત્હમે પણ મહારા જેવીજ આપદામાં ફસાઈ પડ્યા છો. હજી સુધી એ આપણને છોડાવવા કેમ નથી આવતા, તે સમજાતું નથી. એમની સ્ત્રી આજે પ્રસવ-વેદનાથી બહુ કષ્ટાતી હતી; કદાચ ત્હેને પધી ગયું હોય, તો પ્રભુ જાણે. ”

ગોપાળ:—“ એ નહિ જાણો, તો પણ મહારાથી શું મ્હેં લઈને એને દેવ દાન જઘાય તેમ છે! મોટે ભાગે બાપ બરાબર હોવા

છતાં મહેં એને પગલવવામાં બાકી રાખી નથી. પૈતૃકધન-સંપત્તિનો એનો ભાગ સુદ્ધાં મહેં એને આપ્યો નથી. તેનો બદલો હવે મહેં મળી રહ્યો છે. મહારા મૂઠ અંતઃકરણનો અહંકાર ઘણી ગયો છે. એકિસની જે મોટી પાતરીની નોકરીના શુભાનમાં ગર્વાંધ બની, મહેં ગોવિંદને જોઈ કાઢ્યો હતો, તે નોકરી પણ આજે રહી નથી. ખ્યારીલાલ કાકા ! ક્યાં ગોવિંદ અને ક્યાં હું ? મહારા પ્રત્યે એનું વર્તન કેવું ઉમદા અને ઉદાર હતું ? દયા અને સ્નેહની તો એ સાક્ષાત્ જીવતી મૂર્તિ છે. મહેં એને દુલકું મચાવીને હનકા પાડ્યો, છતાં એ કદી મહારાં આંખમાં ખખચો નથી. પહેલાંના નેટલુંજ મહારાં માન રાખે છે. કૂર ચાનુભવે મહેં શીખવ્યું છે કે એ ભાઈ હળીમળીને બેગા રહે, તેનાથી શ્રેષ્ઠ શ્રેયસ્કર સુખ બીજું કાંઈ નથી. ગોવિંદની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, મહેં એને કાઢી મુક્યો. તો અત્યારે મહારાં શી સ્થિતિ થઈ છે ? ધર્મ કર્મ મહારાં લુપ્ત થઈ ગયાં છે; દુરાચારી, દુર્ઘસની બનીને અત્યારે આ વગર ભાડાંની કોટડીના મેંમાન બન્યા છું. એના અનુભવ અને ગણતર આગળ મહારાં શાણપણ અને ભણતર નકામાં નીવડ્યાં છે. ભાઈ ભારતવાસીઓ ! સંસાર એ અનુભવની શાળા છે. મનુષ્ય હૃદયની પરીક્ષા કેવળ પુસ્તકના પોપટીયાં જાન વડે થઈ શકતી નથી. મહારાં માફક ચિત્તની દુર્બલતાથી ભાઈથી જે કાંઈ અલગ થવા ઇચ્છતો હોય, તહેજે મહારાં સુખપૂર્ણ અવસ્થાનું આ શોચનીય પરિવર્તન, લક્ષમાં રાખી, તે કાંઈથી બેધ માત્ર આટલોજ લેવો ઘટે છે કે માંહોમાંથી કુટુંબી સોનાનું ઘર રાખના ઢગ સંમાન બની બાક છે.”

ખ્યારીલાલ:—“ગોપાળ ! ભાઈ, તું કહે છે, તે તદ્દન ખરું છે. હું પણ તહારો જેમ ‘લુપ્તનો બેગ’ બન્યો છું. પંચ કહે, તે પરમેશ્વરે કલ્પા બરાબર છે. છતાં મહેં કોઈનું પણ કહ્યું ગણકાવું નહિ અને જ્ઞાતવશમાં પાણિગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા પાત્રી ન

મુકાં, તે આત્મારે મ્હારા આ હાથ થયા છે. મ્હારી દશા જોઈ, જોષ એ લેવાનો છે કે ધણા માણસો જે કહે તે લોકવાયકા ફોળે. સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યો કલાવી પટાવીને પોતાનું કામ કાઢી લેવા જેમ દોરવે છે, તેમ જેઓ મ્હારી માફક દોરાય છે, તેઓની દશા મ્હારા જેવીજ થવાની, એ નિર્વિવાદ છે.”

એ લોકો આ પ્રમાણે પોતાનાં રોદણાં રડી રહ્યા હતા, તે દરમ્યાન શરતચન્દ્ર, ગોવિન્દબાણુ, કાલીચરણ બાણુ તેમજ બીજા પોલીસ સિપાહીઓ સહિત હાથકડી બેડીઓથી જકડાએલા બિહારી તથા નનીલાલ પણુ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. ગોવિન્દબાણુએ મોટા બાઇને આ હાલતમાં જોઈ ગળગળા સાદે કહ્યું:—“ભાઈ ! ભાઈ ! ત્હમે આજે અંહી ક્યાંથી ? શ્વદ્વારપદ સર્વમાન્ય શ્યામસુન્દર બાણુના જ્યેષ્ઠ પુત્રના આજે આ હાલ છે ! ચોર ડાકુ—મૂની વગેરેની પેઠે કદખાનામાં સડે છે ! મ્હારાથી આ દશા જોઈ શેકાતી નથી. કવિરાજ મહાશય ! ઉઠી જાઓ, આમ ચાલ્યા આવો ! હવે કામ પહેરાવાળાનો સય ત્હમારે રહ્યો નથી. જે પહેરાવાળાઓના ઉપર પણ પહેરો ભરે છે, ત્હેમણેજ, જુઓ, આ ત્હમારા શત્રુઓને પરહેજ ક્યાં છે. આમ આવતા રહે ! હું ત્હમારા લોકોનો જામીન થાઉં છું, હવે ત્હમારે અંહી રહેવું નહિ પડે.”

ત્યારબાદ શરતચન્દ્રે ઇશારો કરી સૂચવવાથી કાલીચરણ બાણુએ બહીતાં બહીતાં પરન્તુ ધણી કાળજી પૂર્વક ગોપાળચન્દ્ર તથા આરીલાલના હાથની બેડીઓ ખોલી નાંખી, અને તેજ બેડીઓ બિહારી તથા નનીલાલને હાથે પકેરાવી દીધી. ગોપાળબાણુ આ પ્રમાણે કંગાલ કેદની હાલતમાંથી છુટા થતાં, ત્હેમણે પ્રલનનતા પૂર્વક ગોવિન્દબાણુને સસ્તેહઆશ્રિંગન કરીને કહ્યું:—“લજ્જાથી હવે વધુ ઊભીએ મ્હને ના પાડોઃ મોહાન્ધકારમાં ગોયાં ખાઇને ત્હમારા જેવા ગુણી જાતિ તથા લક્ષ્મી-સ્વરૂપિણી નાનાં બાળીને જુદાં

કાઢીને મ્હેં કાંઈ સાર કહયો નથી. ઉલટો માંભનો માંભજ સળગી રહ્યો હતો. આજે ત્હમે આવીને મારો છુટકારો ન કર્યો હત, તે મ્હારી પૂરેપૂરી કમબખ્તી થાત.”

ગોવિન્દ:—“આજે તખીયત ઠીક નહિ હોવાથી, ઓફિસથી રજા લઇને સાંજની ટ્રેઇનમાં ઘેર આવવા વિચાર હતો, પણ તે ટ્રેઇન હાથમાં ના આવી. તેથીજ આવતા મોડું થયું. ઘેર જતાં જતાંજ દેવયોગે રસ્તામાં કવિરાજ મળી ગયા. પરંતુ પોલિસથી ગિરફતાર થએલો એમનો દયામણો દેદાર જોઇને મ્હારા તો હોંસકોડાજ ઉડી ગયા. ગિરફતારીનું કારણ પૂછતાં ત્હમે પણ વિપત્તિના વાદળમાં ઘેરાએલા હોવાની વાત એમણે જણાવી. આજે મ્હારું ઘેર આવવાનું ‘કાણું’ નહતું; કેવળ ઇશ્વર ઇચ્છાથીજ બધું બની ગયું છે.”

ગોપાળ:—“જૈવયોગે ન કહ્યો, ભાઈ! ત્હમને એ પ્રમાણે અના-અયોને આશ્રય, અસહાયોને સહાય તથા વિપદગ્રસ્ત વ્યક્તિઓના અવલંબનરૂપ થઇ પડવા માટેજ પ્રશ્નરે જન્મ આપ્યો છે. હવે મ્હેં ત્હમને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખ્યા છે; મ્હારા મોહ-મુગ્ધ ચિત્તનો વિકાર દુર થયો છે.”

ખ્યાતિજ્ઞાન:—“ગોવિન્દ! ગોવિન્દ! આજે મોટી આફતમાંથી ત્હમે મ્હને ઉગાર્યો છે. મ્હારો આશીર્વાદ છે, કે ત્હમારી સંસાર-યાત્રા સફળ થાઓ, અને ધર્મને વિષે ત્હમારી આસ્થા અચલ રહે.” ત્યારબાદ મિલારી તથા નનીજાલ સામે જોઇને એણે કહ્યું:— “શરત્પાત્રું! આ ધૂર્ત નરાધમોને ત્હમે ભારેમાં ભારે સજા કરજો. એ બદમાશોએ લગ્ન કરાવો આપવાની લાલચ આપી, પરસેવાને ટીપે પેદા કરેલા મ્હારા પૈસાનું પાણી કયું છે, અને આખરે મહોબતને બદલે મહા મુસીબતમાં નાંખી, મ્હારી આ સ્થિતિ કરી નાંખી છે.”

બિહારી અને નનીલાલ ચું કે ચાં ક્યાં વગર દયામણે ચહેરે એમની સામે ટગર ટગર જોઇ રહ્યા. ત્યારબાદ થોડા પુરાવા રંજુ કરીને શરતનામણે નિર્દોષ ખારીલાલ તથા ગોપાળચન્દ્રને છોડી મુકવાનો હુકમ કરતાં કાલીચરણનામણે જણાવ્યું:—“ભૂઓ ! તહમારા ઉપર મહેને સખત શક જાય છે. તહમે કાંઇપણ પૂછપરછ કે તપાસ ચલાવ્યા વગર વિનાકારણ આ બે સદ્ગૃહસ્થોત્તે કેદખાનાની અન્યાય સજા કરી છે. હું આજે રાત્રે આવવાનો નથી, એમ માની લઇને તહમે મનસ્વીપણે આપખુદી સત્તા વાપરી છે. તહમારા જેવા અયોગ્ય અપ્રમાણિક સહચારી સથે મ્હારો મેળ શી રીતે મળવાનો હતો ? મ્હારા કામકાજનું ગાડું પણ નિર્વિધ્ને કેમ ચાલી શકશે ? તહમારા જેવા સ્વાર્થપર વ્યક્તિઓના કાર્ય—કલાપથી આપણા બંગાળી લાઇઓને નીચું જોયું પડશે અને આ મહિમા—મણિડત ગૌરવો—દીપ્ત શાણી ઇન્દ્રિજ સરકારની કાર્કીદીને કલંક કલિમા ચોટશે.”

કાલીનામણુ ડરતા ડરતા હાથ જોડીને બોલ્યા:—“આટલીવાર આપ ક્ષમા બક્ષવાની ઉદારતા દર્શાવશો, તો મ્હારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. હવેથી કદીપણ હું આપની સલાહ લીધા વગર કશું કામ કરીશ નહિ. આ મ્હારો પહેલીવારનો અપરાધ છે, તે ખાતર આપ મ્હને માફ કરો.”

શરતચન્દ્ર એનો એવો દયામણો દેહાર જોઇને દયાર્દ્ર ચિત્તથી કહ્યું:—સારું; ભવિષ્યમાં સંભાળીને કામ કરજો. અત્યારે આ બિહારી તથા નનીલાલને તહમારે હવાલે સોંપુ છું. એમના ઉપર સખત દેખરેખ રાખજો; એ ધોર અપરાધના અપરાધી છે. એમનો સમજો ગુ-હો હું અદાવતમાં સપ્રમાણ સાખીત કરી આપીશ.”

ત્યારબાદ પોતાની ડાયરી છુક કાલીનામણુને દેખાડી, શરતનામણુ તહેમની સાથે પોતાના ચેમ્બરમાં ચાલ્યા ગયા. ગોવિન્દનામણુ ફરી પાછા લાઇબ્રેરી થયા. ખારીલાલ તથા ગોપાળચન્દ્રની સાથે હરખાના હરખાના તે પોતાને ઘર આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૬

પાપનું પ્રાચક્ષિત.

*Great deeds can not die;
They with the Sun, and moon renew their light,
For ever blessing those that look on them.*

Tennyson.

પ્રતાપચન્દ્રે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પેલી જાયા-મૂર્તિનું અનુસરણ કરીને, ત્હેના ઉપદેશને અનુસરીને, પોતાના પાપ-મય જીવનના કર્મ સ્રોતને ફેરવી નાંખી, ધર્મ કર્મને વિષે પોતાની મતિ સ્થિર કરી. સુધામયીનો પોતાના પ્રત્યેનો અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ, સુગભીર પ્રમાદ પ્રેમ તથા એકાન્તિક અનુરાગ જોષ, પરમ પ્રસન્નતાથી એણે ત્હેને પોતાના ઐશ્વર્યની અધીશ્વરી બનાવી. સુધામયી આ પ્રમાણે એના હૃદયને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષીને નિત્ય પુણ્ય કાર્ય કરવાની એને સક્ષમ આપ્યાં કરતી. આજે પણ પ્રતાપની સાથે બીજે માળે એક સુશોભિત ઓરડામાં બેઠી બેઠી, એ નીચે પ્રમાણે એની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહી હતી.

સુધામયી:—“જેયું પ્રતાપ ! મ્હારું કહ્યું કદી વ્યર્થ નહિ બન્ય. ગોવિન્દબાળુએ પોતાની તબીયત, ઘરની આપદા તથા બિહારી અને નનીલાલના કાવાદાવા એ કશાથી નહિ ગભરાતાં, પોતાના જીર્ણની રક્ષા કરવા સહુથી પહેલાં તૈયાર થઈ ગયા.”

પ્રતાપ:—“હા, ત્હારું કહેવું યથાર્થ હતું. ગોવિન્દબાળુની માફક અધાજ જો આવો બ્રાત્ર-ભાવ રાખી શકે, તો આકાશપાતાળ

ઉથલાવી નાંખવા છતાં બિહારી અને નનીલાલ જેવા સેંકડો શત્રુઓ લાઈ લાઈને માંદોમાંદો લડાવી મારવામાં જરાયે ફાવી શકે નહિ. હવે મહારા ધ્યાનમાં જરાબર આ વાત ઠસી છે કે આપણા ભારતવાસીઓએ જાતીયજીવન ગડન કરવા માટે, ગોવિન્દ-ચન્દ્ર જેવો બ્રાહ્મ-ભાવ ધારણ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.”

સુધામયી:—“જીઓની ! સહભાગ્યે ત્હમે એ લોકોનાં આ કાવત્રામાં અડોવાયા ન હતો, નહિ તો એ લોકોના બેગા ત્હમારા પણ બાર વાગી જત.”

પ્રતાપ:—“હા, સુધામયી ! એ પાપ-કાર્યમાં પડતાં ત્હેં મ્હને બચાવ્યો છે. મહારી પાપ-વાસના દુર થઈ છે. ત્હારાજ સદ્ઉપ-દેશથી મ્હેં હવે સધળા નીચ સ્વાર્થપર સોબતીઓનો સંગ તજ દીધો છે. હવે કોઈપણ પ્રકારના આમોદ-પ્રમોદ, કે નશ્વર વિષય સંપત્તિને વિષે મહારી આસક્તિ રહી નથી. જીવને જીવ કદી મ્હેં નિર્મલોને નીરાંત જીવે કરવા દીધી નથી; એક દ્વિવસ પણ એને સુખી કરી શક્યો નથી; તેમ કરવાની ઇચ્છા સરખી પણ કદી થઈ નથી. કેવળ વિષય-મોહને વિષે લપટાએલો રહીને, સ્વાર્થી મિત્રો જેટલું પાણી પાના, તેટલું પીતો હતો. આજે એના સ્મરણાર્થે એક શિવ-મંદિર બંધાવવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે. અત્યાર લગી મહારા ધનનો વ્યય કેવળ પાપ-માર્ગમાંજ થતો; શિવ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાપના કરીને આજે એ સર્વે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.”

સુધામયી:—“યથાર્થ છે, પ્રતાપ ! એમજ થવું જોઈએ. મહારી બીજી પણ એક લક્ષામણ છે. ત્હમે ગોવિન્દ બાણુની માફક દીનોને દયા, ક્ષુધા-તુરોને અન્ન, તથા નિરાશ્રયોને આશ્રયનું દાન કરીને ત્હમારી પત્ની નિર્મલાનું નામ ચિર-સ્મરણીય બનાવી રાખવા સારૂ, નિર્મલા નિકેતન નામની એક ધર્મશાળા પણ ખોલજો. વખત છે ન કરે નારાયણને કોઈ સંપત્તિ-હીન હિન્દુ-રમણી મહારી પેટે

કવખતે વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થાય, તો ત્હમારા બધાવેલા શિવ-મંદિરમાં આવીને તે દેવાધિદેવ શ્રી મહાદેવનું પૂજન કરે, જેથી પરકાલમાં વૈધવ્ય-યાતના ભોગવવાનું ત્હને શિરે ન રહે, અને ત્હમારા નિર્મલા નિકેતનનો આશ્રય મેળવીને, ત્હમારા અતુલ ઐશ્વર્યને પ્રતાપે જીવન ભર ત્હેનું ગુજરાન પણ નિર્વિઘ્ને ચાલ્યાં કરે. ” “ ત્હારી ઇચ્છા શીઘ્ર પાર પડશે. હવે વિલંબ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ ચાલ્યો, ત્હમારા સૂચવેલાં શિવાલય તથા નિર્મલા નિકેતનનો પાયો નાંખવા, ” એમ કહી પ્રતાપચન્દ્ર ત્યાંથી નીકળી પડ્યો.

“ ચાલ મન ! ત્હારા સુખનો સૂર્ય હવે ઉગ્યો છે. હવેથી ત્હારે વિપય-ભુજંગના વિપથી જર્જરિત થઈને, નશ્વર સુખ-લાલસામાં ઉન્મત્ત બની રહેવું નહિ પડે. ” એમ કહીને સુધામયી પણ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૭

સંમિલન.

*There's mercy in every place,
And mercy encouraging thought,
Gives every affliction a grace,
And reconciles a man to his lot, (Cowper)*

ગોપાળ અને ગોવિન્દચન્દ્ર તે રાત્રે પોતપોતાને ઘેર પાછા ફર્યા બાદ, મોક્ષદાનાં પરાક્રમની વાતની તેઓને ખબર પડી, અને તેઓએ એને પણ શરતચન્દ્રને હવાલે કરી દીધી. હવે બન્ને જાઈઓ વચ્ચે પરસ્પર મનો-માલિન્ય રહ્યું ન હતું. અગાઉની પેઠે

સહુ એક થઇ ગયાં. ગોપાળચન્દ્રે પોતાની એકની એક ખેન, તેમજ સુવર્ણ ફેઇ, ગુણવંત માશી પદ્મામા વગેરે ડાસાં ડગરાંઓને બોલાવીને લેખને કહ્યું:—“ ત્હમે લોકો મ્હારા સર્વ અપરાધોને વીસરી નહો. મ્હેં અથોગ્ય રીતે ત્હમને સર્વને હાંકીમુકી, બે પૈસા ભેગા કરવાની આશા રાખી હતી. પરંતુ એ મ્હારો ભ્રમ દૂર થયો છે. હવે મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી થઇ છે, કે કોઇ કોઇને ખવડાવતું નથી; સહુને પોતપોતાનું તકદીર ખવડાવે છે. હું ત્હમે કોણ માત્ર છીએ? આપણે તો નિમિત્તમાત્ર બનતા હોઇ, ઉપલક્ષ્ય-માત્ર છીએ. મ્હારે હાથે જ્યારે દશનું પોપણ થતું ત્યારે મ્હારી જેટલી કમાણી હતી, તેટલીજ કમાણી મ્હારા એકલાના પરિવારનું પોપણ કરી, પિંડ પોષક બન્યો ત્યારે પણ હતી. અને એ કમાણી પણ ગોવિન્દની કૃપા દૃષ્ટિને આભારી હતી. અત્યારે હું અર્થ સામર્થ્ય હીન છું; મ્હારા બુદ્ધિ દોષથી મ્હારું ભેગું કરેલું સઘળું ધન ચોર ચોરી ગયા છે. આ સમયે તો હું ત્હમારા લોકોની માફક ગોવિન્દનો આશ્રિત છું. ”

એ સાંભળી સુવર્ણ ફેઇ બોલી ઉઠ્યાં:—“વાન શી કરે છે, ભાઈ! એવું બોલશે નહિ. પુરૂષની દશ દશ છે; આજે નોકરી નથી, નથી શું? કાલે સ્થવારે મળી જશે. મ્હારો આશીર્વાદ છે કે પહેલાંના જેવીજ નોકરી ત્હમને મળશે.”

આજે ધણે દહાડે શ્યામ સુન્દર બાળુની એકમાત્ર દીકરી સુશીલા બાલા પણ એ આનંદ-સંમિલનમાં ભેગી થઇ શકી છે.

ગોપાળબાળુને આમ ચિન્તા-નિમગ્ન થઇ ગયેલા જોઇને એણે કહ્યું:—“ ચિન્તા શી વાતની છે? ભાઈ! ત્હમે કશી ચિન્તા કરશે નહિ. ગોવિન્દ સાહેબને કહીને ફરી ત્હમને નોકરી અપાવશે.”

ગોપાળ:—“હવે મ્હારાથી આ મ્હોં લઇને ઓશીસમાં જવાય તેમ નથી. ગોવિન્દ જેમ તેમ સમજાવીને સાહેબની પાસે ધણી

દિવસ જગ્યા ખાલી રખાવી હતી; મહેંજ અકકલના ઓથમીર અનીને તે ગુમાવી છે. મોટા સાહેબે મ્હોંડામ્હોંડ જવાબ પલ્લુ મ્હને રાકડો દર્ધ દીધો છે.”

ગોવિન્દચન્દ્ર બધી વાત સાંભળી રહ્યો હતો, ત્હેણે ગોપાળચન્દ્રને કહ્યું:—“નહિ, ભાઈ! હવે હું ત્હમને નોકરી કરવા નહિ દઉં. આ સમયે પરમાત્માની કૃપાથી જે કાંઈ મ્હને મળે છે, તે પૂરતું છે. મોટા સાહેબની મ્હારા ઉપર સારી મહેરબાની છે. હું આપનો નાનો ભાઈ છું. આપ ફક્ત દીવાનખાનામાં બેઠા બેઠા, ધર કામકાજની દેખરેખ રાખ્યાં કરજો. પહેલાંની માફક મ્હારું ઉપા-જીત ધન આપના હાથમાં સોંપીને હું મ્હારી જાતને મહા ભાગ્ય-વાન માનીશ.”

ગોપાળ:—“ગોવિન્દ! ગોવિન્દ તું મ્હારો દેવ-ચરિત્ર ભાઈ છે.”

ગોવિન્દ:—“ભાઈ! આપે કોઈ વાતે મુંઝાવાની જરૂર નથી. હું”

જાણું છું કે આપ મ્હારા પ્રત્યે નિરન્તર સ્નેહ-દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છો. વખતને બધું માન છે. વખત બુરો આવ્યે બુદ્ધિ બ્હેર મારી જાય છે. આપણે બંને ભાઈઓ બંધારે લડીઝગડીને બુદ્ધા પડીએ, તો આપણાં બાત્ર-બચ્યાં પણ આપણાજ દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરે, તેમાં તે શું આશ્ચર્ય? બાળકો સ્વાભાવિક રીતેજ માતાપિતાનું બધી વાતમાં અનુકરણ કરતાં શીખે છે.”

એ લોકો આ પ્રમાણે વાતચીત કરી રહ્યા હતા, તે વખતે રામચરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં વારને કહેવા લાગ્યો:—“બાબુજી! બ્હાર એક માણસ આપને તથા મોટા કાકાને મળવાને સાર આવ્યો છે.” એ સાંભળી ગોવિન્દચન્દ્ર તરત ત્હેને મળવા

મયા. ગોંપાળચન્દ્ર અને રામચરણ પણ એની પાછળ પાછળ મયા. મોહિની હવે ફક્ત પોતાની નજીવની પાસે બેઠી બેઠી પોતાના દુઃખનાં રોદણાં રડ્યાં કરતી હતી. ગોંપાળ તેમજ ગોવિન્દ એ બન્નેના ગયા બાદ મોહિનીએ કહ્યું:—“બહેન ! ત્હમને તથા કમલા બહેનને ન કહેવાના બોલ સંભળાવીને મહેં બહુ દુઃખ દીધું છે. એ ખાતર ત્હમે લોકો મ્હને માફ કરો. મહેં એમને સારું કમાતા જોઈ, કાંઈક ધન સંચય કરીને તે માહેથી સારા સારા દાગીના ઘડાવવાની આશામાં તણુઈ મરીને ત્હમને બધાને જીદાં કાઢવાની મહેં એમને સંજ્ઞા આપી હતી; પરન્તુ એ મ્હારી આશા વ્યર્થ જ નીવડી છે, મ્હારી પાસે જે કાંઈ મ્હારા પોતાના દાગીના હતા, તે સુદાં મ્હને બુદ્ધિમાં નાંખીને પેલી ફકીશા મોક્ષદા તાણી ગઈ છે.” એમ કહી નાના બાળકની માફક એ કુસકાં ખાધને રડવા લાગી.

સુશીલા:—“ભાભી ? મુંઝાઓછો શું કરવા ? ત્હમે લોકો એકવાર પાછાં હળી મળીને બેગાં રહો, પછી બધું આપોઆપ ઠીકઠાક થઈ જશે. નાની વહુનો ખીચારી ત્હમને પૂછ્યા વગર પાણી સરખી પીએ તેવી નથી.”

“ના, પણ મહેં એને કાયર કરવામાં કયાશ રાખી નથી. મ્હારા પતિનો પગાર વધતાંવારને મહેં એને જીદી છાદી, પણ તે છતાં અત્યારે એ મ્હારું સારું માન રાખે છે.” એમ કહી, મોહિની-એ કમલાના બન્ને હાથ પકડીને કહ્યું:—“કમલા ! કમલા ! તું મ્હને માફ કરજે, હોં બહેન !”

કમલા:—“બહેન ! બહેન ! આશું બોલ્યા ત્હમે ? ત્હમે મ્હારાં વડીલ અને માનનીય છો; હું તો અત્યારે પણ પહેલાંના જેવીજ ત્હમારી દાસી છું. બહેન ! આશીર્વાદ એવો આપો કે મોટેરાંની

સેવામાંજ બધું જીવન મ્હારું વ્યતીત થાય. ખેન ! એજ ત્હમરી આરાતને આધીન છે, ત્યારે હું શું વીસાતમાં છું ? ત્હમે તો માની ગરજ સારી છે, બધુ મ્હને શીખવ્યું છે ને કેળવી છે. અત્યારે પણ દાસી સમજીને જે કાંઈ કામ સોંપશો, તે હરધડી કરવા તૈયાર છું.”

કોઈએ કાંઈ માંગનાં ઘરમાંથી તે લઈ આવવા સારૂ ગોવિન્દ બાબુ મોટાભાઈ વગેરે પાસેથી ઉડી જઈને ઘરમાં ગયા; ઘરમાં દાખલ થતાં વારને ત્હમણે મોટીભાભીને ખેંડલાં જોયાં. ત્હમની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહી જતાં હતાં. બોળાઈની આંખો દયામણી અવસ્થા જેઈ, ગોવિન્દનું દૈયું ભરાઈ આવ્યું. લાંબો ઝટ થઈને ત્હમના પગ આગળ પડીને ગળગળે સાદે કહેવા લાગ્યો :- “ભાભી ! ભાભી ! ત્હમે આમ કલેશ કરે છે, તે મ્હારાથી જેઈ રહેવાતું નથી. મ્હારા જીવને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ ત્હમે હમારો ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ હું તો ત્હમને નિરંતર માતૃવત્ પૂજનીયજ માનતો આવ્યો છું. ત્હમારો રોવાથી મ્હારી આંખની કીકી સમાન આ શચીન્દ્ર વગેરેનાં મ્હોં પણ કરમાઈ ગયાં છે. મ્હારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં લગી હું એમજ ઉદાસ ચઢેરો કદી જેઈ શકીશ નહિ. ત્હમારાંજ લાડકાડ અને અન્ન વાંડ આ શરીરનું પાલન થયું છે; ત્હમરી સેવા શુશ્રૂષામાં લાગી જવાથી, તે ધન્ય બનશે. ત્હમારો આશ્રય-વૃક્ષની સ્તિગ્ધ છાયાથી વિપ્લુટા પડી મ્હોં કદી પણ સુખ ભોગવ્યું નથી. મ્હને રોજ એકજ વિચાર સાલતો કે હાય ! હું જૂદો કેમ થયો ? ભાભી ! ત્હમારો લોકાથી અલગ થયા બાદ મ્હને કદી અન્ન પણ રચિકર લાગ્યું નથી. ભગવાનની દયાથી મ્હને ફરી મ્હારી અન્ન

પૂર્ણ માતાની પ્રાપ્તિ થઇ છે. બાબી ! કૃપા કરી હવે રોશો નહિ.” એ સમયે કાઇના બોલાવવાથી, આંધુ લુછતા લુછતા ગોવિન્દબાણુ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

ત્યારબાદ બધી સ્ત્રીઓ જ્યારે એક જગ્યાએ બેસી વાર્તાલાપ કરી રહી હતી, તે વખતે ગોવિન્દચન્દ્રની સાથે પ્રતાપ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પ્રતાપને જોતાં વારને બધી સ્ત્રીઓએ ધુમટા તાણ્યા. પ્રતાપનો વેશ હવે તદ્દન ફેરવાઇ ગયો હતો; અત્યારે એણે ભગવું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. એના એક હાથમાં રૂદ્રાક્ષની માળા અને બીજામાં ત્રિશૂળ હતાં. માથું મુઝાવી નાંખ્યું હતું; પગમાં પાવડીઓ તથા આંખો ઉપર પટ્ટીઓ બાંધી હતી. આણી તરફ જ્યારે આંધળાની માફક ગોવિન્દબાણુનો હાથ ઝાલીને પ્રતાપચન્દ્ર ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે ગોવિન્દચન્દ્રે ત્યાં બેઠેલી સ્ત્રીઓને સંબોધીને કહ્યું:— “જુઓ ! અત્યાર લગી પ્રતાપચન્દ્ર આપણા ગામ અને સમાજમાં મૃણાસ્પદ સમજવામાં આવતા હતા; આજે પોતાના જીવનને સ્ત્રીઓની દિશામાં ફેરવી નાંખીને ત્હમारी સામે એ મહાપુરૂષના વેશમાં સન્તાનરૂપે ઉપસ્થિત થયા છે.”

ત્યાર બાદ પ્રતાપચન્દ્રે કહ્યું:—“મા ! મા ! ત્હમે મારી પરમ પૂજનીય જનની છો. હું ત્હમારો પુત્ર છું. અને આ ગોવિન્દબાણુ મ્હારા ચચાર્થ પથ-પ્રદર્શક છે. એમના પદાર્કુંતું અનુસરણ કરીને મ્હેં પણ ગરીબોને સહાયતા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું શયીન્દ્ર નાથની જનનીને મ્હારી જનની તથા એની કાકીને મ્હારી કાકી સમજીને પ્રણામ કરું છું. આપ લોકો એવો આશીર્વાદ આપો, કે આપ લોકોનો આ મૂર્ખ બાળક ફરી પાછો હવે કદી ધર્મ-બ્રહ્મ થાય નહિ.” એમ કહી ભકિત-ભાવથી એણે તેઓને સાષ્ટાંગ

પ્રભુમ કર્યા. મોહિની, કમલા, સુશીલાબાલા, તથા અન્યાન્ય સ્ત્રીઓ પ્રતાપની આવી દશાથી વિમુગ્ધ થઇને ધુંધટ કાઢી લઇને એની સાથું જોવા લાગી. બધી સ્ત્રીઓ એકઠે અવાજે બોલી ઉઠી:-
“પ્રતાપ ! આ શો ત્હમારામાં આશ્ચર્યજનક ફેરફાર ?”

સુવર્ણા ફેધાએ કહ્યું:- “અહો ! સંગતિન્દોષ કાંઈ જેવો તેવો ભયંકર છે ! અબ તેવાજ ઓડકાર અને રંગ પણ સંગ સમોજ બેસવાનો. કુસંજનો ભયંકર ચેપ લાગ્યા વગર રહેતો નથી. તેથીજ સત્સંગનું આટલું બધું માહાત્મ્ય મનાય છે ને ? કહ્યું છે કે:-

“ કુસંગ કાજળ કોટડી, કુસંગીનું મુખ શ્યામ;
દુર્જન કેરા સંગથી, થાય નામ બદનામ.
જડી જેને સોખત, જગમાં નહારી;
ગયું તે તો આમવ, પરભવ હારી.”

દુષ્ટ વાતાવરણનો પાશ ત્હમને એટલો સખ્ત લાગી ગયો હતો, કે કદી ધર્મકર્મના પ્રત્યે ત્હમારી અભિરૂચિ થતી ન હતી.”

પ્રતાપ:-“ માતાજી ! એ વખતે હું માયા-મોહમાં અન્ધ બન્યો હતો. નરપિશાય બિહારી, નનીલાલ અને કુલટા મોક્ષદાની સોખતમાં રહીને મ્હેં કેવળ પાપનુંજ ચિત્ર હૃદયને વિષે નિરતર અક્રિંત કર્યું હતું; એક દિવસને ખાતર પણ કદી એ પાપ-પુણ્યના વિચાર-કર્તા બનાથોના નાથ વિપન્નોના સહાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને સંભાર્યા નથી. પરંતુ અત્યારે મ્હારા એ અન્ધકારાગ્રત હૃદયની પાપ-વૃત્તિઓ કાયમને માટે ઠગ થઇ ગઈ છે. સુધામયી નામની એક સુન્દરી મ્હારા પાપ-પ્રલોભનથી મુગ્ધ થઇ, મ્હારા હાથનો શિકાર થઇ

પડી હતી; સાંભળ્યા પ્રમાણે એ સુધામયીની એક માસીનું પાલન ગોવિન્દબાબુદ્વારા થાય છે. એ સુધામયીના અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ અને ઉપદેશના પ્રતાપે મહારી એ અવસ્થાનું આ પ્રમાણે પરિવર્તન થએલું ત્હમે જોઈ શકો છો. એણેજ મહારા ચિત્તનું ચાંચલ્ય દૂર કરીને ગોવિન્દ બાબુને પગલે પગલે ચાલવાને મ્હને ઉમદા ઉપદેશ આપ્યો છે; એનાજ ઉપદેશ-અનુરોધથી મહારાં સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવા ખાતર અત્યારે હું એક શિવ-મંદિર તથા નિર્મલા-નિકેતન નામની એક ધર્મશાળા બનાવરાવી રહ્યો છું. ગોવિન્દ બાબુ ! આ કાર્યમાં ત્હમે મહારા સહાયક બનો. આપનીજ મહાનુભાવતા પ્રજ્ઞ કાર્યાવલીના કીર્તિ સ્તંભ રૂપજ એ મહારો અદ્યપ પ્રયાસ છે. ”

ગોવિન્દ:-“ હું એક કીટાનુક્રીટ, શક્તિ સામર્થ્ય હીન, અતિદીન ગૃહસ્થ વ્યક્તિ છું. દીન દુઃખીયારાંને દાન કરવાની મહારામાં કાંઈ ગુંગળાશ નથી; પરંતુ એ દિશામાં પણ જે કાંઈક અદ્યપ સેવા બળતુ છું, તે મહારા પૃત્યપાદ પિતૃદેવના પદાંકનુ અનુસરણ કરવા શિવાય બીજું કાંઈ નથી.

એ સમયે સુધામયીનું નામ સાંભળીને ઘરડાં ગુણવન્તમાશી રડવા લાગ્યાં. એમને રૂદન કરતાં જોઈ, ગોવિન્દચન્દ્રે કહ્યું:-“ગુણવન્ત માશી ! ત્હમે શું કરવા રડો છો ? ત્હમને કાંઈ દુઃખ થાય છે ?”

તે સાંભળી ગુણવન્તમાશીએ જવાબ સૂધો:-“એટા ! મહારી જ્ઞેનને સુધામયી નામની એક છોકરી હતી. બાલ્યાવસ્થામાંજ વિધવા થઈને એ મહારી જ્ઞેનને ઘેર એની મા બેગીજ રહેતી હતી. મહારા સાંભળવા પ્રમાણે કોઈ જમીનદાર એને બોળવીને લઈ ગયો હતો. એ ખેદકારક હૈનારતના અફસોસમાંજ મહારી જ્ઞેન મરણ પામી મ્હેં પણ લજ્જાના માર્યાં ત્હમને કોઈને આ વાત અત્યાર લગી જણાવી નથી. ”

માશીયા વાત સાંભળી પ્રતાપચન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો:-“ માણ ! તેજ નરકનો કોર જમીનદાર હું છું, અને એજ દેવી-પ્રતિમા ત્હમારી સુધામયી છે. એનાજ સંપર્કથી મ્હારામાં દેવી ગુણોનો અવિર્ભાવ થયો. અને એનાજ સ્વાર્થ ત્યાગને લીધે હવે હું સ્ત્રી-માત્ર ને માતા તુલ્ય સમજતાં શીખ્યો છું. ભાઈ ! આજે હું આપ લોકાના આનંદ-સંમિલનમાં સંમિલિત થઈને કૃતાર્થ થયો છું. અત્યારે ગોવિન્દબાણુજ મ્હારા મુક્તિદાતા નેમજ પથ-પ્રદર્શક છે. હવે હર મ્હને કોઈ વાતનો નથી, મ્હેં ધર્મનો આશ્રય લીધો છે.” એમ કહી ગોવિન્દચન્દ્રની સાથે એ ત્યાં આગળથી ચાલ્યાં જવાનું કરતો હતો, તેટલામાં રામચરણ, શચીન્દ્રનાથ અને પ્રભાવતીની સાથે ગોપાળચન્દ્રે ત્યાં આવીને કહ્યું:-“ ગોવિન્દ ! ધન્ય છે ત્હમને ! ત્હમારા ચરિત્રના બળથી ત્હમને સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત થશે. મ્હારા જેવા અકૃતજના પ્રત્યે ત્હમે જે સદાનુભૂતિ દર્શાવી છે, તેથી ત્હમારા અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગ તથા પવિત્ર બ્રત-ભાવની સુવિમલ ખ્યાતિ સર્વત્ર ફેલાઈ રહી છે. એટલામાટેજ ત્હમારી સલાહ લેવાને લોકો દોડ્યા આવે છે. ત્હમેજ યથાર્થ સંસાર-ધર્મ-પાલન કરનાં શીખ્યા છો. માર્યત્યાગ ગમે આત્મભોગ વગર સંસારમાં કાંઈ ઉચ્ચપદને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. સ્વાર્થાન્ધ બનીને જે મ્હારો સોનાનો સંસાર મ્હેં ધૂળધાણી કરી નાંખ્યો હતો, તેજ અત્યારે ત્હમારી ગૌરવગાથાથી ફરી પાછો દેશની આગળ આદર્શ તરીકે રણુ કરી શકાય, તેવી સ્થિતિમાં ઉત્તર થઈ શક્યો છે.”

ગોપાળચન્દ્રની વાત સાંભળીને ગોવિન્દબાણુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:- દરેક ક્ષણે આપણે લોકો મૃત્યુના કરાત્રાસની વધારેનેવધારે સમીપ પહોંચના રહીએ છીએ. આ જીવન નશ્વર અને ક્ષણ-ભંગુર છે; આજે છે, કાલે નથી. સત્યજ ધ્રુવ અને ચિર-સ્થાયી છે. આ સંસારમાં ધર્મજ સત્ય છે. આપણે બધા સંસારી જીવો છીએ.

ધર્મનો પવિત્ર, મધુર, સ્નિગ્ધ ભાવ હૃદયમાં અંકુરિત કરીને સંસાર-
ક્ષેત્રમાં વિચરવાથી આપણી સર્વ કામના સિદ્ધ થશે, ઉભય લોકમાં
આપણું શ્રેય થશે. ધર્મજ્ઞ જ્ઞાન, ધર્મજ પ્રાણ અને ધર્મજ જીવનું
જીવન છે; ધર્મભ્રષ્ટ થવાથી આપણો અધઃપાત અવશ્યભાવી છે
આજે આપણે લોકો ધર્મને નામે એકત્રિત થયા છીએ; કાય-મનો-
વાક્યથી જગન્નિર્મિતા પરમાત્મા પ્રત્યે એટલીજ પ્રાર્થના છે કે કોઈ
પણ કુટુંબમાં કદી ભાઈ ભાઈઓ વચ્ચે પૈમનસ્ય થઈ એક બીજાથી
વિખૂટા પડવા વારે ન આવે. ” એ સાંભળી ગોપાળચન્દ્રે
રામચરણ અને શચીન્દ્રનાથનો હાથ પકડી, એ બંનેને પણ હળી
મળીને સંસારયાત્રા સંમિલિત ભાવે સફળ કરવાનો સદુપદેશ
આપ્યો. બીજા બધા નિર્નિમેષ નેત્રે આ દૃશ્યની સામે જોઈ રહ્યા.
પ્રતાપચન્દ્ર ગોવિન્દચન્દ્રનો હાથ ધારણ કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ઉપસંહાર.

પાપ-પુણ્યનાં પરિણામ.

*Perfect service rendered, duties done,
In charity, soft speech, and stainless days;
These riches shall not fade away in life,
Nor any death dispraise. (Sir Edwin Arnold)*

શરતચન્દ્રના ઉદ્વેગ અને પ્રબન્ધથી પાપિષ્ઠ બિહારી, નનીલાલ
અને મોક્ષદાનો કેંસનો અપાર્છ ગયે; માનનીય અદાલતમાં એ
લોકોના સર્વ કારાગરા પ્રપંચ પ્રતારણા વગેરે કારસ્થાન સાક્ષી-
દ્વારા સર્વેશ્વર સમક્ષ થઈ ગયાં; ખાસ કરીને પ્રતાપચન્દ્રમાં શ્રેયભાં

અદભુત પરિવર્તનથી તેમજ એમણે મેઘડક એમની વિરૂદ્ધ આપેલી સાક્ષીથી અંખવાધ જઈ, એ બન્ને બદમાશોએ પોતાનો ગુન્હો નાણુટકે કબુલ કર્યો. આ મુકદ્દમામાં શરતચન્દ્રે બિહારી અને નનીલાલનેજ વધારે ઉઘાડા પાડેલા હોવાથી, એ લોકોનો ગુન્હોજ સૌથી વધારે ભયંકર સાબીત થયો, અને એમને જન્મભર કાળા-પાણીની સગ કરમાવવામાં આવી. એ એ દારૂડીઓના પ્રમાણમાં મોક્ષદાનો અપરાધ એવો ભાર ન હતો; બિહારીના ઉશ્કેરવાથીજ એણે આકાર્યમાં ભાગ લીધો હતો; આથી એને એક વરસની અંધારી કોટડીની સગ થઈ. મોક્ષદા એ નિર્જન-કારાગારમાં અહોનિશ પૂરાએડી રહીને નિરન્તર અનુતાપાનલમાં ભસ્મીભૂત થવા લાગી; પોતાનું જીવન પણ એને અકાર્ણ થઈ પડ્યું. મૃત્યુને એ નિષ્પ નોતરું દેતી, આ પ્રમાણે કલપાન્ત કર્યો કરતી:—“હાય ! પાપનું અધઃપતન અનિવાર્ય છે ! યૌવન-મદમાં મત્ત થઈ મહેં શા માટે મારા પિતા, માતા, તેમજ આત્મીય સ્વજનોનો પરિત્યાગ કરી, એ રૂપ-મરીચિકા-મુગ્ધ લંપટ સુરેશબાણુના હાથમાં મ્હારું સર્વસ્વ-સાર અમુલ્ય સતીત્વ-રત્ન સમર્પણુ કર્યું ? હું કેમ એના પાપ-પ્રલોભનનો ભોગ થઈ પડી ? એજ મારા સર્વનાશનું મૂળ છે. એણે જ્યારે મને પાણીનું આપ્યું, ત્યારે સહાય-સંપત્તિ-હીન અવસ્થામાં મેં નીચમતિ બિહારી અને નનીલાલનો આશ્રય લીધો. એ લુચ્ચા લોકો મને જમીનદાર પ્રતાપચંદ્રની પાસે લઈ ગયા; એના ચિત્તના વિનોદને ખાતર, મેં આ પાપ-કાર્યમાં હાથમાં ઘાલ્યો હતો; એનીજ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા સાર, હું મોહિતીની દાસી બની હતી. પરંતુ આખરે એણેજ જાને મ્હારી વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપીને, મ્હને આ કાળી કોટડીમાં પૂરી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ! બિહારી અને નનીલાલને કાયમને માટે કાળે પાણી મોકલાવ્યા ! હાય ! હાય ! મ્હારી આ કાળી કોટડી કરતાં કાળા પાણીની સગ હજારગણી ખુદેતર હતી. આ નિર્જન કોટડીમાં બેડી બેડી હું કેવળ અનુતાપની

આમમાં જીવતી બળી મરૂં છું. મ્હારી ચારે મેર કેવો બીપણ નરકાગ્નિ
ધમ ધમી રહ્યો છે ! મ્હારી આગળ પાછળ. આસપાસ દશે દિશામાં
મ્હને કેમળ નરકનીજા જાયા ભાસી રહી છે. આ સમયે મ્હારી રક્ષા
કરનાર કોણ રહ્યું છે ? હે દયામય દીનબન્ધુ હરિ ! એક દિવસ
પણ મ્હેં જાણી રમરણ કયું નથી; એક ક્ષણભર પણ મ્હેં પાપ-
ભંગ પુણ્ય કાર્યને વિષે જાણ્યું નથી; પાપ-પુણ્યના
મથાથ વિચાર-કર્તા ત્હમેજ છો ! આ ભયંકર નરકાનંતમાંથી મ્હને
ઉગારો ! મ્હારી રક્ષા કરો ! મ્હેં આત્મદોષથી વિવેકબુદ્ધિ તજીને
મ્હારી સતીત્વ-રત્ન ખોયું છે. મ્હારી એ સુખદ અવસ્થાનું આવું
શોચનીય પરિણામ જોઈને, કાર્મણ પતિ-વિરહ વિધુરા વિધવા હિંદુ
રમણી પોતાનું મદામદિમાન્વિત પરમાદત સતીત્વ-રત્ન ખોઈ
એસવાનું જાતક કદી પણ નહિ બહારશે. મણિહીન ફણી (સર્પ)
ની પેઠે સતીત્વહીન હિંદુ રમણીની ઘાંઘ ધાંમત નથી. આ પ્રમાણે
કલ્પાંત કરી રહેલી મોક્ષદા કાર્મવાર ઉન્માદિનીની પેઠે હસતી. તે
કાર્મવાર પાછી રૂદન કરવા મંડી જતી. પાણીની માફક ખળકામધ
ખર્ચ કરવાથી તથા શરતચંદ્રની કૃપા અને ગોવિંદ આણુના અનુ-
રૂપથી આ મુકદ્દમામાંથી પ્રતાપચંદ્ર અણીશુદ્ધ બચી જવા પામ્યા
હતાં. એથી ત્હમણે સર્વ મુખની સામગ્રીઆને પરિત્યાગ કરી,
મુધામયીની સહિત ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને પોતાનાં બંધાવેલા શિવ
મંદિરમાં રાત દિવસ બેસી રહી ધર્મ-ચર્યા નિરંતર કરવા માંડી.

કાલના અનંત આતમાં પ્રતાપનું અસ્તિત્વ વિવૃત્ત થઈ ગયું હોય
પરંતુ એણે રચાયેલાં શિવ-મંદિર તથા નિર્મલા-નિકતનમાં આજે
પણ અસંખ્ય દીન દરિદ્રોનું પ્રતિપાલન થાય છે, અને ગોવિંદની
અનુકરણીય કાર્યાવલીની કીર્તિમાલા આજે પણ દિગદિગન્તમાં
મુગ્ધ ફેલાવી રહી છે.

